

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
TÜRKOLOJİ ARAŞDIRMALAR ELMİ TƏDQIQAT
LABORATORİYASI

TÜRKOLOJİ ARAŞDIRMALAR - 1

BAKI - 2015

Elmi redaktor: akademik Tofiq Hacıyev

Rəyçilər: professor Məhərrəm Məmmədli
dosent Gülxanım Vəliyeva

Hüseynova Ü., Eyvazov P., Bayramov R., Fərəcov A.
Türkoloji araşdırmalar - 1. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 266 s.

Kitabdakı monoqrafik tədqiqatlar türkologiyanın aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur. Türk dillərində etnoqrafik leksika, köməkçi nitq hissələri, əlifba və milli sözlərin fonetik strukturu ilə bağlı məsələlər tədqiq olunmuşdur. Kitabdən müəllimlər, tələbələr, ümumiyyətlə, geniş tədqiqatçı auditoriyası istifadə edə bilər.

@ Türkoloji araşdırmalar

Türkoloji arařtırmalar

*Kitab Türk dünyasının tanınmış
ziyalısı, görkəmli türkoloq, repressiya
qurbanı professor Bəkir Vahab oğlu
Çobanzadənin əziz xatirəsinə
həsr olunur.*

ÖN SÖZ

Son illərdə Azərbaycanda dilçiliyin inkişafı istiqamətində uğurlu addımlar atılmışdır. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında» 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə ölkəmizdə dilçiliyin yeni perspektivləri müəyyənləşdirildi. Həqiqətən də müasir mərhələdə ana dilimizin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən mühüm amillərin prezident sərəncamı səviyyəsində aktuallaşması ciddi bir göstəriş, əsaslı bir addım və dilçilik elmi tarixinə açılan yeni bir səhifədir.

Sərəncamdan sonra hazırlanmış dövlət proqramında dilçiliyin müxtəlif problemlərinin həllinə yönəlmiş müddəalar öz əksini tapdı. Bunlar içərisində əsas maddələrdən biri də dilçiliyin inkişafı üçün yeni kadr potensialının hazırlanması və müasir elmi nailiyyətlərə söykənən tədqiqatların ortaya qoyulması məsələsi idi. Təbii ki, ötən müddət ərzində bu istiqamətdə ciddi işlər görülmüş və bu gün də davam etməkdədir.

Ölkə rəhbərinin sərəncamından bir az əvvəl, yəni 01 may 2012-ci ildən fəaliyyətə başlayan Bakı Dövlət Universitetinin «Türkoloji araşdırmalar» Elmi Tədqiqat Laboratoriyasının gənc əməkdaşları bu müddət ərzində bir sıra tədbirlər həyata keçirmişlər. Bunlardan biri də əməkdaşların ortaq müəllifliyi ilə ərsəyə gələn «Türkoloji araşdırmalar» adlı monoqrafik tədqiqatlar toplusudur. Kitabda əksini tapan əsərlər türkologiyanın aktual məsələlərinə həsr

olunmuş və müəlliflərin üç illik əməyinin nəticəsi kimi ortaya qoyulmuş maraqlı tədqiqat işləridir.

«Türkoloji araşdırmalar» ETL-nin elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ü.H.Hüseynovanın «*Türk dillərinin etnoqrafik leksikası*» adlı tədqiqat işində maraqlı məsələlərə toxunulur. Məlumdur ki, müasir dilçilikdə milli-etnokulturoloji problem ən vacib məsələlərdən sayılır. Milli özünəməxsusluq ideyası hər bir xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edir. Bunu xalqın mənəvi mədəniyyətinin tərkibi və ayrılmaz hissəsi olan, onu yaşadan, etnik baxımdan şərtləndirən və milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan etnoqrafik leksikadır. Bu cəhətdən etnoqrafik leksikanın tədqiqi üçün türk dilləri zəngin material verir. Burada türk dillərinin oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq və s. dil qrupları tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür.

Öz zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən etnoqrafik leksika tematik qruplar üzrə araşdırılır: türk xalqlarının tarixi keçmişini, mənəvi və maddi mədəniyyətini əks etdirən leksika, ailə münasibətlərini əks etdirən leksika və s. Bu leksik qat həm tarixi, iqtisadi, coğrafi, həm həyat və məişətin bir çox sahələrini özündə birləşdirməklə bərabər, həm də türk düşüncəsini, həyat tərzini güzgü kimi özündə əks etdirir. Bu mövzunun kompleks şəkildə araşdırılması bir çox dilçilik, etnomədəni məsələlərin daha dərinə tədqiqinə kömək edə bilər və qaranlıq qalan bir sıra məsələlərin açılmasına yardımçı ola bilər.

«Türkoloji araşdırmalar» ETL-nin kiçik elmi işçisi, doktorant P.E.Eyvazovun «*Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri*» adlı tədqiqat işində Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılır. Bəhs olunan mövzu türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində araşdırılsa da, bu istiqamətdə mübahisəli məsələlər hələ də qalmaqdadır. Təkcə Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri barəsində xeyli sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Ona görə də tədqiq olunmuş bu mövzuya yenidən qayıtmaq, müraciət etmək çətin olduğu qədər də məsuliyyətli işdir. Məhz buna görə də bu məsuliyyət yükünün ağırlığını hiss edən müəllif mövzu ilə “incə davranmaq”a müvəffəq olmuşdur.

Məlumdur ki, hər iki türkcədə köməkçi sözlərə münasibət fərqlidir. Bu həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə özünü göstərir. Müəllif hər iki dildə köməkçi nitq hissələri ilə bağlı nəzəri məsələləri araşdırmış, görkəmli azərbaycanlı və türkiyəli alimlərin tədqiqatlarına istinad etmişdir. Həmçinin dil materialları əsasında hər iki türkcədə köməkçi sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri arasında müqayisələr aparmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir. P.Eyvazov nəzəri istiqamətdə qoyulan məsələlərlə bağlı polemik məqamlara da aydınlıq gətirmiş, orijinal fikirlər, fərqli yanaşmalarla çıxış etmişdir.

Laboratoriyanın kiçik elmi işçisi, doktorant R.Ə.Bayramovun «*Bəkir Çobanzadə və Birinci Türkoloji Qurultay (əlifba məsələsinə tarixi baxış)*» adlı tədqiqat işində Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılma səbəbləri, qurultaya hazırlıq işləri geniş şəkildə təqdim edilir. Qurultayda müzakirəyə çıxarılmış əlifba məsələsinə xüsusi diqqət ayrılaraq əlifba mövzusunda söylənilən məruzələr bir neçə aspektdən (sosial-mədəni, texniki, siyasi və s.) təhlil olunur. Azərbaycanda latın əlifbasının qəbuluna, kirilə keçid prosesinə və müstəqillik dövründə yenidən latına qayıdış məsələsinə ardıcıl nəzər salınır. Son dövrdə əlifba ilə bağlı verilən fərman və sərəncamların önəmi göstərilir. Ümumiyyətlə, tədqiqatda əlifba məsələsinə kompleks yanaşılaraq I Türkoloji Qurultaya qədərki və Qurultaydan sonrakı dövrün əlifba mənzərəsi elmi şəkildə şərh olunmuşdur.

Araşdırmada B.Çobanzadənin Yeni Türk Əlifba Komitəsinin elmi işlərinə rəhbərliyi zamanı yeni əlifba uğrunda mübarizəsi işıqlandırılır. Eyni zamanda 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda B.Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı söylədiyi fikirlər şərh olunur. Dilimizdə oxuyub yazmaqda çətinlik yaradan ərəb əlifbasından daha asan bir əlifbaya – latın əlifbasına keçmək işində B.Çobanzadənin zəhməti yüksək qiymətləndirilir.

ETL-nin gənc əməkdaşlarından olan doktorant A.T.Fərəcovun «*Azərbaycan dilində türk mənşəli sözlərin linqvistik xüsusiyyətləri ("A" saiti ilə başlayan sözlər əsasında)*» mövzusunda araşdırması da maraqlı doğurur. Bu elmi araşdırmanın təkcə "A" saiti ilə başlayan sözlərlə bağlı aparılması konkret linqvistik məsələlərin ortaya qoyulmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatda "A" saitinin qədim türkdilli abidələrdə və müasir dilimizdə işlənmə imkanları müqayisə olunmuş, maraqlı dil faktları

aşkar edilmişdir. Mövzu müxtəlif dil səviyyələri üzrə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Burada fonetik səviyyə üzrə müxtəlif dövrlərdə səsdəyişmə prosesinin türkdilli abidələrdə şaxələnmə prosesi, leksik səviyyə üzrə abidələrdə sözyaratma prosesi və semantik dəyişmələr, qrammatik səviyyə üzrə isə müxtəlif nitq hissələrinin tərkibində türk mənşəli sözlərin işlənmə arealı və şəkilçilərin sözyaratma prosesi linqvistik planda öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın ən mühüm əhəmiyyətlərindən biri də "A" saiti ilə başlayan türk mənşəli sözlərin lüğətinin verilməsidir. Bu tədqiqat dilimizdə işlənən digər səslərlə başlayan türk mənşəli sözlərin araşdırılması istiqamətləri üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

Göründüyü kimi, kitabda elmin pillələrini addımlamaqda olan gənc nəslin nəfəsi, ruhu duyulur. Elmi-nəzəri məsələlərə münasibətdə maraqlı fikirlərlə çıxış edən gənc müəlliflər təhlilləri analitik və pragmatik şəkildə aparmışlar.

Laboratoriya əməkdaşlarının ərsəyə gətirdikləri bu kitab filoloqlar üçün dəyərli bir töhfədir. Türkoloji araşdırmalar aparən mütəxəssislər, ümumiyyətlə, dilçilər bu monoqrafik topludan faydalana bilərlər.

Qeyd edək ki, bu, «Türkoloji araşdırmalar» ETL-nin ilk işi deyil. İki il əvvəl, 2013-cü ilin may ayında da Bəkir Çobanzadənin 120 illik yubileyinə həsr olunan «B.Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransını keçirmiş laboratoriya əməkdaşları hazırda Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunacaq elmi konfransın da keçirilməsinə hazırlaşırlar.

MÜƏLLİFLƏR

ГУСЕЙНОВА УЛЬВИЯ

**ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА
ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ**

(на материале языков кыпчакской группы)

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

(на материале языков кыпчакской группы)

Проблема этнокультурного наследия является одной из важнейших проблем современного языкознания. Еще в XIX веке основоположник общего языкознания Вильгельм фон Гумбольдт писал, что «среди всех проявлений, посредством которых познается дух и характер народа, только язык и способен выразить самые своеобразные черты народного духа и характера и проникнуть в их сокровенные тайны... Язык всеми тончайшими фибрами своих корней связан с народным духом, и чем соразмернее этот последний действует на язык, тем закономернее и богаче его развитие» [5, 69]. Продуктом народного духа является прежде всего этнокультурная лексика, в которой наиболее ярко проявляется связь языка с историей народа. Будучи своеобразным отпечатком пути, пройденного народом, она дает возможность проследить живую, непосредственную связь слов и понятий, почерпнуть сведения о бытии человеческого коллектива, сохранившиеся уже только в народной памяти. Этнокультурное наследие, будь то слова, выражения и структуры предложений, дают очень ценную информацию об образе мышления и этнической психологии народа. Оно является лингвистическим выражением традиций, обычаев, нравов и бытовых отношений. Каждое такое слово, выражение оживляет впечатление от всего события и, анализируя эту деталь со всех сторон, можно получить представление о структуре того или иного национального обычая, ритуала и т.д. Любой языковой факт обладает своеобразным психологическим содержанием, этнической характеристикой. «Каждый народ

образует замкнутое единство, частное проявление человеческой сущности; и все индивиды одного народа носят отпечаток этой особой природы народа на своем теле и на душе. Со стороны физической организации это сходство объясняется кровным родством, т.е. единством происхождения, сходными влияниями извне – влияниями природы и образа жизни; сходство же духовной организации определяется совместной жизнью, т.е. совместным мышлением» [5, 114].

Тюркские языки имеют многовековую историю, отклики которой дошли до нас на орхоно-енисейских каменных изваяниях. Древняя история, самобытность тюркских народов живет в этнокультурной лексике, отражающей как материальные, так и духовные ценности народа.

В современном языкознании актуально изучение языковых единиц в соответствии с культурой, ментальностью и сознанием народа. Связь языковых единиц с мышлением, мировоззрением раскрывает когнитивные возможности человеческого разума. Известно, что «лингвокультурные концепты представляют собой базовые единицы картины мира, в которых фиксируются ценности как отдельной языковой личности, так и лингвокультурного общества в целом» [9]. Анализ лингвокультурных концептов каждого народа раскрывает способности, присущие мировосприятию и интеллектуальной деятельности носителей языка.

В настоящей работе к исследованию привлечена этнокультурная лексика, символизирующая миропонимание древних тюрков, несущая многовековую информацию о тюркском образе мышления. Данный лексический пласт включает в себя и исторические, и экономические, и географические, и бытовые, и многие другие элементы. Эта лексика является зеркалом тюркского мышления. Поэтому предметом нашего исследования является все то, в чем нашли отражение жизнь, современное бытие, история, культура тюркских, в частности кыпчакских языков. В работе, анализируя фактический материал, делаются исторические экскурсы, прослеживается этимология каждого слова, проводятся сравнения с материалами и других тюркских языков, в том

числе и азербайджанского, рассматривается названия племен и народов, термины, связанные с религиозными и фольклорными представлениями, названия одежды, пищи, предметов быта тюркских народов.

Azi- Одной из интересных лексем, репрезентующей концепт смерть в енисейских памятниках, является глагол *azımaq*. Это слово обозначает перестать слышать и видеть, т.е. умереть. Здесь смерть представлена как потеря важных для человека органов чувств – зрения и слуха. Реконструкция слова *azi-* выявляет интересный факт. В древнетюркском языке глагол *azi-* употреблялся вместе со словом *qılaq* в значении «перестать слышать», тогда как в современных тюркских языках, в частности в азербайджанском языке, встречается в значении «слышать, слушать». *Azımaq* в значении «умереть» приобретает метафоричный характер. Для древнего тюрка жизнь ассоциировалась с физическими чувствами человека, он ощущал окружающий мир слуховым и зрительным органом. Умерев, он не слышит звук копыт своего скота и не чувствует запах земли, травы, по которой ступают копыта его скота. Здесь уход из жизни – это потеря слуха и зрения, т.е. того, чем человек созерцает прекрасное. Например: *Säkiz adaklıđ barımıđ üçün yılkı tükäti anta bökmädim yıta örünümiq karamıđ azıdım a.* (Памятник с Бегре, 3) – Имея свой сытый скот, я хорошо путешествовал на конях, но и тут не наслаждался. Я горюю. Теперь я глух (и слеп) к своим стадам. В этом отрывке *säkiz adaklıđ barımıđ* переведен С.Е.Маловым как «свой сытый скот», хотя это выражение означает «восьминогий скот». В примечании к тексту С.Е.Малов из «Антологии казахской литературы», собранной Л.Соболевой, приводит близкую по смыслу поговорку: У сытого коня восемь ног.

Глагол *azımaq* употреблялся и как потеря ощущения солнца и луны: *Älim kanım sizä bökmädim kün ai azıdım yıta!* (Второй памятник из Кызыл-Чира, 4) – Мое государство и мой хан, я вами не наслаждался, я не стал ощущать солнце и луну, увы! Человек, переходя в иной мир, прощается земной жизнью, представленной прежде Солнцем и Луной. Б.Аманжолов считает, что «Солнце и Луну здесь надо воспринимать не как

свидетельство культовых представлений, но как символ взаимосмены дня и ночи, как символ процесса, течение которого оборвано вечным мраком» [1, 17]. Мы позволим себе частично не согласиться с данной мыслью автора. Конечно, Солнце и Луна – это символы взаимосмены дня и ночи, но в то же время издревле звезды, в частности Солнце, и луна являлись объектами поклонения древних тюрков. Ч.Ч.Валиханов пишет, что «Огонь, луна, звезды суть предметы их (казахов, киргизов – У.Г.) обожания. ... Луна вероятно была божеством. Киргизы при виде новой делают земные поклоны и летом берут с того места, где делали поклоны, траву, которую, придя домой, бросают в огонь» [4, 479]. Поклоняются Луне не только казахи, киргизы, но и азербайджанцы, турки, татары. Увидев Луну, совершают молитву и на нее не принято долго смотреть. Об этом писал Ч.Валиханов, отмечая, что округлая и с пятнами Луна ассоциируется со старухой, на которую нельзя смотреть, так как она может сосчитать волосы на голове, после чего человек мог бы умереть [2, 34]. У желтых уйгуров был обычай прощания покойника с Солнцем. Перед тем, как закопать покойника, открывали крышку гроба и обращались к покойнику с просьбой посмотреть на солнце [3, 27]. Все вышеперечисленные факты свидетельствуют о поклонении, почитании Солнца и Луны.

Aıl // aul - стоянка, аул. У тюрков первоначально аил представлял собой поселение близких родственников, нередко целой родовой общины, позднее — объединение, где главенствовали не столько родовые и родственные связи, сколько территориально-экономические. В период кочевания на сезонных пастбищах аилы уменьшались в размерах, а в период пребывания на зимних стойбищах кыштоо – увеличивались. Жители многих из этих аилов были ближайшими родственниками.

Лексема *aıl/аул* восходит к древнетюркскому *avul* – производному, образованному аффиксом *-a(l)* со значением места и носителя процесса вероятно от глагола *avmak* – собираться, стекаться, собираться со всех сторон. Наиболее древней считается форма *a:ğıl*. Слово *ayıl* в разных

фонетических вариантах отмечается не только в тюркских языках, но и в монгольском, например: *ayel* «группа юрт, семья, дом, двор» (120, с.27).

Слово *аул* - тюркское заимствование в русском языке, где оно употребляется в значении «деревня, селение, стойбище, шатер азиатских и кавказских народов». В русский язык попало из тат., казах., кыпч. *aul* «деревня; юрты, находящиеся на одном месте» (145).

Ауран - слегка разбавленное водой кислое молоко; излюбленная пища киргизов, приготовляемая из овечьего молока. У народов Средней Азии, на Кавказе, в Татарии, Башкирии *айран* – очень распространенный напиток. Готовили его из коровьего, козьего, овечьего молока. *Айран* немного похож на кумыс. Лексема *айран* восходит к древнетюркскому *ajran* - напиток из кислого снятого коровьего молока (72, с.30), употребляется во всех тюркских языках. *Айран* – глагольное имя на *-(a)n* с исходным значением результата действия/ процесса «то, что отделяется от молока» (после сбивания, выделения масла), «пахтанье» от глагола *айыр-* «отделять» (131, 1, с.111). Древнетюркское *айран* заимствовано из монгол. *айраг* «кумыс, айрак».

Слово *айран* в разных фонетических вариантах регистрируется в значении «напиток из кислого молока» в диалектах русского языка: оренбургск. *арьян, айрян*.

Ак-колпак – старинный головной убор киргизов, белая войлочная шляпа. Она издревле бытует у киргизов, считается неотъемлемой принадлежностью народного костюма. Киргизская знать имела высокие вой-лочные белые колпаки с загнутыми вверх полями. Эта древняя этнографическая особенность сохранилась у киргизов на Тянь-Шане до сих пор в головных уборах мужчин. В киргизском фольклоре встречается даже эпитет «ак калпактуу кыргыздар» (белошляпочные киргизы) (1, с.126). В эпосе «Манас» киргизов иносказательно называют «ак-калпак».

В термине ак колпак первое слово означает белый (ак). И это неслучайно: наружная сторона войлочной шапки

покрывалась белой хлопчатобумажной тканью. В далеком прошлом киргизы, почитавшие белый цвет, выделяли его не только в одежде (ак калпак, ак олпок) и среди других предметов (ак келте), но и в природе (ак суу) и животном мире (ак боз ат, ак эркеч). Почитание белого цвета восходит к глубокой древности, когда древнетюркский термин «ак» ассоциировался с понятиями добрый, счастливый, хороший, священный, сильный, невинный, честный и т.д. (7, с.96). Это подтверждается материалами эпоса «Манас» и других киргизских эпических произведений. Следует отметить, что белый цвет почитался не только многими тюркскими народами, но и также монголами.

Известный этнограф С.М.Абрамзон писал: «Сопоставление типично кочевнической одежды, изображенной на каменных изваяниях тюркского времени <...> и описаний одежды древних кыргызов (хягсов) в «Тан Шу» (белые валяные шляпы, платье из овчины и шерстяных тканей) с одеждой современных киргизов не оставляет сомнений в преемственности типов одежды на протяжении по крайней мере 1300-1400 лет. У киргизов дожили до нашего времени или лишь недавно вышли из употребления многие предметы утвари и домашнего обихода» (1, с.112).

Колпаки отличались разнообразием, что объяснялось в прошлом не только сложностью их этнического состава, племенными отличиями, но и социальными различиями. Слово встречается и в других тюркских языках: так, например, в татарском языке калфак – национальный женский головной убор, расшитый бисером или жемчугом (10, с.217).

Известный отпечаток на характер одежды киргизов наложил и климат высокогорной страны с его резкими колебаниями температуры, местами довольно суровый. В широком употреблении была одежда, сшитая из грубой шерстяной ткани домашнего производства, вырабатывавшейся почти в каждой семье, из войлока, шкур и кожи домашних и диких животных. Внешний облик определялся также и классовой принадлежностью владельца (1, с.124).

Традиционная киргизская одежда была приспособлена к условиям кочевого быта и имела не только общие черты,

присущие костюму кочевников, но и обладала этнографической самобытностью.

Akur - глинобитные кормушки для стойловых лошадей, ясли (для скота). Слово *akur* восходит к древнетюркскому *aqur* со значением «загон для скота, конюшня». Данная лексема в ДТС отмечается как персидское заимствование (1, с.49). В киргизском языке параллельно сосуществуют две формы этого слова: *agyl* «скотный двор, помещение для скота (коровник конюшня)» и *akur* «ясли (для скота)». В некоторых районах Киргизии встречается форма *авгыр*. Это южнокиргизское слово нашло своё отражение в топонимии Таш-Акур – «каменный акур» (3, с.139).

Akın. Слово *акын* включает в себя широкое собирательное понятие. *Акынами* казахи и киргизы называли тех певцов, которые с домброй в руках пели перед публикой или выступали в песенно-поэтическом состязании, так называемом айтысе. Настоящим считался тот, кто захватывал слушателей стремительной искусной импровизацией. *Акыны* были своего рода носителями возвышенной, высокой поэзии, они пользовались почетом и уважением, были желанными гостями, любимцами народа. Неслучайно киргизы говорят, что хорошая песня ценилась дороже отар овец и косяков коней.

Г.Гачев в книге «Национальные образы мира: Центральная Азия» отмечает, что *акыны* в Киргизии «и жрецы, и мудрецы, и поэты одновременно. Когда раздастся песнь, киргиз настраивается не только на художественный, но на священный лад – и через песнь течет его сообщение со всей жизнью, историей своего народа, со всем бытием» (63).

Свои произведения певцы-*акыны* распространяли в изустной форме. В условиях ограниченного общения в кочевом обществе данная форма музицирования приобретала общественное значение. Такой характер развития фольклора обогащал дискурсивное знание исполнителя, а его способность запоминания превращала его память в клад информации. Способность же к импровизированному песнопению развивала у них элементы художественно-поэтической интуиции, то есть

умение выбирать нужные рифмы, строки и выразительные средства выражения для изложения содержания своей песни.

Слово *акын* первоначально употреблялось только в значении поэт-импровизатор, со временем оно приобрело и новое значение – поэт в современном смысле слова.

К.К.Юдахин в статье «О киргизском термине акын» отмечает, что до революции у киргизов *акынами* назывались не певцы-импровизаторы (ырчы), а лишь грамотные поэты, очень популярные в народе. Далее он пишет, что «Из неграмотных певцов такое наименование получали только исключительно одаренные и широко известные» (32, с.324). У южных киргизов это слово употребляется в трёх фонетических вариантах: *акын*, *акун* и *ахун*, а в северокиргизских говорах – только *акын*, иногда вариант *акун* встречается как составная часть собственных мужских имен. Словом *акун* исторически киргизы называли также людей, получивших образование в Кашгаре. Северные киргизы нередко этим словом называли уйгуров. К.Юдахин считает, что слово *акын* произошло от *ахунд* (*акын* ← *акун* ← *ахун* ← *ахунд*) и что термин *акын* к казахам и киргизам проник от уйгуров, где это слово широко распространено, и создает условия для проникновения к соседним народам. Далее указывается, что в «Словаре» В.Радлова форма *ахунд* для чагатайского (староузбекского) языка дана в значении «господин, специальный титул мударрисов», форма *ахун* для таранчинского, казанско-татарского и азербайджанских языков в значении «старший мулла, ахунд». В.Радлов и далее Л.Будагов полагают, что это слово персидского происхождения. Во всех словарях *ахунд* → *ахун* → *акун* восходит к персидскому первоисточнику. Конечное *нд* → *н* – обычное явление не только для киргизского и казахского, но и для ряда других тюркских языков. Фонема *х* до революции в казахском и киргизском языках отсутствует (*х* → *к*). Что касается *у* → *ы*, то здесь такой же случай, что и в *алтун* → *алтын*, *ахур* → *акыр*.

Акын в своих назидательных и философских песнях освещает проблемы человеческой жизни, рассуждает о ее

смысле, в присущей только ему манере излагаются проблемы семейно-бытового и социального характера.

Ala kiyiz – орнаментированный войлочный ковер, изготовлявшийся с помощью техники вкатанного с вваленным узором. Данное слово состоит из двух разнозначных слов: *ала* «пестрый» и *кийиз* «войлок, кошма». Оба слова тюркского происхождения. *Ала кийиз* – очень широко распространенный в народном искусстве и в быту ковер из войлока, изготовляемый техникой вваливания, вкатывания очень рыхлого цветного узора в рыхлый одноцветный фон. Искусство *ала кийиза* рождено многовековой историей народа. Оно неразрывно было связано с потребностями и вкусами кочевников.

Alaman – скачка на длинных и сверхдлинных дистанциях, является одним из древних и популярных киргизских состязаний. Зарождение ее связано с кочевым бытом, необходимостью подготовки лошадей к длинным переходам, особенно в военное время. Слово *аламан* употребляется почти во всех тюркских языках в следующих значениях: 1) разбойничий набег, беспорядочный набег, наскок, грабеж; 2) шайка всадников, совершивших набег, участник набега; разбойник, грабитель, бандит; 3) войско, конница; 4) народ, толпа; название хищной птицы; 6) ненасытный, алчный [12, 1, 134]. Следует отметить, что в современном азербайджанском языке это слово употребляется только в диалектах – в шекинском: *alamançı* – ненасытный, жадный, в сальянском: *alamançı* – сплетник, *alamançılığ* – сплетня, в физилинском – неделикатный, жадный, алчный [1, 85], хотя и встречалось в староазербайджанском языке в значениях *alaman* – наскок, грабеж, *alamançı* – разбойник, грабитель, *alamançılıq* – грабитель, разбойничество [2, 1, 30].

Ареал распространения позволяет говорить о тюркском происхождении данной лексемы. *Аламан* – название действия, его носителя и признака последнего, образованное аффиксом – *man* от глагола **ала-* с основными значениями «совершать разбойничий набег», «грабить». Мы, присоединяясь к мнению А.Вамбери, считаем, что *аламан* образовано от *al-* «брать»,

«отнимать» и *elik* «рука» - *elinlemek* «схватывать» [12, 1, 134]. Э.Р.Тенишев в своей фундаментальной статье «Глаголы движения» отмечает: «Тюркские языки в своем словаре имеют разряд глаголов, выражающих различную степень скорости движения коня. Это вполне понятно, если принять во внимание, что конь всегда играл большую роль в жизни многих тюркских народов. Без него не обходились в хозяйственной работе, во время игр и состязаний, на войне. Естественно поэтому, что скорость бега коня как-то учитывалась» [13, 290]. Действительно, в тюркских языках есть особая группа глаголов, указывающая на скорость движения.

Байга в разных фонетических вариантах употребляется во многих тюркских языках в следующих значениях: 1) скачки, гонки, бег, устраиваемый на поминках; 2) приз на скачках; 3) состязание; 4) развлечение, праздник, пир, пиршество.

М.Рясянен возводит рассматриваемую основу к **baj*, опираясь на саг. *raj* «пир, пиршество» и с колебаниями присоединяет сюда монг. *baj* «знак», «клеймо» и др. Глагольная омоформа **бай-*, в объем значений которой могли входить «устраивать конные состязания», «устраивать празднества», откуда – производное на *-қа ~ -қы* со значением названия процесса. Необычная фонетическая форма *байге* могла образоваться от *байга* под палатализирующим влиянием *-й-* [12, 1, 32].

Albarsti — в мышлении тюркских народов демоническое существо в образе женщины, связанное со стихией воды, земли, гор, обычно вредящее роженице; один из персонажей киргизских сказок и эпоса «Манас». Ареал распространения позволяет говорить о тюркском происхождении данной лексемы, хотя некоторые источники считают его персидским. В современных тюркских языках эта лексема представлена в следующих фонетических вариантах: кирг., каз. албасты // кара барсты // мартуу // жалбасты, уйг. албасты, узб. алвасты, кар.-балк. алмасты, кумык. албаслыкъатын, алт. албас в значении «джинн, шайтан», чув. албасты - «домовой» [каз., 31-32]. Данное слово употребляется и в монгольском языке в форме албин в значении «злой дух, бес» [м., 29]. В азербайджанском языке данная лексема встречается в следующих формах: *al anasi*

// al arvadı // al dərviş // al apardı // al vursun. По сравнению с кыпчакскими языками, в огузских языках дериват al // hal развит недостаточно сильно, это связано с сильным распространением и развитием ислама. В азербайджанском языке al // hal употребляется в значении «мошенничество, хитрость, обман», anası - «мать», то есть мать обмана, хитрости. В азербайджанском народе существовало предубеждение, что человеку, оставшемуся одному в темноте, может привидется образ демонической уродливой женщины с распущенными волосами и с птичьими стопами. Одежда на ней была из перьев. Чаще всего вредила роженицам. По этим поверьям, роженице не позволяли засыпать, так как во время сна ал анасы могла прийти, забрать ее легкие и утопить их в реке [1, 82]. В связи с этим интерес представляет замечание Р.З.Кыдырбаевой, сопоставляющей эпос «Манас» с материалами других тюрко-монгольских народов: «У тюркоязычных народов печень [у нас легкие – Г.У.] издревле считается средоточием самых нежных чувств. Так, киргизы самого близкого человека называют «бир боорум» (единая моя печень)... [Сравним: азерб. sanım, siyəgim «моя душа, моя печень»– Г.У.]. Соответственно этим свойствам и художественный образ зачастую воплощается через физиологические функции организма» (98, с.68-69). Поэтому ал анасы, похитив печень или легкие женщины, тем самым забирала ее душу. Так душевное состояние передавал через сопоставление с физиологическим образом. Далее Р.З.Кыдырбаева отмечает, что «в эпической характеристике физическое преобладает над психическим, духовное выражается посредством передачи физического ощущения, вернее, эти свойства – не столько выражение духовного, сколько отражение чисто физических ощущений» [70]. Возможно, семантика слова al // hal схожа с архаичным ритмичным танцем uallı, национальной игрой halaуlar, сопровождающими издревле каждое празднество огузских народов, в частности Новруз байрам, праздник сбора урожая и др. Наскальные изображения в Гобустане, относящиеся к свидетельствуют как о древности танца uallı, так и древних корней деривата al // hal.

В кыпчакских эпосах албарсты обычно представлялся в образе женщины с распущенными волосами и с острыми когтями, которая могла перевоплощаться как в животных, птиц, так и в неодушевленные предметы. Чтобы избавиться от албарсты, на голову роженицы одевали считавшийся священным волчий желудок. После этого албарсты покидал роженицу. Албарсты из рожениц мог изгнать только киргизский куучу // куугунчу, казахский баксы, огузский алçı, которым приписывали власть над злым духом и способность видеть их. Следует отметить, что тюркские народы нередко заменяли слово албарсты эвфемизмами. Так, например, в некоторых областях Узбекистана злых духов, не называя прямо, обозначали словами *мота* «старуха», *оралар* «старшая сестра», *ора-қızлар* «женщины» или персидским *zıjón* «зло» и т.д. [74]. Албарсты нередко был представлен в виде беркута или филина. Для этого беркута или филина сажали возле роженицы, что помогало ей в родах. У тюркских народов известен обычай использования когтей беркута для предохранения женщин и детей от злых духов – албарсты. Это связано с наличием у самих албарсты когтей. Когти беркута, таким образом, предостерегали от сглаза. Тотем беркута характерен для тюркских народов, которые его образ отождествляли с покровителями народа. Неслучаен в эпосе и образ алпкаракуш — гигантской сказочной птицы, помогающей батыру. Тюркское алп – богатырь, боец, витязь, кара куш – степной орел [юд, 457]. В мироощущении, мировидении тюркских народов связь природного начала и человека отчетливо выражена. Это мы наблюдаем как произведениях устного народного творчества, в частности, в эпосах, а также в более поздних письменных памятниках, где встречаются поэтические сравнения народных героев с беркутом, олицетворяющим как силу, мощь, так и угрозу для врагов. Баялиева, исследуя этнические корни этого образа в киргизском эпосе, отмечает, «приближение этой птицы знаменуется бурей, дождем, громом и молнией. Этот момент приобретает определенный смысл, если вспомнить о том, что орел у сибирских народов олицетворял не тотем, но и повелителя солнца и возродителя природы» [бая,26-27].

Тотем беркута, филина является одним распространенных культов поклонения у тюркоязычных народов, связанных с одушевлением степной природы.

Almak-salmak. Традиционной и характерной формой киргизского фольклора был *алмак-салмак* - песенный диалог, состязание в импровизации выдающихся народных поэтов. Лучшие из песен, созданные на этих состязаниях, передавались из поколения в поколение. *Алмак-салмак* представляет собою поочередное выступление нескольких исполнителей, каждый из которых по-своему выражает свои чувства, восхваляя в образных сравнениях достоинства другого. В современном киргизском языке слово «*алмак-салмак*» употребляется в значении «попеременно, поочередно», а лексема *салма* означает «пение по очереди».

Arbak. Особое значение в культовой системе тюркских народов придается почитанию духов предков – арбаков. Слово **arbak** // **arvax** // **aruax** арабского происхождения, употребляется в значении «духи святых или чтимых предков (которые должны помогать призывающим их или карать врагов)». В монгольском языке слову **arbak** соответствует **онгон** в том же значении. К **арбакам** – «добрым духам» обращаются в трудные минуты, им приносят жертвы. Т.Баялиева отмечает, что в основе культа предков лежат анимистические представления о духах предков: «Духи умерших предков требуют к себе постоянного внимания и заботы со стороны живых. Последние глубоко почитают предков, считая, что благополучие живых полностью зависит от отношения к ним духов предков» [3, 58]. Б.Аманалиев полагает, что происхождение образа «арвака», очевидно, было связано с усилением процесса разложения родового единства и превращением отдельной семьи в относительно самостоятельную общественную единицу. Если раньше «благополучие рода представлялось зависимым от предметов поклонения, связанных с животным миром и явлениями природы, то теперь об индивидуальной семье стал «заботиться» преимущественно дух предка» [ам, 29].

У тюркоязычных народов был обряд зажигания огней на могилах в ночь на пятницу. Считалось, что в такую ночь арбаки собираются на огонек, «радуются проявленному им предпочтению» [пояр, 264]. Таким образом, за почитание умерших огнями арбаки могли отблагодарить паломников. В этом обычае мы наблюдаем особенности доисламского культа. Известный казахский этнограф Чокан Валиханов об этом обряде писал: «Когда умирает человек, то его аруаху – духу – зажигают по одной свечке каждый день до сорокового дня, или только четыре дня. Свечи ставя у правой стороны порога. Потому что полагают, что до сорока дней дух умершего посещает свою юрту и узнает о расположении детей; для того каждый день до зажжения свечи в сумерки отворяют дверь, наполняют одну чашку кумысом и в дверях постилают белую кошму, готовят прием для покойника. Все присутствующие в юрте, прочитав коран, выставляют чашку аруаху и зажигают свечку» [5, 209]. Здесь мы отметить, что первобытные суеверия, связанные с культом арбака – духа умершего, параллельны с обычаями господствующей религией – исламом.

Arik- оросительный канал. Слово *арык* тюркского происхождения, оно известно было еще в XI в., встречается и у М.Кашгарского. В кирг., каз., татар. арык, аз. *arx*, тур. *ark*, *arg* «борозда, ров, канава». В киргизском языке данное слово фиксируется в двух значениях: 1. арык 2. иногда река в географических названиях (3, с.73). Земледелие носило поливной характер. Применялись искусно разработанные приемы орошения, приспособленные к высокогорным условиям. Перед строительством *арыков* обычно устраивали угощение, для чего закалывали животных. Система орошения позволяла кочевникам-киргизам после посева укорчевывать на пастбища и возвращаться к уборке урожая. Сведения о своеобразных поливных *арыках* встречаются в киргизских эпических произведениях.

Ata. По представлениям тюркских народов, животное также имеет своего духа-покровителя. Если животное имело какие-то необыкновенные особенности, то оно должно было приносить счастье хозяину, поэтому были распространены

представления, связанные с покровителями отдельных животных. Слово ата (отец, предок) употребляется в значении патрона, духа-покровителя, особенно по отношению к святыням. Например, Камбар-ата - покровитель лошадей, Чолпон-ата - покровитель овец, Ойсул-ата – покровитель верблюда нередко рассматриваются учеными, например, С.И.Ильясовым, как «несомненные отголоски тотемизма». В Туркмении Камбар-атой называли музыкантов и певцов. Некоторые исследователи считают, что этот культовый образ возник после принятия ислама. По мусульманскому поверью, Камбар служил у халифа Али; возможно, распространению его послужило и культовое отношение к Али. В Ферганской области есть святое место, где хранятся «следы» Камбара и связанная с его именем могила. В тюркской мифологии, в частности киргизской и уйгурской, Камбар-ата – покровитель лошадей, казахи называют его Жылкышы-ата амбар, туркмены – Баба Гамбар [4, 210-211].

Aş. С погребальным обрядом связаны поминки по умершему - *ашш*. *Ашш* отмечались не только как дань уважения памяти умершего, но и для «умиловствления» арбака умершего. Слово *aş* в КРС отмечается в следующих значениях: 1. пища; 2. плод, фрукт; 3. этн. поминки. По случаю поминок нередко у богатых киргизов устраивались скачки и разные состязания с призами; часто возникали ссоры, переходили в кровавые межродовые и межплеменные распри (157, с.83).

Baatır // batır - смелые и храбрые люди, отличившиеся в борьбе с внешними врагами и иноземными захватчиками. Первоначально данное слово употреблялось как титул. У кочевых тюркских народов батырами называли предводителей родовой воинской дружины, избравшихся по признаку особой храбрости, силы по военному опыту: богатырь, храбрец, герой; храбрый, смелый человек.

Вопрос о происхождении слова батыр является спорным. Многие ученые склоняются к мысли о монгольском происхождении древнетюркского *batır* (72, с.89). По мнению В.Банга, кирг. *batır* образовалось путем стяжения из *bayatur*, как

например слово *qan* из *qayan*. Этой же точки зрения придерживаются и К.Г.Менгес, М.Рясянен, Г.Рамстедт, Н.Н.Поппе, Л.Будагов, С.Е.Малов. Следует отметить, что К.Менгес допускал и персидскую, наиболее древнюю версию происхождения данного слова. Тюрколог считал, что стяжение в слове могло произойти «вследствие чужеродности для тюркской фонетики сочетания «гласный + *yt* + гласный»... Неопределенность гласного в аффиксальном слоге (-*ar*) восточно-персидского прототипа привела к его обозначению в чагатайском то в виде *-u-*, то *-i-* (131, 2, с.83). М.Рясянен и Дж.Клосон возводят это слово к более древнему гуннскому источнику. Слово *ba:тыр/баъатыр* в разных фонетических вариантах встречается во всех тюркских языках. В современном монгольском языке *баатар* фиксируется в значениях «богатырь, герой, витязь» (120,с.52) Русские слова *богатырь, батырь* в свою очередь имеют тюркское происхождение.

Baba Dыkan - покровитель земледелия. Слово **дыйкан** иранского происхождения, употребляется в значении «земледелец, крестьянин». Этот образ представляется обычно в образе крупной зерноядной дикой птицы: фазана, голубя и т.п. Баба Дыйкан или Дехкан баба – образ, сохранившийся как отголосок аграрного культа в среднеазиатской мифологии. По мифологическому поверью считается, что Дехкан баба является создателем первого плуга, а также оросительного канала – арыка. В отличие от других мусульманских святых, ему не присущи какие-либо чудотворческие силы, он представлен как добродушный старик. По киргизским поверьям, он имеет крылья как у птицы. Возможно, этот аграрный ритуальный образ возник задолго до распространения ислама. Он представлен в мифологии среднеазиатских народов под следующими именами: у узбеков – Бобойи Дехкан, у каракалпаков – Дийхан-Баба, у туркмен – Баба Дайхан, у казаков – Дихан Ата. Слово *dehqan* как устаревшее фиксируется в азербайджанском языке в значении «крестьянин, земледелец».

Следует отметить, что для умиловления Баба Дыйкана крестьяне обычно приносили жертву: перед насыпанием зерна в мешки обращались к нему: «Баба-дыйкан, көп чыч, ороо толгон

буудай бер! (Баба-дыйкан, увеличь зерно, чтобы хранилище для зерна было полно пшеницы!)» [3, 53].

Balbal. После смерти для возвеличивания подвигов принца воздвигается каменная стела, вокруг которой выстаивают балбалы, передающие архаичность мышления древних тюрков. П.М.Мелиоранский еще 1899 г. писал, что недалеко от обелиска Бильге-хана в ряд стоят грубо вытесанные фигуры. Намного больше таких фигур при памятнике Кюль-Тегина. Ученый отмечает, что «у турок было в те времена обыкновение расставлять при надгробном памятнике знатного лица вереницу каменных фигур или камней в память убитых покойным врагов. ...камни эти назывались тогда балбалами; при памятнике Кюль-Тегина их особенно много, так как этот знаменитый витязь перебил на своем веку не одну сотню врагов» [11, 4]. В орхоно-енисейских памятниках достаточно часто встречается слово балбал, тогда как в современных тюркских языках мы его не фиксируем.

Сложная обрядность захоронения избранных тюрков была связана с их шаманскими верованиями. Балбалы изображали вражеских мужей – воинов, героев. Н.И.Веселовский и В.В.Бартольд называли балбалы каменными бабами, В.В.Радлов перевел их как «каменные столбы», А.Габен - «знаками позора» врагов. Постановка балбалов на могилах избранных тюрков была неслучайна. Л.П.Кызласов пишет, что «каменное изображение умершего у древних тюрков предназначалось для замены погребённого на его поминках, т.е. должно было служить «вместилищем» одной из душ умершего, которая «принимала участие» в поминальном пиршестве» [8, 206]. Н.И.Веселовский же, исследуя балбалы, приходит к выводу, что «установление при могиле ханов и их родственников вереницы камней с балбалом во главе является не только целью удовлетворить земное тщеславие, но в тоже время произвести некоторое воздействие на умерших, а именно закрепить на том свете служебную роль одного и господство другого. Так как при похоронах победителя нельзя было непосредственно воздействовать на побеждённого, уже похороненного раньше, то и приходилось, как я думаю, прибегать к посредству балбала,

который изображал побеждённого» [8, 207]. Следует отметить, что Могилян-хан убивал врагов и еще при жизни готовил себе балбалов.

Тюрки утратили и обряд постановки врагам каменных столбов, и само слово балбал, так часто встречающееся в текстах древнетюркских памятников. Н.Г.Шаймердинова считает, что в данном ритуале была «эксплицирована мысль человека, представляющая информацию социально-этического характера: с одной стороны, предупреждение-назидание врагам (вот, что с вами может приключиться, если вы будете воевать с тюрками), с другой – иллюстрация «вечного позора» врагов, наконец, возвеличивание образа своего героя (кагана, тегина)» [12, 176]. Утрата обряда постановки врагам каменных столбов и слова балбал, так часто встречающегося в текстах древнетюркских памятников, возможно, связана с принятием тюрками ислама. Возможно, сдвиг, произошедший в мировоззрении тюрков под влиянием ислама, повлек за собой смену базовых концептов, что нашло отражение и в их языке.

Barakbai – название киргизского племени. Это слово в киргизском языке фиксируется в следующих значениях: 1. лохматый, косматый, с длинной шерстью; 2. южн. тучная земля (157, с.109). Исторически в киргизской мифологии оно употреблялось и в значении «волосатый народ».

Лексема *баракбай* образована способом лексической композиции, путем сложения двух полнозначных слов: *барак* и *бай*. Слово *барак* восходит к древнетюркскому *барак*, встречающемуся еще в словаре М.Кашгарского в значении «собака с лохматой и длинной шерстью, отличающаяся необычайной стремительностью и ловкостью и считающаяся лучшей среди охотничьих собак» (72, с. 83). Название этой собаки использовалось часто среди тюркских народов также в качестве мужского имени собственного, ср., например, имя половецкого хана Барак, встречающееся в русских летописях.

Мужское имя Барак могло быть присвоено человеку также и по переносному значению, ср., например, значения этого слова в современном ногайском языке: *барак* 1. овчарка, собака с

лохматой шерстью; 2. перен. «волосатый, мохнатый, лохматый» (о человеке), в последнем значении оно наблюдается и в казахском языке (85, с. 243).

Вторая часть этого этнонима **бай** - тюркское слово - встречается еще в орхоно-енисейских памятниках, в словаре М.Кашгарского, в «Codex Cumanicus», как прилагательное означает «богатый», как существительное - «хозяин дома». Н.Дмитриев считает, что слово *бай* «могло проникнуть к нам [к русским – Г.У.], в частности, и от татар Золотой Орды и распространиться на огромной территории» (71, с. 525). Следует отметить, что в русском языке слово *бай* появляется в советское время и употребляется как синоним слова кулак.

В современном киргизском языке сохраняются следующие значения данного слова: 1. богач, бай (в народе их делили на несколько групп, давая каждой из них свой эпитет); 2. богатый, изобилующий чем-то (157, с. 94). В киргизском языке есть и устаревшие значения данного слова «хозяин», «муж»; в южных диалектах - старший брат. Это слово встречается и как имя собственное, например, *Баем* звали в эпосе «Манас» одного из героев. Обычно под словом *бай* киргизы имели в виду зажиточного, богатого скотовода.

Baabedin. Слово *баабедин* кыпчакских языках фиксируется в двух значениях: 1. Баабедин Бахауддин (имя покровителя Бухары: к его помощи обычно зывают богатыри эпоса среднеазиатских народов); 2. этн. жертвоприношение, жертва по случаю избавления от какого-либо несчастья, от большой неприятности (157, с.89).

Beşbarmak – одно из любимых блюд киргизов. Это хорошо проваренные в воде большие куски мяса, а в получившемся бульоне — нарезанные квадратами лоскуты раскатанного теста. Одной из самых характерных особенностей пищевого режима киргизов был его сезонный характер. В теплое время питание основывалось на молочных продуктах, зимой же преобладали пища из муки и зерна, к которой добавлялись некоторые продукты из молока. Традиционно для приготовления *бешбармака* использовалась конина, хотя

сегодня часто смешивают баранину и конину. Мясо должно быть обязательно разделано по костям, которые рубить ни в коем случае нельзя. Само название «*бешбармак*», как ни странно, считают русским. Такое название это блюдо получило от русских переселенцев, которых удивляло, что едят его просто руками. Так они его и называли – пять пальцев, по-киргизски «*besh barmak*». Исконное же название просто «*et*» — «мясо». Считается, что есть его надо непременно руками, и только руками, иначе теряется весь вкус. Киргизы говорят, что *бешбармак* сначала едят ушами (слушают бульканье в котле, ведут об этом разговоры, нагоняющие аппетит), потом носом (обоняют запах стоящей на столе пищи), потом руками и уж в последнюю очередь – ртом.

Это слово употребляется во многих тюркских языках, например: тат. *бишбармак* (138, с.75), баш. *бишбарма'к* (баш. национальное кушанье, приготовляемое из мелко накрошенного мяса и квадратно нарезанной лапши, приправляемое крепким бульоном, луком и перцем), *бешбармак* у туркмен называется *гулак*.

Beshmant – бешмет, верхняя одежда на подкладке (но без стежки, сшитая в талию). Постоянный холод, отсутствие тёплого жилища заставляли кочевника быть всегда одетым в тёплую одежду, которой нередко служил ему бешмет. Бешмет использовался не только зимой, но и в летний сезон.

Материалы современных тюркских языков показывают, что слово бешмет одно из употребительных, напр., тат. бишмят – бешмет (10, с.75), баш. бишмят 1) длинный бешмет; 2) зимняя одежда на вате (4, с.103) и др. В киргизском (*beshmant*) и казахском (*бешпент*) языках, в отличие от других тюркских языков, в этом слове имеется «вставной», то есть вторичный, элемент -н-. Также в киргизском языке данное слово употребляется в асингармонической форме - бесщмант.

Лексема бешмет в значении «стеганный татарский полукафтан, поддевка» как тюркское заимствование отмечается в произведениях русских классиков, начиная с XVIII в., например, у Г.Державина, Н.Гоголя, Н.Лескова и др.

Bostek // postek – меховой коврик, подстилка из мерлушек или саксака или козьей шкуры. *Бостек* состоял или из одной шкуры целиком, или сшивался из шкурок разных расцветок в одну, составляя узоры из квадратов, треугольников и особо выделяя кайму *бостек*. Обычно на земле в юрте расстилали войлоки – *ала-кийизы*, а поверх них подстилки из овечьих или телячьих шкур и узенькие ватные одеяльца – *бостеки*.

Буqu – это одно из тюркских племен. Бугинцы вели кочевой образ жизни, жили на востоке от уйгур, имели около 30 тысяч юрт-кибиток. Из истории они известны как очень смелые и отважные воины (19, с. 264; 123, с. 75).

Слово *буqu* фиксируется в КРС, с одной стороны, как самец оленя или марала, с другой стороны, *буqu* - название киргизского рода (157, с. 154). Древнетюркское по происхождению слово *буqu* «олень» (72, с. 120) в разных формах встречается и во многих тюркских языках, например: каз. *бцьы*, узб. *буьу*, уйг. *буьа*. А.М.Щербак считает, что «в некоторых древних языках самца марала (и оленя) вместе с тем обозначали словом *буьу*, а самку - словом марал...» (155, с. 134). Это же значение сохраняется во многих тюркских языках, где слово *марал* - самка оленя противопоставляется слову *буьу* - самец оленя. Следует отметить, что, несмотря на значение слова – самец оленя, киргизы племени *буqu* своей прародительницей считали женщину, которая была «дочерью оленя» (47, с. 12). Тотемный предок изображался как полуживотное-получеловек. Мать-олениха покровительствовала всему племени, но если она отворачивалась от кого-то, то могла принести несчастье, смерть и даже прекращение человеческого рода. Считалось, что ее тело не предавалось погребению, она исчезала чудесным образом.

Олень был одним из основных тотемов у древнетюркских племен. Этноним *буqu* в форме «пугу» фигурирует в качестве названия одного из древнетюркских поколений. Киргизский народ сохранил несколько легенд, отражающих поклонение племени *буqu* рогатой матери. Нередко на могилах умерших соплеменников устанавливали олени рога. Тотем *буqu* служил

символом племенной сплочённости. Члены этого племени высокомерно относились к представителям других племен, так как считали себя людьми особого происхождения (47, с. 15; 35, с. 22). Память о «рогатой матери» свято чтится, и до сих пор в тяжелые минуты своей жизни киргизы приносят ее памяти жертвы рода с мольбами. Дух ее витает над Иссык-Кульской долиной, над озером, покровительницей которых она является (23, с. 281-282). Корни мифа о Рогатой матери-оленихе, возможно, восходят и к мифам об Умай-ане из древнетюркской мифологии. Умай-ане считалась покровительницей домашнего очага, хранительницей потомства. Еще в XIX веке известным казахским этнографом Ч.Валихановым был записан миф о Рогатой матери-оленихе, вскормившей своим молоком человеческих детей.

Buza // bozo – один из распространенных напитков, приготовляемый зимой из проса, ячменя или кукурузы, для брожения в него добавляют солод и муку. В 60-х гг. XIX века В.В.Радлов наблюдал, как киргизы готовят из проса *бузу* – род пива, а из нее дистиллировали водку, которую пили зимой (См.: 23, с. 144). *Бозо* считается у киргизов зимним напитком. В селах его заготавливают осенью целыми флягами и угощают самых именитых гостей. Считалось, чем дольше напиток бродит, тем больше в нем градусов. Кисловатый на вкус, *бозо* поднимает настроение и спасает от простуды.

Слово это широко распространено во всех тюркских языках, напр. тат. *буза* напиток (138, с.82), баш.этно. *буза* (напиток) и др. Ареал распространения позволяет считать это слово тюркским. Хотя некоторые ученые, в том числе М.Хаутсма, считают данное слово монгольским по происхождению, другие полагают, что монгольское обозначение было заимствовано из тюркских языков. Г.Дёрфер считал, что слово *боза* заимствовано в новоперсидский язык из тюркских, в которые, в свою очередь, попало «из какого-то неизвестного иранского источника» (131, 2, с.174). В средневековых персидских источниках слово *буза* встречается в качестве арабизма.

Лексема *буза* как «напиток из гречихи и овсяной муки, вид полпива, браги», «татарское пиво» фиксируется в произведениях русских классиков, например, у Л.Н.Толстого. Это тюркское заимствование широко распространено и в других славянских языках, напр., в украинском, польском, болгарском (145).

Їаран - один из наиболее старинных и распространенных видов традиционной киргизской одежды. Его обычно носили в холодное время. Чапан – это халат, шитый на вате или на шерсти, его всегда простегивали. Для киргизов характерно запахивание чапанов на правую сторону, что типично для одежды древних тюрков-кочевников. Чапан был видом как мужской, так и женской зимней одежды, в прошлом имевший одинаковый покрой.

Н.А.Баскаков, П.М.Мелиоранский, К.Менгес и многие другие тюркологи считают, что тюркское происхождение данного слова не вызывает сомнений. Киргизское чапан этимологически восходит к древнетюркской основе *йап-* «покрывать, закрывать» (5, с.235) + *-уп* – аффикс возвратного залога. В киргизском языке начальное *й* перешло в *анлауте* в *ч*. Лексема имеет широкий ареал распространения в современных тюркских языках, напр., тат. чапан долгополая верхняя одежда (10, с. 631). Следует отметить, что в Киргизии раньше выходить из дома без верхней одежды считалось неприличным.

Слово *чепан* как «верхняя крестьянская одежда, поддевка» было зафиксировано в словаре еще В.Даля с пометой вост.-русск., оно является заимствованием из чагат., кирг., уйг. *їаран* «халат». Помимо этого в древнерусском языке в значении «накидка, капюшон» регистрируются лексемы *япончица*, *епанча*, *японча*, тюркское происхождение которых несомненно.

Їокoi - калиги, калижки, поршни, род грубой обуви, гнутые из целого куска кожи на вздёржке, голенища чуть выше щиколотки. В киргизском языке есть также слово *сокойлуу*, то есть «тот, кто носит чокой».

Это традиционная обувь в виде чулок изготавливалась обычно из сыромятной, телячьей кожи, с загнутыми кверху носками. Она кроилась из одного целого куска. Верхняя часть

чокоев доходила до колен (или чуть ниже) и шивалась не до конца, закрепляясь у щиколотки кожаными ремешками. Раньше их носили пастухи и табунщики, а также охотники. Разновидностью чокоев были орус чокои (русские сапоги) - сапоги из войлока, иногда для прочности обшитые кожей.

Лексема чокой восходит к древнетюркскому корню-основе *ġek-* со значением «тянуть, затягивать, завязывать» (5, с.143); ср. аз.чякмя. Аффикс *-oi* очень продуктивный в киргизском языке, например, *bogooloi-* быть закованным в кандалы, где *voi* род кожаных чувяк.

Colpon-Ata. В Киргизии местность Чолпон-Ата - один из семи мазаров, воздвигнутых в честь семи сыновей Арстанбабы. Этот мазар расположен на северном побережье Иссык-Куля. «Святой» Чолпон-Ата похоронен на холме, на котором имелись два источника с холодной и горячей водой. Сюда приходили бесплодные женщины и больные для выздоровления; считалось, что молитва, произнесенная здесь, помогала людям стать богатыми. Б.Аманалиев полагает, что если Камбар-ата, Чолпон-ата и др. вначале выступали как выразители тотемистических представлений, то позже были представлены как покровители производства, особенно животноводства, чему способствовали частые джугты [2, 27].

Eg eniř - состязание всадников, состоящее в сталкивании друг друга с коня, выбивании из седла. В словосочетании *eg eniř* *eg* «муж, мужчина», а *eniř* – «спускаться». Еще одно название данного состязания – оодарыш. *Oodarysh* в киргизском языке «переворачивание, сваливание» от глагола *oo-* «переваливаться». Это состязание всадников встречается во многих тюркских народах, в частности у казахов, киргизов, татар, башкир и др. Оно требовало от всадников ловкости и хорошего владения конем.

Конь играл в жизни кочевника главенствующую роль. Он был незаменим для тюрка и на поле брани, и в хозяйстве. Лексика, отражающая стать, выносливость, скаковые качества коня, до сих пор сохранилась в тюркских языках. Конные состязания, игры, скачки издревле популярны в тюркских народах, что свидетельствует о национальных особенностях

этих народов. Скачки устраивались как в военное время, так и в мирные будни. Для тюркских народов характерно проведение скачек, конных состязаний после свадьбы или после поминок. Это было, с одной стороны, единение племени, рода, с другой стороны, поддержание формы перед военными действиями. И тюрк-кочевник, и его конь всегда должны были быть в хорошей форме. Такие состязания, скачки, как эр эниш, аламан, байга, жамбы атмай и др. популярны и поныне в тюркских народах. Эти лексемы широко представлены в кыпчакской группе тюркских языков. Это объясняется исторически сложившимся образом жизни казахов, киргизов, татар, башкир и др. народов. Этот отпечаток был наложен на лексику кыпчакских языков, носители которых издревле вели кочевой образ жизни.

Esil kayran - выражение, употребляемое киргизскими мужчинами при оплакивании умершего. Слово *эсил* означает горемычный, бедненький, болезненный, *кайран* - милый, дорогой, горемычный (157, с. 321, 966). Издревле у киргизов избегалось прямое употребление слова «умерший». В случае смерти нельзя было произносить имя умершего и для этого в киргизском языке употреблялись эвфемизмы «*баурым*» (печень моя), «*эзиль кайран*» (милый, горемычный). Киргизы считали, что факт смерти – это проявление деятельности духов и вступать с ними в противоречие нельзя, иначе вызовешь их гнев.

Әуә // ее // еқа. В тюркских языках: азерб. *уіуә // әуә*, туркм. *ее*, узбек. *еқа*, уйгур. *еқә*, кирг., каз., ногай. *іе* – дух-покровитель. В древнетюркских памятниках лексема *idi* употребляется в значении «хозяин». Эти представления связаны с широко известными в анимизме «духами-хозяевами», древнетюркским культами, восходящими к танрычеству. В мифологической лексике различают *қага іуә* «злой дух» и *ағ іуә* «добрый дух». В азербайджанском языке чаще употребительна форма *уіуә*, где наблюдается протетический звук *у*. В якутском языке это слово встречается в форме *іссі*. В тюркской религиозно-культурной системе считается, что все окружающее человека - горы, озера, реки, животные и т.д., имеет своих покровителей. Духи-покровители приурочиваются к тому или иному месту - горе, реке, озеру, скале и являются духами

местными. Например, якут. покровитель дороги – *suol iççite*, покровитель горы – *хаа иççite*, покровитель озера – *küel iççite* [Бяйд, 159]; кирг. малдын ээси - хозяин животного; азерб. *su әуәси* – покровитель воды. Иногда этих духов описывают и в человеческом облике. Необходимо было время от времени приносить жертвы этим духам, чтобы не разгневать их.

Dobulbas – двухсторонний цилиндрический барабан с одним дном, обтянутый верблюжьей кожей; употреблялся при соколиной охоте и в походах (157, с.197). Академик К.К.Юдахин считает, что первая часть слова *доол*, *добул* восходит к санскриту. В.М.Беляев также допускает возможное «родство с названием индийского барабана *dhol*». Заметим, что речь идет о заимствовании не самого инструмента (двухстороннего цилиндрического барабана), а лишь названия. Вторая часть *бас*- в киргизском языке означает «давить, надавливать» (в зависимости от контекста также – «молотить»). Возможно, в далеком прошлом оно означало также «ударять», «стучать». *Добулбас* исполнял роль сигнально-оповещательного инструмента. К началу XX века *добулбас* стал применяться редко и сегодня совсем исчез из сферы активного бытования. В настоящее время он используется во время торжественных шествий, народных празднеств, конно-спортивных игр, военных походов. Духовые инструменты *сурнай*, *карнай* и *добулбас* в древности составляли своеобразный ансамбль, который сопровождал киргизских ханов в военных походах, звучал на пышных тоях и других празднествах. Эти инструменты упоминаются еще в эпосе «Манас». Они бытовали на юге Киргизии, в районах, прилегающих к Узбекистану. Типичный средневосточный ансамбль «с большим звуком, применялся в походах, сражениях или торжественных выездах».

Dombra – это не просто самый родной, дорогой инструмент для казаха, а символ казахского народа. В прошлом струны *домбры* изготавливались из козлиных кишок. Нежная, мягко певучая и бархатная звучность домбры известна многим. *Домбру* можно было изготовить и использовать в условиях кочевого быта. Слово **домбра** встречается во многих тюркских

языках, например, баш. *думбыра*, каз. *домбыра*, узб. *домбра*, тув. *домтулур*. В КРС *домбура* определяется как «то же, что и комуз» (157, с.196).

В традиционном народном музицировании казахов домбровому исполнительству, как правило, предшествовали рассказ или легенда. История домбровой традиции уходит в глубь веков. *Домбра* и *комуз* были наиболее распространенными музыкальными инструментами ранних кочевников. Одна из особенностей домбрового исполнительства – сольная форма игры на инструменте.

Традиционные музыкальные инструменты органически связаны с бытом, обрядами, кочевым укладом; они обладают тихим и мягким тембром, рассчитаны на небольшую аудиторию.

Jalmayız. Казах., ккалп. **jalmayız** // кирг. **jalmooz**, **jelmoquz** // тат. **yalmavız** также, как и **jelbeqen** - мифическое многоголовое существо в образе старухи, обычно с семью головами, пожирающее все, что показывается ей на глаза. Старуха **jalmayız** похищает детей. Интересно отметить, что у этой многоголовой старухи каждая голова имела свое назначение: одна выла, другая – пела, третья – играла на дудке, четвертая – шаманила, пятая – рассказывала [8, 88]. Она также, как и мите, завлекала молодых девушек и юношей к себе и съедала их. Древнетюркское **jel** // **jal** означает «злой дух, демоническое существо», **mayız** // **mauz** // **moquz** «чудовище, вампир, обжора». С.Е.Малов отмечает, что в уйгурском языке есть **жетті вашлік јелмўнўс** «семиглавая Ельмюнгюс – колдунья, вампир». Варианты лексемы **mayız** // **mauz** // **moquz** // **monus** // **monquz** представлены во многих тюркских языках, а также в монгольском языке, где **мангас** «сказочное чудовище», **эм мангас** «баба-яга» [10, 190].

Jambi atmay – стрельба с коня на скаку. **Jambu** в киргизском языке употребляется в значении «слитки серебра (различной формы и различного веса употреблявшиеся в Китае в качестве денег)» [9], в уйгурском языке **ямб** – «мелкая серебрянная монета обычно весом 35 г, употреблявшаяся в Китае», **atmay** во всех тюркских языках «бросать, стрелять».

Интересно, что слово ямб в значении «китайское серебро в слитках разного весу» фиксируется в «Толковом словаре русского языка» В. Даля, где помечено как сибирское по происхождению.

В жамбы атмай – стрельбе из лука или ружья серебряный слиток подвешивали на тонкой веревке из конских волос. Участников состязания должны были стрелой, выпущенной из лука должны были попасть в тонкую веревку из конских волос. Эта игра требовала от участников меткости и ловкости, умения владеть луком или ружьем.

Jarma - род похлебки, приготовляемой из подсушенного на огне ячменя (или пшеницы), зерна которого размельчали в деревянной ступе, крупно размалывали и опускали в кипящую воду. В отвар, после того как он остынет, добавляли солод или старую *джарму* и муку. *Джарму* употребляли холодную, как в пресном, так и в кислом виде.

Слово *jarma* восходит к древнетюркской основе на *yar-* со значением «рассекать, колоть, отделять, разрывать, дробить пшеницу и т.д.», от которой образовано имя с аффиксом *-ма* со значением результата действия или названия действия. В современных тюркских языках фиксируется в разных фонетических вариантах: напр. турк., аз., гаг., кум., тат., баш. *yarma*, уйг. *ya(r)ma*, кирг., каз., ккал. *jarma*, алт. *дарма*, хак. *чарба* и др.

Рассматриваемая лексема в современном киргизском языке отмечается как *jarma* 1. Отщепленный; щепка (длинная); 2. Крупное толокно, дробленое жареное зерно (пшеницы, ячменя); 3. Похlebка из дробленого жареного зерна (пшеницы или ячменя, приправленная молоком, жиром, а также без приправы) (157, с.235). *Джармой* также называют один из распространенных в Киргизии напитков.

Jayloo - высокогорное летнее пастбище, куда скотоводы на лето перегоняли свой скот, чтобы защититься от наступления жары и беспокоящей скот мошкары.

Киргизское *джайлоо/жайлоо/джайлау* «летовка, летнее пастбище (обычно высокогорное)» (3, с.216) восходит к

древнетюркскому *уаулық / уаулағ* – производному имени с аффиксом *-ғ* от глагола *уа:ула-* «проводить лето». *Уаулық / уаулағ* встречается не только во всех тюркских языках, но и в письменных источниках, начиная с VIII (1, с.227). В некоторых языках ауслautный *-ғ* сохраняется, так например, в огузских языках; для кыпчакских и карлукских языков же характерен конечный *-в^о*, *-у*, *-о*. Фонетическая трансформация *й* в *ж*, *дж* в начале слова закономерна во всех кыпчакских языках. Слово *уаулық* в ЭСТЯ даётся в следующих значениях: 1. летняя стоянка кочевников, летний лагерь, летовка; 2. кочевое летнее пастбище, выпас, луг; 3. горное плато, служащее летовьем, горы, степь, на которые перекочевывают летом, плоскогорье, плато; 4. кибитка, войлочная юрта (2, 3, с.78).

Jelbeqen. Казах. **jelbeqen**, алт. дьелбеген, хак. чилбиген – мифическое существо, одно-, трех-, семи-двенадцатиглавое, черное или рыжее, морское или земное. Лексема **jelbeqen** состоит из двух компонентов **jel** и **beqen**. Древнетюркское **jel** означает «злой дух, демоническое существо», встречается в словаре Махмуда Кашгарского, где является частью сложных слов, например, **jel бүкә** «дракон», **jel jeklig** «связанный со злыми духами», **jel tart-** «касаться, поражать (о нечистой силе)» [6, 254].

Jelmayan-aysa - фантастический верблюд-скакун, отличающийся быстрым ходом, неутомимостью и силой. Древнетюркское **jel** означает «злой дух, демоническое существо», персидское **тауа** «верблюдица», **айса** – «название сказочного рогатого скота». Известно, что верблюд – традиционный герой эпосов Средней Азии и Южной Сибири, в киргизском эпосе он представлен как неутомимый спутник Манаса. Верблюды в среднеазиатской традиции использовались как транспортное средство шаманов и символ бубна, тем самым приобретали космическое значение, а их горбы ассоциировались со сторонами света.

Издревле по киргизским поверьям считалось, что когда-то верблюд был человеком, потом превратился в животное, сохранив схожие с человеком черты. По случаю рождения верблюжонка киргизы устраивали так называемые жентеки, как

при рождении ребенка. Голову верблюдицы повязывали белым платком (47, с. 30). При смерти верблюжонка, киргизы жалели мать-верблюдицу, и неслучайно в киргизском фольклоре до сих пор сохранился древний плач – «Плач верблюдицы». В эпосе состояние Манаса, впавшего в великий гнев, сравнивается со «взбешенным в зимнюю пору верблюдом». Состояние верблюда зимой – стереотипная стилистическая фигура для киргизского эпоса.

В огузских эпосах метафоричный эпитет верблюдица по отношению к женщине традиционен и имеет историко-этнические корни. Т.Гаджиев в монографии, посвященной анализу языка «Китаби-Деде Коркуд», отмечает, что слово мая «верблюдица» с древних времен является ярким поэтическим образцом эпитета по отношению к женщине, в то время как конь к мужчине. Женщина всегда сравнивается с верблюдицей или овцой, потому как в противопоставлении богатство (верблюд, овца) и человек (женщина) конь как эпитет никогда не выступает. Конь в жизни тюрка занимал высшее, главенствующее положение, он являлся наипервейшей жизненной необходимостью, поэтому к женщине этот эпитет нельзя было отнести (15, с.156-157).

Jez tırmaq // jez kempir // jez tumşuq. Казах., кирг. **jez tırmaq // jez kempir // jez tumşuq** – злой дух, представленный в виде красивой женщины – молодой келин с медным носом и медными когтями, которая при встрече с людьми прятала свой нос. В древнетюркском языке **jez** «желтая медь» [6, 260], **turnak // turmak** «ноготь». Это мифическая женщина имела пронзительный голос, убивающий живых существ, жила в глубокой чаще лесов. Искусные охотники охотились на жез тырмак, ее можно было убить, выстрелив в нее. После чего ее медные когти и нос становились украшением юрты охотника. Отсюда многочисленные предания и легенды охотников об жез тырмак.

Jez tumşuq – это мифическая старуха с большим медным носом в виде клюва и медными когтями. В древнетюркском языке **jez** «желтая медь», **tumşuq // tumşiq** «клюв» [6, 585]. Лексема **jez tumşuq** означает «медный клюв». Медь **jez** широко

использовалась тюрками, в частности казахами, киргизами и др., в отделке дорогой одежды. Из нее делались украшения на воротнике, на рукавах одежды.

Jut - массовый падеж скота от бескормицы. Восходит к древнетюркскому *yut* (3, с.282). В.Радлов отмечал это слово как 1. глубокий снег весной или мороз после оттепели и происходящий после этого падеж скота. 2. ненастье, лишения из-за погоды, неурожай. М.Рэсэнен, Г.Рамстедт, Н.Поппе сопоставляют тюркское *жут* и монг. *зуд* «глубокий снег, гололедица, которые препятствуют домашним животным выкапывать копытами траву» и признают прародство этих слов. Дж.Клосон, Г.Дёрфер полагают, что слово было заимствовано из монгольского, хотя в этом языке являлось тюркским заимствованием.

Jüqiris - бег; состязание в беге. Общетюркский глагол «йугур-» фиксируется почти во всех тюркских языках в значении «быстро бежать, гнать, мчаться». Производное от этого глагола йугирук // жутирук // чутирук // дугирук в значении «бегун, быстроногий, быстроходный, бегун, скакун, победитель на скачках и т.д.». Сюда относится и слово *jürük* в значении «кочевник», восходящее к корню *jüg-* «быть в движении». Э.Р.Тенишев относит этот корень к глаголам, указывающим на способ движения, и пишет: «В прошлом у некоторых кочевых тюркских племен, для которых постоянное движение с одного места на другое являлось естественным состоянием, образ жизни отразился и на племенных названиях. Так, например, *yügük* обозначает турецких кочевников, а *jürügän* – кочевые пастушеские племена туркмен Малой Азии» [13, 273]. Тюркское слово *jügük* было заимствовано балканскими языками. В казахском языке *жүгіріс* бег; состязание в беге, конные соревнования на иноходцах. Иноходцы владели особой поступью, мягкостью, ритмичностью в ходьбе и беге. Во время состязаний иноходцы не должны были переходить на обычный бег, за это мог быть наложен штраф или применено снятие с дистанции. Это состязание является одним из национальных игр казахского народа [8].

İçiq – мягкие легкие сапожки с твердыми подошвами и высокими каблуками, на которые надевали калоши.

В киргизском языке чаще встречается слово *ichik* - «шуба, крытая материей», *ichikche* «шубка, меховая куртка» *ichilik* подкладка (портновская) (12, с.306). Шубу ичик шили из меха выдры, лисы, овцы, волка и носили без воротника, она считалась у киргизов праздничной одеждой, ее надевали редко.

Слова ичиг и ичик восходят к древнетюркскому корню ич-, который во всех источниках имеет обобщенное значение «внутренность, внутренняя часть, нутро», есть и вторичные значения - «внутренний мир; живот, желудок, сердце; недра; подкладка, изнанка; мякоть; ядро и др.». Слово ичиг образовано от глагола ич- с помощью аффикса –иг/ик/ык. Ичиги – это сапоги, подбитые изнутри мехом, а ичик – шуба на меховой подкладке. Значение «шуба» вторично, так как сформировалось «на основе переноса части («меховая подкладка») на целое («верхняя одежда, подбитая мехом») (сев, с.394-395).

Следует отметить, что слово ичиги как «вид обуви» является диалектным тюркизмом в русском языке, хотя в литературном языке оно не регистрируется (юн, с.13).

Qayıř baldır // qayıř bacaq // kön ayaq «ременная нога» или «кожаная нога» – мифологический злой дух, имеющий человеческое туловище и длинный хвост в виде кожаных ремней. Туркмены, проживающие в Ираке, анатолийские турки и азербайджанцы обычно этим злым духом пугают детей. Это демоническое существо не может ходить, привлекает людей в глубь непроходимого леса, при нападении верхом ездит на своей жертве, обвиняя его ремнями. Иногда он предстает в образе старика без рук и ног, обитающего возле рек, ручьев, озер и просившего проходящих путников, перенести его через реку, озеро. Если кто-то соглашался на это, то из его живота выходили ремни, которые обвивали свою жертву [бая, 219].

Хақан – тюркский царский титул. Его носили государи древнейших тюркских государств. По мнению некоторых ученых (Б. Кислинг), этот титул был заимствован у их предшественников, «истинных аваров», или жуаньжуаней китайцев. В надписи Тоньюкука появляется наряду со словом

каган и кан, возникшее путем стяжения из *каһан*. В монгольскую эпоху различаются *каган* как верховный повелитель и *хән* как правитель отдельной области целой империи; позднее слово хан вытесняет *хаган* (38, с. 602, 604). В киргизских эпосах это слово фиксируется в значении «хаган, китайский император».

Хан. В эпических произведениях тюркоязычных народов обычно народных героев называют ханами. Ханами также называли верховных вождей племенных союзов, старейшин родов и племен, избираемых народом военных предводителей. О первоначальном значении этого слова, встречающегося у монголов, писал Б.Я.Владимирцов: «Часто, особенно во время войны, больших облавных охот и т.п., племенные советы выбирали вождей-предводителей, которые и в мирное время продолжали оставаться вождями; их обыкновенно называли «ханами» (57, с.111). Это же можно было сказать и о киргизах. В «Манасе» все положительные герои называются ханами, выступающими как освободители народа, хотя в действительности они не были ханами-феодалами.

Irçi. Слово *ырчи* более древнего происхождения; в народных эпических сказаниях так называют певцов, имевших замечательный поэтический дар импровизатора.

Киргизское *ырчи* и казахское *жырау* восходят к древнетюркскому *jir*, имеющему следующие значения: 1) песня; скорбная песня, причитание, импровизация без разделения на куплеты; пение с музыкой; 2) эпическая поэма, былина, сказание; 3) стихи. Древнетюркское слово *jirayı* «певец, сказитель» встречается еще у Махмуда Кашгарского (72, с.268). *Ырчы* и *жырау*, исполнители массовых народных песен, обладая высоким вокальным мастерством, имея обширный песенный репертуар, в то же время нередко выступали как авторы мелодий и стихотворных текстов и очень часто мало чем отличались от акынов. Они слагали песню на любую тему без предварительной подготовки. Главное в их творчестве - особая психология и логичность поэтических рассуждений, благозвучие и красота выразительного изложения предметов и явлений. Обычно песни рождались в присутствии слушателей.

Начальный согласный *ж* в слове *жырау* характерен для казахского языка. *Жырау* в кочевой среде занимали одно из видных мест, они находились обычно при ставке ханов, являясь военными и политическими советниками, воспевая героические подвиги ханов, батыров.

Kazanak / kaznak / kaznak означает «боковое углубление в могиле, куда кладут покойника» (157, с.317). Подземная камера - *казанак* - представляла собой помещение квадратной формы; после захоронения ход в *казанак* закладывали кирпичами. Помимо этого, в киргизском и тувинском языках наблюдаются следующие значения данной лексемы: «казнохранилище», «сокровищница», «избушка», «лачуга», «хлев», «кону-ра» (157, с.317). К.Конкобаев считает, что многие алтайские и тувинские топонимы, имеющие в своем составе компонент *казнак*, киргизского происхождения. «Первоначально апеллятивом *казанак* в значении «казнохранилище», «сокровищница» были названы горы. Это объясняется тем, что обычно киргизы хранили свои сокровища в недоступных горах» (92, с.48). Слово *казганак* употребляется и в хорезмском диалекте узбекского языка.

Kazi kabırqa – брюшной и реберный конский жир; колбаса, приготовляемая из брюшной и реберной части лошади. Такой колбасы всего может быть сделано 24 вида, по числу ребер.

Лексема *kazi kabırqa* образована путем сложения двух полных слов. Оба компонента данной лексемы восходят к древнетюркским по происхождению *qazı*, фиксируемому в значении «брюшной конский жир и кушанье из него» (72, с.439), и *qabırqa* - «ребро». Эти лексемы зарегистрированы в словаре М.Кашгарского.

Как известно, в киргизской национальной кухне особенно ценится конина, в особенности конский жир, который по сравнению с бараньим, говяжьим, лучше воспринимается желудком. Киргизы едят мясо в основном по традиции. Будучи кочевым народом, проживавшим в тяжелых условиях, в открытой степи, они вынуждены были постоянно насыщаться

энергетической пищей, каковой являлось жирное мясо. В этом отношении киргизы считают конину не только самым полезным, но и лечебным мясом. *Казы кабырга* считается излюбленной пищей у киргизов, казахов. Такая пища готовилась обычно в *казанах* – котлах.

Kambar-ata - покровитель лошадей. В Туркмении *Камбар-атой* называли музыкантов и певцов. Некоторые исследователи считают, что этот культовый образ возник после принятия ислама. По мусульманскому поверью, Камбар служил у халифа Али; возможно, распространению его послужило и культовое отношение к Али. В Ферганской области есть святое место, где хранятся «следы» Камбара и связанная с его именем могила. В тюркской мифологии, в частности киргизской и уйгурской, *Камбар-ата* – покровитель лошадей, казахи называют его Жылкышы-ата амбар, туркмены – Баба Гамбар (3, с.210-211).

Karnay — длинная медная труба с расширением на конце, издающая громкий, резкий звук. Звуками *карная* обычно оповещали об открытии торжественного сбора, о начале военного похода или крупной перекочевки рода; на карная играли также на народных празднествах. Голосистый *карнай* всегда служил хорошим горном для батыров при подаче воинских сигналов.

Kereqe - основа юрты, деревянный остов, собираемый из нескольких частей: складных решетчатых стенок, придающих юрте в плане круглую форму, и укрепленного над ними купола. Весь остов юрты покрывался разной формы и размеров войлоками. Древнетюркское слово *kereqe* ~ *kerekü/kereqü* со значением «шатер, юрта» (1, с.300) встречается во многих тюркских письменных памятниках, в том числе и в словаре М.Кашгарского, в «Гадательной книге» (Irq Bitig). Образовалось оно от глагола *qer-* ~ *ker-* со значением «ставить, разбивать шатер» с помощью аффикса *-қа-* ~ *-қы* со значением результата действия. Слово *kereqe* встречается в основном в кыпчакских языках, из огузских же языков - в туркменском, в следующих значениях: 1. деревянная решетка, образующая стены, юрты,

боковые части кибитки из тоненьких жердей; 2. юрта особого устройства о пяти, шести и семи крыльях; 3. выюк, палас или одеяло и др.

Kıdır-ata - бестелесое существо, принимающее облик человека. Полагалось, что этот образ приносит счастье, славу и красоту. Ф.В.Поярков писал: «Кыдыр есть святой, бессмертный и невидимо странствующий пророк, видеть которого составляет для киргиза большую радость» [7, 271].

Kırqız. Проблема происхождения киргизского народа, племен и родов, сформировавших киргизскую народность, – одна из наиболее спорных в истории Азии. Эта проблема привлекала и продолжает привлекать внимание многих ученых – историков, филологов, этнографов.

Существует множество гипотез, проливающих свет на проблему этногенеза киргизов, причем самая первая принадлежит выдающемуся казахскому ученому XIX века Ч.Ч.Валиханову. Далее этим вопросом занимались А.Н.Бернштам, С.М.Абрамзон, Ю.Худяков и др. (49; 23; 24; 150). Самоназвание среднеазиатских киргизов звучит как «*кыргыз*». По мнению Н.А.Баскакова, «*кыргыз*»/«*кырк-гуз*»/ «*кырыз-огуз*» – «красные огузы» (41, с. 92-93). К.И.Петров, основываясь на сообщениях китайских летописей, полагает, что название *кыргут* (*кыргыз*) «красные» закрепилось за племенами потому, что они поселились в стране, имевшей название «*Кыргун* - Красная». Китайцы полагали, что название «красные» отражало внешность, поэтому они изображали *кыргыз* «красно-рыжими». Позднее, прибывшие сюда другие тюркские племена, имея другие диалекты (аффиксы множественного числа –*т*, –*з*) к V-VI вв., изменили произношение *кырг-ун* на *кыргут*, *кырг-ыз*. Здесь можно отметить, что главное знамя правителя *кыргыз* было красного цвета (123, с. 37, 39). А.Н.Кононов полагает, что «*кыргыз*» («*кыр(кыз[ыл])-гыз*» – «красные, румяные» (94), Н.Осмонов придерживается мнения, что «*кыргыз*» / «*кыргу-аз*» – «красные азы». По народной этимологии существует версия, согласно которой «*кыргыз*» / «*кырк-кыз*» в переводе означает «сорок девушек». Эта версия отображает легенду о

возникновении киргизов от сорока девушек, «забеременевших от морской пены» (24, с. 157).

Мнения об этнониме кыргыз, в основном, касаются цветовой атрибутики этнонима, они связываются с красным цветом. В древнетюркской цветовой атрибутике, связанной с ориентированием по сторонам света, красный цвет характеризовал юг. За южное расположение относительно племен хунну древние *кыргызы* были названы красными (впервые сведения о киргизах были найдены учеными в период великодержавия хунну). Вообще, красный цвет имеет для киргизов большое значение. Киргизы нередко называют себя «*кызыл кыргыз*» («красные киргизы»). В киргизской мифологии есть легенда о том, что все киргизы были рождены от «красной собаки» (*кызыл тайган*).

Комуз Древнетюркское слово *qobuz* комуз – музыкальный струнный инструмент (72, с.451) – встречается еще у М.Кашгарского. Это слово употребляется во многих тюркских языках, например, баш. *кумыз* (46, с.347), каз. *кобыз* (85, с.444), азерб. *qoruz* (1, с.547).

Комуз является одним из любимых музыкальных инструментов киргизов. По преданию, когда-то первый *комуз* сделал охотник Камбар, он же стал и первым исполнителем – *комузчу*.

Темир комуз - трехструнный щипковый музыкальный инструмент, обладающий самобытным звучанием, был широко распространен в Киргизии. *Темир-комуз* звучал на свадьбах, на девичьих играх, во время ночной охраны скота.

Духовые инструменты *сурнай*, *карнай* и *добулбас* в древности составляли своеобразный ансамбль, который сопровождал киргизских ханов в военных походах, звучал на пышных тоях и других празднествах. Эти инструменты упоминаются еще в эпосе «Манас». Они бытовали на юге Киргизии, в районах, прилегающих к Узбекистану. Типичный средневосточный ансамбль «с большим звуком, применялся в походах, сражениях или торжественных выездах».

Коş — маленькая юрта, которую ставили во время дальних перекочевков, походов на охоте; кочевой лагерь, кочевка

со всем ее имуществом; воинский отряд, отдельная часть войска. *Koш/koшm* восходит к древнетюркскому *gюч* (3, с.311), откуда это слово вошло во все тюркские языки со следующими значениями: 1. кочевка, перекочевка, караван, стоянка лагеря во время военных действий, привал; 2. переселение, переезд, метаф. смерть; 3. передвижение; 4. кочевой образ, вещи кочующих кочевников, домашний скарб, имущество, экипаж, в котором везут невесту к дому жениха, приданое и т.д. Следует отметить, что русские слова *кочевка*, *кочевье*, *кочевание*, *кочевать* и др. восходят к древнетюркскому корню.

В современном киргизском языке *koш* (замена конечного *ч* на *ш* характерна для языков кыпчакской группы) употребляется в значении: «временная юрта (маленькая юрта, в которой временно живут рабочие, или юрта, используемая во время дальних перекочевок или (раньше) во время походов)» (3, с.410).

Kök berü // ulak tartıř - своеобразный конный футбол, проводимый перед началом конных состязаний. *Kök bürü* – «серый волк», *ulak tartıř* – «козлодранье». *Ulak* в тюркских языках «вьючное животное, рабочий скот», *tartıř* от многозначного тюркского глагола *dartmak*, одно из значений которого в кыпчакских языках «тащить, волочить». Это одна из самых древних тюркских игр, которая по предположению некоторых ученых, «возникла с того, что раздосадованные, разозленные налетами волков на скот люди рвали, драли попавшего в руки своего постоянного врага» [10, 103]. Эта игра требовала от игроков отличного управления конем, большой физической силы, выносливости и мужества. Позже в игре стали использовать тушу козла, имитирующую волка. Игра представлена во многих тюркских эпосах. Примечательно, что нередко вместо туши козла использовались и военнопленные. Киргизы до сих пор считают мясо козла целебным, туша которого служит объектом спортивного состязания *кюк-бюриц*. После состязания обычно победитель игры тушу козла разделявал на части и раздавал всем желающим. С.П.Толстов считает, что *kök bürü* восходит к тотемно-свадебному ритуалу, где олицетворением мужского тотема являлся волк, а женского

– козел [10, 23]. Как известно, волк являлся одним из тотемов, и тюркские народы сохранили обычаи, связанные с почитанием тотема волка.

Эта игра под названием *qurd oyunu* была зафиксирована и в азербайджанском фольклоре, в частности, в эпосе «Кёроглу», истоки возникновения которой описаны Э.Азизовым [3, 59-66].

Kök Täңri - Asra yagız yer. В древнетюркском языковом сознании мир состоял из трех частей: верхнего, божеством которого был Kök Täңri (голубое небо), срединного – с божеством Умай и нижнего – с божеством *Asra yagız yer* (темная земля). Реконструируя древнетюркскую модель мира на основе орхоно-енисейских памятников, воссоздаются образы Kök Täңri и *Asra yagız yer*. Первая строка в «Памятнике в честь Кюльтегина» гласит: «*Ücä kök täңri asra yaıız yir kılıntukda, äkin ara kisi öylü kılınmıs*» [9Кб, 1] – Когда было сотворено (или возникло) вверху голубое небо (и) внизу темная (букв. бурая) земля, между ними (обоими) были сотворены (или: возникли) сыны человеческие (т.е. люди). Здесь Kök Täңri представлен как создающий, которому противопоставляется *Asra yagız yer* – как уничтожающий все сущее. Все молитвы направлены к Kök Täңri. Kök Täңri и *Asra yagız yer* представляют собой природный тандем: небо – каган-мужчина, земля – хатун-женщина. В тюркской картине мира *anam yer – atam göyü*, т.е. мать – земля, отец – небо. Древнетюркская репрезентация этого понятия в азербайджанском языковом сознании встречается в выражении *apa toğraq*. Для древних тюрков верхний и нижний мир вечен, тогда как средний временен и неизбежен. У них существовало поверье, что человек прожил, соблюдая все правила, то его душа улетала к Тенгри, т.е. в верхний мир, если человек грешил, то его душа, превратившись в червя, попадала в нижний мир. Так, Вселенная состоит из небесной, земной и подземной жизни; человек состоит из мяса, костей и души; душа, в свою очередь, состоит из тына, кута и сюра. Концепт «душа» тесно связан с концептом «смерть». Тюрки, говоря о человеке, что улетел, отлетел (умер), имели в виду то, что у него отлетела, улетела именно душа. При рождении человек получал три состояния души, запечатленные в языке как тын, кут и сюр, при смерти все

эти состояния души одновременно выходили из физического тела, превращаясь в духа - арбака. Языковое сознание тюрков сохранило во фразеологии и паремии данные понятия.

Kumis // kımız – кобылье молоко, подвергающееся брожению, одно из любимых блюд киргизов. Будучи тонизирующим напитком, *кумыс* имеет диетические и питательные свойства. Как прекрасное лечебное средство, он полезен во всех отношениях. У киргизов *кумыс* относится к тем напиткам, кото-рыми угощают гостя. Пользующийся широкой популярностью, *кумыс* ценился издревле.

Материалы древнетюркских письменных памятников, например, «Кутадгу Билик» Ю.Баласагунского, словарь М.Кашгарского (157, с.444), и некоторых современных тюркских языков, напр.: тат. *кымыс* (138, с.310), баш. *кымыз* (46, с.357) показывают, что это слово тюркское по происхождению, ср. др.-тюрк. *qimız*. Возможно, оно возводится к монг. *кутмак* «трясти, шевелить; мешать», монг. *kimur*. Этого мнения придерживаются П.Мелиоранский, Г.Рамстедт и др. Данная лексема со значением «перебродившее кобылье молоко» регистрируется в древнерусском языке в следующих фонетических вариантах: *комузъ, комызь*. Как название напитка половцев употребляется в Ипатьевской летописи (датировано 1185 г.) (145).

Kut - душа, жизненная сила, дух. В «Ирг-битиг» неоднократно употребляется слово **kut** в значении «счастье, дарованное богом»: *Ala atlıq yol tãnri mãn. Yarin-kiçã ařur mãn. Utru äki ayılıq kiři ođlın soquřmiř. Kiři qorqrmıř. Qorqma – timiř, kut birgäy mãn, - timiř. Ança biliñ: ädgü ol!* (Ирг-битик 2, 3) – Я – бог судеб на пегом коне. Утром и вечером я езжу. Он встретил двухмесячного сына человеческого. Человек испугался. Он сказал: «Не бойся! Я дам счастье», - он сказал. Знайте так: это хорошо.

В тюркской, в частности киргизской мифологии **kut** был представлен как «жизненный эмбрион», кусочек студенистого вещества темно-красного цвета, якобы падающий через тундук – верхний деревянный круг в юрте, олицетворяющий женские органы рождения, в коломто – очаг и приносящий счастье тому,

кто сможет его взять. В древнетюркских памятниках каганы, в эпосе «Манас» одноименный герой, в сказаниях о Чингисхане великий правитель - все эти выдающиеся личности рождаются со сгустками крови в руке, символизирующими душу-счастье, дарованное небом. В каждой юрте принято было хранить идола, представляющего собой фигурку из свинца или олова и являющегося оберегом членов семьи и скота: *Кутун салын койнуна, мылтыгын салып мойнуна*. – Положив божка своего себе за пазуху, повесив ружье свое себе на шею.

Кут как святыню хранила женщина. Это поверье сохранилось не только у киргизов, но и у других тюркских народов, в частности узбеков, алтайцев, тувинцев, азербайджанцев и т.д. В диалектах азербайджанского языка встречается выражение *qut olmaq*, т.е. «дать силу, поддержку». В современных тюркских языках слово *kut* утратило прежнее значение «душа» и большей частью репрезентуется в значении «счастье».

Malaxay // malakay – меховая шапка без полей и без отворотов у некоторых народов Средней Азии. Основная особенность этой меховой шапки - длинный, спускающийся на спину назатыльник, соединенный с длинными наушниками. Делали малахай из меха лисы, реже-молодого оленя или барана, верхнюю часть покрывали тканью. Киргизы этим словом также называли широкий кафтан без пояса, или же просто кафтан враспашку, внакидку.

Монгольское происхождение лексемы малахай отмечено рядом тюркологов, в том числе Г.Рамstedтом, М.Рясяненом, В.Радловым. Лексема малахай восходит к монг. *malgai* «шапка, головной убор», которое образовано от корня мал- «скот» (монг, с.233-234).

Рассматриваемая лексема в значении «меховая шапка с наушниками» в настоящее время бытует в диалектах русского языка. Здесь оно представлено в следующих основных фонетических вариантах: махлáй, махлáк, махалáй в значении «меховая шапка с наушниками» (фасм).

Manasçı. Вершиной поэтического творчества кир-гизского народа является героическая трилогия «Манас». Это произведение представляет собой большую по объему эпическую трилогию, созданную в результате коллективного творчества многих поколений талантливых сказителей – манасчи. Среди киргизов «Манас» бытовал только в устной традиции. Сохранению «Манаса» до самого последнего времени способствовали не только феноменальная память сказителей, но и большая популярность его в народе.

В своем большинстве сказители были не только исполнителями эпоса, но и поэтами-импровизаторами, создателями его новых вариантов. Для исполнения «Манаса» требовались многие дни и даже недели. Приглашать к себе *манасчи* на длительный срок могли только манапы, бии и баи. Большую роль в распространении «Манаса» в народе играли рапсоды (ырчы), исполнявшие отдельные, наиболее популярные эпизоды поэмы. Исполнялся «Манас» речитативом, плавно и торжественно, в духе музыкального сказа.

Mite // mistan // mastan kempir. Кирг. **mite** – мифическое существо, представленное в виде старухи в лохмотьях, живущей в горах, в лесу. Нередко в легендах **mite** выглядит и как демонический мальчик 12-13 лет. Слово **mite** персидского происхождения. Старуха **mite** увлекает молодых девушек в свой алачык, «где по несколько раз в день заставляет девушку искать насекомых в своей голове. В это время мите незаметно сосет у девушки кровь из колена. Через несколько дней, когда девушка, лишившись крови, падает, мите съедает ее» [3, 103]. Образ **mite** имеет аналогию с **mistan // mastan kempir** – существом в виде старухи, сосущей кровь из пятки человека.

Nayman. Одним из спорных вопросов является происхождение племени *найман*. Первоначально словом «най-мам» именовалось объединение ряда монголо- и тюркоязычных племен, образовавшееся в XI—XII вв. на территории Хангайско-Алтайского нагорья и южных районов Енисейско-Иртышского междуречья. Некоторые ученые, в том числе К.И.Петров, считают название племени монгольским: от «*найман*» —

восемь, т. е. союз восьми племен. Тюркскому числительному *секиз* в монгольском языке соответствует числительное *найман*. Первое время объединение сохраняло тюркское название, затем за ним укрепилось монгольское *найман*, что было связано с влиянием увеличения численности монгольских племен и их роли (123, с. 72, 88).

Н.А.Аристов в отличие от них полагает, что *найманы* были тюрками и пишет, что невозможно было бы «отуречить» союз восьми монгольских племен. Исследователь расшифровывает название племени по названию местности, точнее от р. Найма, где, возможно, первоначально кочевали эти племена. Х.Ховорс также считает *найманов* тюрками. Важным фактором, доказывающим это, является язык этого племени (60, с. 61).

Долгое время *найманы* были подвластны монголам: сначала империи Чингисхана, а позднее вошли в состав джунгарского государства. Ни монголы Чингисхана, ни могущественные джунгары не оставили каких-либо следов в духовной культуре *найманов*. Из-под господства монголов они вышли совершенно не подверженными их влиянию, сохранив свои исторические традиции, территорию и свой язык.

Особого внимания заслуживает мнение Л.Л.Викторовой о происхождении слова «*найман*». Согласно восточным и руническим памятникам, *секиз-огузы* по-тюркски означает «восемь огузов». Название «*най-Ман*» как союз «восьми племен» было распространено монголоязычными киданями на тюрков, «секиз-огузов», оставшихся в Монголии после ухода киргизов. Именно на этой территории возникло раннее государство *найманов* (60).

На основании вышесказанного, мы можем подытожить следующее: *найманы* были тюркского происхождения, хотя в формировании этого этноса немаловажную роль сыграли и монголы. Доказательством тому служат собственные имена и титулы, встречающиеся в ранних памятниках. В эпосе «Манас» *найман* - название рода или племени, родовое подразделение в киргизской племенной группе ичкилик; также род у казахов (в Среднем жузе) (156).

Ozis - гонки, бега, перегонки; состязание. Общетюркский корень оз- встречается во многих тюркских языках в значении «обгонять, опережать, перегонять» [сев, 1, 425]. В «Древнетюркском словаре» *ozuř-* употребляется в значении «состязаться в скачках». Фонетические варианты *s // ř* характерны для тюркских языках. В словаре Махмуда Кашгарского *ol meniñ birlä at ozuřdı* употребляется в значении «он состязался со мной в скачке на лошадях» [др, 126], т.е. в том же значении, что и в современном казахском языке [каз].

Surnay — народный духовой музыкальный инструмент типа дудки или свирели с медным раструбом на конце. На *сурнаях* играли традиционные мелодии в связи с каким-нибудь значительным событием (созыв на военный поход, благополучное возвращение воинов в свой аил и пр.). Богатые киргизы имели своих *сурнайчи*, которые увеселяли их при перекочевках и в походах.

Данная лексема представлена и в других тюркских языках, например, каз. *сырнай*, уйг. *сырнай*. *Сурнай* первоначально упоминался как «свисток для возбуждения коней». Свисток был инструментом производственно-магического назначения, аналогичный ему сохраняется и в музыкально-религиозной практике монгольских лам. *Сурнай* — инструмент с сильным, резким носового оттенка звуком, возникающим с некоторым опозданием, что характерно для гобоев. Прочно входивший в обиход, он применялся в военных походах как сигнальный инструмент. Сильное звучание *сурная* во многом определило его преимущественное использование в качестве сигнально-оповещательного инструмента. В киргизском обществе инструмент был связан с определенными моментами быта. В составе ударно-духового ансамбля он участвовал в торжественных церемониях, походах, сражениях, затеваемых военно-феодалной верхушкой, обслуживал народные празднества — тои, аши, военно-спортивные игры. *Сурнай* оповещал о торжественном выходе феодального правителя, о ликовании по случаю победы или же призывал к нападению. В глазах народа *сурнай* был атрибутом власти. Обычно богатые киргизы имели *сурнайчи*, разгоняющих

их думы и увеселяющих, исполняя песни о подвигах его самого или его предков. В репертуаре сурнайчы преобладали наигрыши-сигналы, служащие знаком тревоги, сбора, нападения, оповещающие о начале скачек и призывающие к мужеству батыров.

Sür – душа, дух, который вместе с тыном и кутом получал человек при рождении. Как было сказано выше, тын – нематериальная оболочка, а кут - материальная оболочка души, сюр же часть души, связанная с психологической стороной жизни человека. В тюркских языках есть выражение *həyat sürmək*. Возможно, глагол *sürmək* восходит именно к корню **sür**, т.е. человек, при рождении получив душу, живет. В киргизском языке **sür** употребляется в первичном значении: **sürü kaçtı** или **sürü ketti** «душа ушла в пятки, испугался». Алтайцы, тувинцы и другие народы Сибири считали, что «со смертью человека тын, находящийся в носоглотке, в легких и в сердце, отходит в верхний мир вместе с последним дыханием умирающего человека. Сюр, который оберегает прах умершего, остается в могиле мертвеца до тех пор пока полностью не истлеет человек и если кто-либо из жадности потревожит покой умершего, то сюр будет мстить тому человеку, тревожит, приходит во сне и на яву до тех пор пока не заберет его кут. Сюр и кут, покинув тело умершего, еще не могут понять о смерти физического тела человека. Поэтому присутствующие люди в жилище об умершем говорили только хорошее, так как кут находился вблизи и все слышал» [14].

После принятия ислама большая часть тюркоязычных народов стала употреблять вместо слов **тын, кут, сюр** арабское по происхождению слово **can // jan**.

Taxti-Suleyman - одно из почитаемых мест, находящихся на юге Киргизии, в городе Оше. Верующие совершают к этим местам паломничество. Почитание предметов природы обычно связывается с именами мусульманских святых, праведников или самим Аллахом. Название это возникло после XVI века, раньше оно называлось Баро-Кух, что означало «красивая гора». На верхушке этой горы Султан Махмуд хан построил дом с айваном приблизительно в 1496-1497 гг. После распространения

ислама эта гора превратилась в место поклонения пророку Сулейману. Название *Тахти-Сулейман* – очень распространенное в мусульманских странах, например, в Исфахане, в Мераге, недалеко от озера Урмии, а также в Афганистане были святые места, связанные с именем пророка Сулеймана (92, с.138).

На северной стороне вершины *Сулейман-горы* есть так называемый черный камень. Верующие считают, что в нем воплощена «мужская сила». Женщины, не имеющие детей, обнимают этот камень в надежде, что дух «войдет» в их чрево и станет ребенком. Ю.Г.Петраш в статье «Материалы о пережитках доисламских культов на юге Киргизии» отмечает: «Это почитание совершается в форме мусульманского ритуала, хотя зачастую подобные ритуалы, строго говоря, чужды исламу» (122, с.265).

В Киргизии нередко считают, что, похоронив своего близкого на одном кладбище со «святим», можно рассчитывать на место в раю. Нередко на мусульманское кладбище под *Сулейман-горой* привозят хоронить из отдаленных местностей.

Takır - Общетюркское слово *такыр* восходит к древнетюркскому *tatır* «ровное глинистое место, лишенное растительности» (1, с.542). Термин *татыр* встречается еще у М.Кашгарского. Во многих тюркских языках, например, в казахском, распространен в древней форме *татыр* в значении «солончак». Переход звука *к* в *т*, зафиксированный в киргизском языке, - явление, наблюдаемое и в других тюркских языках, например, в чувашском, туркменском языках. Тюркским термином *такыр* обозначают совершенно ровные площади с голой почвой светло-серого или розовато-серого цвета, гладкой и настолько твердой, что подковы лошадей почти не оставляют на ней следа. Они представляют сухое дно временных озер, которые образуются в течение многих тысячелетий.

Talkan – толокно из поджаренного и измельченного ячменя, пшеницы или кукурузы (его распускали в молоке, простокваше или воде). В эпосе «Манас» *талкан* - название земли. Талкан мололи на каменной ручной мельнице, так

называемом *джаргылчаке*. Слово *jargylchak* также, как и *жарма*, восходит к древнетюркскому глаголу-основе *jar-* со значением «рассекать, расщеплять». Лексема *талкан* широко представлена в современных тюркских языках, напр. тат. *талкан* толокно (138, с.512) и др.

В Южной Киргизии и отчасти в долине Таласа хлеб пекут в специальной глиняной печи – *тандыр*, на севере она распространена преимущественно в пределах Приисыккуля и имеет иную форму. Это слово зафиксировано и в эпосе «Манас». К.К.Юдахин в КРС отмечает, что киргизское *тындыр* арабского происхождения употребляется в значении «глиняная печь для печения лепешек и пирожков» (157, с.701).

Tebetei – мужская меховая шапка небольшая по размеру и простеганная из тканей разных цветов. В прошлом была распространена по всей Киргизии и являлась непременной частью зимнего национального костюма киргизов. В разных родоплеменных группах тебетей имел разные формы: некоторые племена носили тебетей с опушкой высокой и массивной, другие – с узкой опушкой. Также различались цвета опушек и мех, из которого шился тебетей, но у всех на задней части висела маленькая кисточка.

Данная лексема восходит, по нашему мнению, к древнетюркскому тев- нанизывать, насаживать, шить крупными стежками (5, с.557), употребляется в современных тюркских языках, в основном Средней Азии, напр., баш. *tübätäy* тюбетейка (4, с.556).

Tul – изображение умершего, обычно мужа, ставившееся над местом супружеского ложа. Отсюда, возможно, и слово *дул* со значением «вдова» у тюркских народов, т.е. женщина, имеющая тул. У киргизов бытовало распространенное представление о существовании души умершего. Поэтому после смерти ставили чучело – тул, в которое как будто бы вселялся дух покойника. Среди киргизов и казахов существовал и другой обычай: иногда во время кочевок из-за неблагоприятных обстоятельств приходилось откладывать погребение умершего в другой местности поздней осенью до весны. Тогда труп заворачивали в саван, затем зашивали в сыромятную копченую

верблюжью кожу – шири. В таком виде вешали до весны на высокое дерево. Когда становилось тепло, труп увозили и хоронили на родовом кладбище (23, с.326; 47, с.64-65). **Шири** – это сыромятная копченая кожа крупного скота, обычно идущая на изготовление посуды. Исторически у киргизов существовал погребальный обряд, связанный с использованием *шири*. Из-за неблагоприятных обстоятельств (например, закрытие перевалов) приходилось отложить погребение умершего в другой местности. В этих случаях совершались все погребальные обряды, умершего заворачивали в *шири*. В таком виде труп вешали на высокое дерево. Весной его увозили на родовое кладбище или хоронили около какого-либо мазара в *шири* (23, с.326).

Исторически эта лексема встречается и в значении «колпак из сырой кожи, надевавшийся на голову наказуемого». Раньше это был один из видов пытки: кожа при этом ссыхалась и причиняла страшную боль. Возможно, данное слово монгольского происхождения, в этом языке оно фиксируется в значении «кожа, шкура (крупного скота); сыромять» (120, с.654). В киргизском языке наравне с лексемой шири фиксируются и производные *shiresh*- «слипаться, срастаться» и *shirile*- «надевать кому-л. на голову шири». К.Асаналиев, исследовавший фольклорный источник легенды – эпос «Манас», указывает на строки, рассказывающие о том, как на юного Манаса враги хотели надеть *шири*:

Баланы кармап алалык,
Башына *шире* салалык... (37, с.591).

Tulpar – крылатый конь; боевой конь, отменный скакун. В киргизском языке употребляется также в переносном значении «богатырь». Так иногда называет жена своего умершего мужа, оплакивая его (157, с. 765). Данная лексема встречается во многих тюркских языках, например, каз. *tulpar* боевой конь; скакун (85, с.370). Известно, что в хозяйственной и военной жизни древних тюрков конь занимал высшее, главенствующее положение, он являлся наипервейшей жизненной необходимостью. Тюрки возносили коня к небесной сфере, «где,

по верованиям древних тюрко-монгольских племен, обитало верховное божество – Тенгри. Первые наскальные изображения крылатого скакуна, именуемого у киргизов *Тулпаром*, появляются, по данным В.Волкова и Э.Новгородовой, уже в I тысячелетии до н.э.» [ибр, 27].

В тюркских эпосах конь традиционно и имеет историко-этнические корни. Конь занимал «видное место в духовной культуре кочевников, в народных верованиях и обрядах, в фольклоре и изобразительном искусстве» [тен, 53]. В эпических произведениях богатырский конь часто именуется *тулпаром*. *Тулпар* и *дулдул* – сказочные кони - встречаются в мифах и сказках тюркских народов. Часто в эпических произведениях такого коня наделяют крыльями, которые обычно раскрываются во время испытательных скачек или в минуту наибольшего напряжения или опасности. Но в процессе развития эпоса такая фантастическая черта богатырского коня во многих эпических произведениях превращается в поэтическое сравнение. Быстроту бега коня сравнивают с полетом птицы. Помимо этого *тулпар* обычно бывает одарен речью.

Tuř kiyiz – войлочный настенный ковер, обшитый с трех сторон бахромой и выполненный мозаичной техникой. Лексема *tuř* фиксируется в ДТС в двух значениях: 1. золотая пряжка на поясе; 2. золотое украшение, бляха (1, 590). Она встречается и в словаре М.Кашгарского. Ковер – *туш кийиз* - являлся обязательным элементом убранства юрты. Это слово в южных диалектах киргизского языка встречается также в значении «занавес у постели». *Туш кийизы* обычно украшались своеобразными амулетами-оберегами, они являлись обязательным элементом приданого.

Tın – дыхание, дух. В тюркском мировоззрении человек при рождении получал дыхание, признак рождения человека. Выражения **tın uç-**, **tın uçuq-**, **tın uçur-** обозначают «прекратить дышать, испустить дух, выпустить дух», т.е. умереть. Например, в «Диване Махмуда Кашгарского: *Er tını uçdı.* – Мужчина, испустил дух, т.е. умер. В древнетюркской языковой картине мира душа обычно представлялась в виде мухи. Киргизы, казахи ее называли *çımp*, туркмены – *çıbp*. Считалось, что душа в виде

мухи находится в теле человека. «Полагали, что то, что видит душа, - снится человеку. Поэтому во время сна человека не будили резко, внезапно, опасаясь, что улетевшая душа не успеет войти в тело человека, и он умрет» [бая, 62]. В киргизском языке слово *çimip* имеет следующее переносное значение: «шаманские способности, шаманский дар». В языковом сознании сохранились выражения *çimipi bar* в значении «обладать шаманскими способностями», *çimindardı çakır-* «вызывать духа». В последнем выражении слово *çimip* репрезентуется именно в значении «дух». Известно, что основным отличием шаманов от обычных людей была способность вызывать духов умерших.

О неизбежности и философском отношении к смерти говорит следующая древнетюркская народная мудрость, из «Кутадгу билик» Юсуфа Баласагунского: *Tözü tün toqırqa ölüm bir qaruy / kirür bu qaruyqa joǵılı qaruy.* – Для всех живущих, смерть – это ворота; все кто живет, входят в эти ворота. [древ, 567].

В современных сибирских языках слово **tun** употребляется, хотя носители тюркских языков, принявшие ислам, заменили данное слово на арабское **can // jan**. Антропонимия же как сокровищница языка хранит имена с компонентом **tun**, например, Тыныбай, Тыныбек, Тынаалы и др. В киргизском эпосе «Эр Тештук» параллельно употребляются тын и жан:

Каныңа каным кошсом – дейт,

Жаныңа жаным кошсом – дейт,

Тыныңа тыным кошсом – дейт. [сей, 232]

В киргизском языке и сейчас есть пословица: Буту менен басып, мурду менен **тынган**. В татарском языке есть выражение «**тыңга йөрү**». Оно объясняется следующим образом: во время гадания на судьбу человека «подслушивали у окна, первые услышанные слова являлись, будто, предопределением судьбы человека, на которого гадали» [13, 939]. В башкирском и других тюркских языках выражения **тын бетү**, **тын киселү** репрезентует значение «прекращение жизни, смерть», в татарском языке **жаны тыну** – «уйти в потусторонний мир». В азербайджанском языке элемент **tun** сохранился в глаголе **tuncixmaq**, встречающемся в просторечии в значении «тяжело

дышать, задыхаться», и наречии **tın-tın** «говорить в нос, употреблять носовые звуки».

В тюркском мировоззрении тын был представлен как нематериальная сторона души, а кут как материальная сторона души.

Уç- Одной из ключевых лексем тюркской языковой картины мира, в точности репрезентующих древнетюркское видение смерти, является глагол *уçтаq*, отражающее архаичное языковое сознание предков древних тюрков. Почему мы данное слово называем ключевым? Так как именно оно в целой веренице понятий, передающих древнее представление тюрков о смерти, является ключом к пониманию национально-культурной специфики культуры. Древние тюрки верили, что со смертью человек переходит из одного состояния в другое, из микрокосмоса в макрокосмос. И жизнь, и смерть – это то, что даровано человеку свыше. Отсюда и глагол *уç-* в значении «улетел, отлетел». Известный казахский исследователь Н.Г.Шаймердинова отмечает, что в глаголах «улетел», «отлетел» «содержится глубинный смысл»: видимо, для древних тюрков смерть имела другую интерпретацию, смерти как таковой не было, смерть – это бессмертие или продолжение жизни в макрокосмосе. Человек из мира людей переходил (улетал) в мир космоса, в единый пространственно-временной континуум Вселенной» [5, 126].

В «Древнетюркском словаре» глагол *уç-* определяется в следующих значениях: 1. летать, парить (о птице); 2. исчезать, уходить (о счастье, о жизни); 3. умирать; 4. падать [6, 603]. Данный глагол во всех указанных значениях употребляется в современных тюркских языках, но значение «умирать» сохранилось частично. В азербайджанских средневековых письменных памятниках *уçтаq* фиксируется в значении «рай». Понятие рай связано с концептом «смерть», т.к. в рай праведные души попадают только после смерти. В киргизском же языке, если речь идет о смерти ребенка, говорят *уçур кетти*. Возможно, это связано с тем, что ребенок, еще незапятнанный человеческими грехами, после смерти может как ангел улететь в рай. Это доказывает, что форма употребления может частично

измениться, но в тюркских языках общая семантика сохраняется. Помимо смерти ребенка киргизы об иссохшей траве говорят «çör uçur ketti» и о застреленном человеке okko uç- «быть застреленным, погибнуть от стрелы, пули» [7, 312]. В диалекте современного азербайджанского языка есть глагол uçupmaq, восходящий к uçmaq, который, сохранив первичное значение, обозначает «в один миг, в одно мгновение отторжение души из тела человека»: Elə bil birdən uçundum.

Значение «отлетел (умер)», употребляющееся в древнетюркских текстах по отношению к смерти правителя, характерно и для монгольских летописей, построенных на принципах синтаксического параллелизма:

Обернувшись крылом парящего ястреба, ты отлетел,
государь мой!

Неужели ты стал грузом грохочущей повозки,
государь мой!

Обернувшись крылом хватающего добычу ястреба, ты отлетел,
государь мой!

Неужели ты стал грузом повозки с вертящейся осью,
государь мой! [8, 83].

В данном отрывке горечь утраты правителя сопоставляется с ястребом - душой, парящей в небе. Такие элементы встречаются в тюркских и монгольских причитаниях по умершему – кошоках, жоктау, где обычно идеализируется образ умершего и завершается жалобой на судьбу.

Орхоно-енисейские памятники сохранили данную языковую концептуализацию: Kül tiqin kon yiti yäqirmikä uçdı [9б, 53] – Кюль-Тегин улетел (т.е. умер) в год овцы, в семнадцатый день.

В древнетюркских текстах употребляется также выражение uça barmış в значении «улетел»: Kañım kağanınça iliq törüq kazğanır, uça barmıs. [9Кб, 15-16] – Мой отец-каган... власть свою приобретя, улетел (т.е. умер). Мелиоранский считал, что данное выражение созвучно с выражением «стал соколом», встречающимся в джагатайских сочинениях [10, 121]. Это выражение носит метафорический характер, основывается на подобии души умершего и сокола. Душа человека как сокол

улетает на небо, она уподобляется птице, что возможно связано с древними мифическими представлениями тюрков.

Uuk - унина (жердь купола юрты) восходит к древнетюркскому *u:q* со значением «дугообразно согнутые палки деревянного остова кибитки» (1, с.607) и отмечено еще у М.Кашгарского. Возможно, это слово исторически образовалось от *ok* «стрела». В современных тюркских языках *уж* имеет следующие значения: жерди купола юрты; шесты, образующие крышу юрты; деревянные колки, на которых держится верх кибитки, и др.

Şabis. Казахское *шабыс*, татарское *чабыш* - 1. бег (лошади); 2. скачки. Слово *шабыс* // *чабыш* восходит к общетюркскому корню *şar-* «скакать», «мчаться», «совершать набег». В большинстве тюркских языков употребляется *şar-*, в узбекском – *чоп-*, башкирском *сап-*, казахском, ногайском, каракарлпакском *шап-*, в чувашском *чуп-*. В казахском языке происходит переход ч в ш, в татарском конечная с переходит в ш. В словах *шабыс* // *чабыш* глагол в возвратном залоге со звонким б. В форме возвратного залога глагол приобретает значение «соревноваться в беге» [тен, 291]. И.Б.Молдобаев, исследуя историко-этнографические корни киргизского эпоса «Жаныш и Байыш», пишет, что в Киргизии *чабыш* был двух видов – *ат чабыш* (гладкие скачки на лошадях) и *кунан чабыш* (скачки кунанов) и ни одно торжество у киргизов не проходило без конных состязаний [10]. Эти скачки обычно проводились во время народных празднеств.

Şubat – верблюжий кумыс, кисломолочный, сильно пенящийся напиток с чистым кисломолочным вкусом и дрожжевым запахом, готовится из молока верблюдицы. В Казахстане *шубат* – излюбленный напиток. Казахи, имеющие отличное здоровье и обладающие большой физической силой, считают, что нужно питаться почти исключительно свежим или скисшим молоком верблюдиц. В Туркмении этот напиток называется *чалом*. Возможно, это слово казахского происхождения, восходящее к древнетюркским корням *sub* «вода» и *at* «лошадь», в других тюркских языках мы его не зафиксировали.

Шубат еще в древности прозвали напитком богов, которому приписывались могущественные целебные свойства. По наличию витаминов равных этому напитков нет. Обычно истинные ценители перед употреблением разбавляют его наполовину кумысом: *шубат* обладает очень высокой жирностью и употребляют его в охлажденном виде.

Şurpa // şorpo // sorpo - в КРС определяется как *шорпо* бульон или суп из свежего мяса (157, с.912). Во время еды и после пили бульон *шурпа / сорпо*, обычно куски мяса обмакивали в этом бульоне. Иногда киргизы *шурпу* заправляли кумысом или айраном.

Лексема *шурпа* в разных фонетических вариантах широко представлена в современных тюркских языках, напр. тур., крым.-тат. *çorba* «похлебка, навар», уйг. *çobra*, тат. *şurpa* «похлебка», чагат., узб. *şorba*, аз. *şorpa* и др. Это слово – один из распространенных тюркизмов в диалектах русского языка. Данная лексема зарегистрирована в Толковом словаре В.Даля.

Şüräle в татарском, башкирском языках – мифическое существо, которого нередко называют мужем албарсты, демонической женщины, связанной со стихией воды, земли, гор, обычно вредящей роженицам. **Şüräle** – это воплощение леса, обычно живет в густом лесу, обитает на высоких деревьях, похож на очень высокого человека ростом с лесом. Он является злым духом леса. Чокан Валиханов, называя это существо, лексемой **сорель** пишет: «Их [злых духов – У.Г.] глава – сорель, вышины 3 сажени, небольшая грудь, а остальное все ноги, копыта очнь тонкие». Далее казахский этнограф отмечает, что свою жертву сорель убивает, измучив до смерти щекотаньем. Это своего рода русский леший [5, 211].

Şiralqa/şırılqa. Как известно, еще в древние времена охота являлась одним из основных занятий киргизов. У киргизов был распространен обычай, так называемый *ширалга*. Когда охотники возвращались с добычей, каждый встретившийся на пути и пожелавший получить мясо должен был произнести слово *ширалга*, что означало «дать кусочек мяса» (подарок охотника из добычи, доля охотничьей добычи), и охотник обязан был намекнувшего на подарок наделить мясом.

С.М.Абрамзон отмечает, что нередко «охотники раздавали таким образом все добытое на охоте мясо» (23, с. 96). В КРС отмечается следующее: «шыралга, баатыр!» – с полем, молодец! (приветствие возвращавшемуся с охоты и намек на подарок из добычи) (157, с.922).

Yurt // jutr - переносное жилище. Киргизы издавна вырабо-тали наиболее удобный тип жилища, которое можно было легко разбирать, перевозить на вьючных животных и снова устанавливать. Ареал распространения данного слова не вызывает сомнений в его тюркском происхождении. Данная лексема употребительна во всех тюркских языках. Лексема *юрта* возводится к древнетюркскому *журт* 1. дом, владение, место жительства, земля, страна; 2. руины, развалины (72, с.282), оно отмечено еще в орхоно-енисейских памятниках. В киргизском языке фиксируются следующие значения данного слова: стан, лагерь, оставленное стойбище, место, покинутое кочевником, пепелища аула, то есть все значения, которые были издревле присущи данному слову.

Юрта – одно из древних заимствований русского языка, встречается в современном русском языке со значением «переносное жилище из войлока у народов Центральной и Средней Азии и Сибири», а также в диалектах русского языка, например, донск. *юрт* «поселение, пребывание», «дом, жильё, двор», тамб. *юрта* «дом, стоянка кочевника». В древнерусском языке (еще в Никоновской летописи) фиксируется *юрть* «род, родня, владение» (145).

Юрта – это не просто жилище для казаха, киргиза, но и модель мироздания, четко фиксирующая низ и верх, центр и периферию в человеческом бытии. Вход юрты всегда ориентирован на юг, а алтарная часть с реликвиями — на север. Очаг - священная центральная часть юрты, где горит огонь и готовят пищу. Левая сторона от входа — мужская, правая — женская. Приехавшие гости всегда располагаются во внутреннем пространстве юрты в соответствии со своим половым и социальным статусом. Чем выше ранг гостя, тем ближе сидит он к ее северной части с правой или с левой стороны.

Таким образом, исследование, проведенное на материале кыпчакских языков, показало, что этнографическая лексика хранит информацию о тюркских культурных ценностях, отражает миропонимание и мировидение тюрков, является продуктом коллективного сознания, она глубоко национальна и имеет специфическое языковое выражение, связанное с памятью человека, его мышлением, мировоззрением, эмоциями, взглядом на жизнь.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

На азербайджанском языке

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: AzSSR EA nəşr., 1964, 479 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Az. SSR EA nəşr., 1964, 595 s.; II c., 1980, 576 s.
3. Bəydili (Məmmədov) Cəlal. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 2003, 418 s.
4. Əzizov E. Söz xəzinəsi. Söz haqqında araşdırmalar. Bakı: Maarif, 1995, 128 s.
5. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 213 s.

На русском языке

6. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград: Наука, 1971, 398 с.
7. Абрамзон С.М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла // Фольклор и этнография, Ленинград: Наука, 1977,
8. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1963, 75 с.
9. Аманалиев Б. Доисламские верования киргизов //Религия, свободомыслие, атеизм. Фрунзе: Илим, 1967, с. 18-30.
10. Асаналиев К. Возрождение эпоса // Ч.Айтматов. Избранное. Фрунзе: Кыргызстан, 1983, 592 с.
11. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Т. 5, М.: Наука, 1968, 757 с.

12. Баскаков Н.А. К вопросу происхождения этнонима «кыргыз» // Советская этнография, 1964, № 2, с. 92-93.
13. Башкирско-русский словарь. М.: ГИС, 1958, 411 с.
14. Баялиева Т. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Л., 1972, 166 с.
15. Безертинов Р. Обряд захоронения у древних тюрков // Тенгрианство - религия тюрков и монголов. www.tatveteran.ru
16. Бернштам А.Н. К вопросу происхождения киргизского народа // Советская этнография, 1955, № 2, с. 16-26.
17. Валиханов Ч. Собрание сочинений: В 5-и т. Т. 1. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1961, 777 с.
18. Владимиров В.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1934, 223 с.
19. Востров В.В., Мукамов М.С.. Родоплеменной состав и расселение казахов (к. XIX – н. XX в.). Алма-Ата: Наука, 1968, 256 с.
20. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Центральная Азия. Книга вторая. Киргизский образ мира (по произведениям Чингиза Айтматова). <http://www.kyrgyz.ru>
21. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв., Москва, 1956, с. 68-86
22. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. М.: Изд-во восточной литературы, 1962, 607 с.
23. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.
24. Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова). Алма-Ата: Наука, 1989
25. Ибраимов К. Мифопоэтические традиции и художественное произведение (на примере повести «Прощай, Гульсары!» Ч.Айтматова) // Советская тюркология, 1988, № 4, с. 26-31.
26. Казахско-русский словарь / Под ред. Х.Махмудова и Г.Мусабаева. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, Ин-т языка и лит., 1954, 575 с.
27. Киргизско-русский словарь / Под редакцией Юдахина К. <http://www.kyrgyz.ru>
28. Конкобаев К. Топонимия южной Киргизии. Фрунзе: Илим, 1980, 171 с.
29. Кононов А.Н. Еще раз об этнониме «кыргыз» // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970, 262 с.

30. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас». Фрунзе: Илим, 1980, 278 с.
31. Кыдырбаева Р.З. Народно-поэтические традиции в эпосе «Жаныл-Мырза». Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1960, 48 с.
32. Кызласов Л.Р. О значении термина «балбал» древнетюркских надписей // Тюркологический сборник. К шестидесятилетию А.Н.Коновова. М.: 1966, с. 206-208
33. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. - 451 с
34. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль Тегина. С-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1899, 144 с.
35. Молдобаев И.Б. Эпос «Жаныш и Байыш» как историко-этнографический источник. Фрунзе: Илим, 1983, 167 с.
36. Монгольско-русский словарь. Под общей редакцией А.Лувсандэндэва. М.: ГИС, 1957, 715 с.
37. Петраш Ю.Г. Материалы о пережитках доисламских культов на юге Киргизии // Философские проблемы атеизма. М.: Изд-во АН СССР, 1963, с. 259-265.
38. Петров К.И. Очерк происхождения киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Кир. ССР, 1963, 146 с.
39. Поярков Ф. Из области киргизских верований. В кн.: Религиозные верования народов СССР, т. 1. М.-Л., 1931.
40. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. III (I). СПб., 1881-1883.
41. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, т. I, 1974, 768 с.; т. II, 1978, 350 с.; т. III, 1980, 396 с.; т. IV, 1989, 292 с.
42. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. - Фрунзе: Илим, 1988. - 334 с.
43. Солдатова М.А. Понятие лингвокультурного концепта в лингвистических исследованиях / II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11-13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: В 2 т. / Под общ. ред. К.Р.Галиуллина, Г.А.Николаева.- Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2003.- Т. 2.- С.110-112.
44. Татарско-русский словарь. М.: СЭ, 1966, 863 с.
45. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 294-461
46. Туркменско-русский словарь / Под общ. ред. Н.А.Баскакова и др. М.: СЭ, 1968, 832 с.

47. Уйгурско-русский словарь / Под ред.Т.И.Рахимова. М.: СЭ, 1968,828 с.
48. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М.: Прогресс,
49. Худяков Ю.С. Кыргызы на Енисее: Учеб.пособие / Новосиб.ун-т. Новосибирск, 1986, 80 с.
50. Шаймердинова Н.Г. Когнитивная семантика древнетюркских Орхонских текстов. Астана, 2007, 248 с.
51. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках / Историческое развитие лексики тюркских языков. М.: Изд-во АН СССР, 1961,
52. Эпос народов СССР. Киргизский героический эпос - Манас, Т.П. Москва, Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988.
53. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1965, 576 с.
54. Юдахин К.К. О киргизском термине акын // Акад. В.А.Гордлевскому к его семидесятилетию. М.: Изд-во АН СССР, 1953, с. 324-328.
55. Юналеева Р.А. Тюркизмы в системе заимствований русского языка //Советская тюркология, 1987, № 1, с. 8-13.
56. Якимова И. О сравнительном изучении фольклорной лексики (К этимологии слова монгус) // Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. Горно-Алтайск, 1986, с. 188-192

PƏRVİN EYVAZOV

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏ
TÜRKCƏLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ
NİTQ HİSSƏLƏRİ**

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifi məsələsi. Müasir türk dillərinin lüğət tərkibi leksik-semantik mənasına, morfoloji əlamətinə, sintaktik roluna görə söz siniflərinə-nitq hissələrinə bölünür. Bu meyarlar əsasında təsnif olunan sözlər əsas, köməkçi və bəzən də xüsusi nitq hissələri adı altında qruplaşdırılır. Dildə rəngarəng qrammatik münasibətlər yaratmağa xidmət edən köməkçi nitq hissələri türkologiyada geniş şəkildə araşdırılmış və bu gün də hərtərəfli öyrənilməkdədir. Bu mənada, Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin tədqiqi, xüsusən də onların təsnifi məsələsi mühüm aktuallıq kəsb edir.

Ümumi dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifi problemi çərçivəsində köməkçi nitq hissələrinin varlığını qəbul etməmək meyilləri də var. Məsələn, akademik İ.Meşşaninov yazır: “*Hər söz nitq hissəsi olmur. Yalnız tam mənalı sözlər nitq hissələri ola bilər*” [24, s. 176]. Düzdür, dilçilikdə belə fikirlər səslənsə də, morfoloji tədqiqatlar zəminində lüğəvi mənası olmayan sözlər köməkçi nitq hissələri fonunda öyrənilmişdir. Biz də belə hesab edirik ki, nitq hissələri dilin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısını əhatə etməli, heç bir söz bu bölgüdən kənar qalmamalıdır. Bu mövqedən çıxış edən V.Admoni haqlı olaraq yazır: “*Nitq hissələrinin təsnifində elə meyarlardan çıxış edilməlidir ki, dilin bütün məlum materialı əhatə olunsun*” [24, s. 178]. Azərbaycan dilçiliyində lüğəvi mənası olmayan sözlərin nitq hissələrinə aid edilib-edilməməsi haqqında nəzəri istiqamətdə məsələ qoyulmur. Vaxtilə prof. F.Zeynalovun “*Türk dillərində nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü*” əsərində əsas diqqət lüğəvi mənalı sözlərin qruplaşdırılmasına, yəni əsas nitq hissələrinə çəkilmiş, köməkçi nitq hissələri barəsində danışılmamışdır. Türkiyə dilçiliyində də bu haqda qəti fikirlər mövcud deyil.

Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin varlığı qəbul olunsada, mübahisə doğuran məqam onların təsnifində özünü göstərir. Bildiyimiz kimi, artıq Azərbaycan dilçiliyində metodiki baxımından nitq hissələrindən beşinin (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida) köməkçi nitq hissəsi olması fikri qəbul olunmuşdur. Lakin elmi tədqiqatlar baxımından köməkçi nitq hissələrinin sayı məsələsi bu gün də dilçilərimiz arasında mübahisənə obyektinə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, dilçiliyimizdə köməkçi nitq hissələrinə ilk olaraq qoşma, bağlayıcı və nidalar daxil edilmişdir. Biz bu məlumatları Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin “Qrammatika” (1938), S.Cəfərov, Ə.Abbasov və D.Quliyevin “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1939), S.Cəfərov və Ə.Abbasovun “Azərbaycan dilinin sərfi” (1944) kitablarından əldə edə bilərik. Onu da deyək ki, bu mənbələr elmi əsər yox, dərslik xarakterini daşıyır.

1947-ci ildə Az.SSR EA tərəfindən nəşr edilən “Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər” adlı əsərdə köməkçi nitq hissələrindən ancaq ikisi - qoşma və bağlayıcılar nəzərdən keçirilir. 1951-ci ildə Az.SSR EA-nın nəşri olan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında isə üç köməkçi nitq hissəsi - qoşma, bağlayıcı, nida qeyd olunur. Bu əsərdə nidalar ümumi bir başlıq altında – “Köməkçi nitq hissələri” başlığı altında verilmişsə də, “Nidalar” bəhsində bu kateqoriyanın “xüsusi bir nitq hissəsi” olduğu qeyd edilmişdir. Əsərdə ədat və modal sözlər qrupu fərqləndirilmir, onlar müxtəlif nitq hissələri sırasında, xüsusilə zərf və nidaların içərisində verilir.

S.Cəfərov orta məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1957) kitabında ilk dəfə olaraq ədatlardan bəhs etmiş və dilçiliyimizdə növbəti köməkçi nitq hissəsi müəyyənləşdirilmişdir. Lakin ədatların nitq hissəsi kimi varlığını elmi surətdə ilk dəfə əsaslandıran prof. Ə.Abdullayev olmuşdur. O, öncə “Köməkçi nitq hissələri” (1958) əsərində, daha sonra isə “Azərbaycan dili məsələləri” (1992) kitabında ədatlar haqqında fikirlərini təkmilləşdirmişdir.

1957-ci ildə A.Aslanov “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı məqaləsində ilk dəfə dilimizdə ara söz funksiyasında işlənən sözlərdən yeni bir nitq hissəsi - modal sözlər kimi bəhs etmişdir. Beləliklə, XX əsrin 50-ci illərində artıq dilçiliyimizdə beş

köməkçi nitq hissəsinin – qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nidaların varlığı öz təsdiqini tapmışdı.

Lakin sonradan dilçiliyimizdə morfoloji tədqiqatlar çərçivəsində yeni-yeni söz qrupları - bağlamalar, vokativ sözlər, mimemlər, təqlidi sözlər qeyd olunmağa başlandı. Bununla da, dilçiliyimizdə əsas və köməkçi nitq hissələri ilə yanaşı, xüsusi nitq hissələri deyilən bir qrup da meydana gəldi. Sözsüz ki, aparılan tədqiqatlar mübahisə obyektinə çevrildi və bu proses köməkçi nitq hissələrinin sayından-təsnifindən də yan keçmədi. Birbaşa onu deyək ki, qoşma, bağlayıcı və ədat köməkçi nitq hissələri kimi dilçiliyimizdə tam təsdiqini tapsa da, modal sözlər və nidaların mövqeyinə yanaşma birmənalı olmamışdır. Belə ki, bu iki nitq hissəsi ya köməkçi, ya da xüsusi nitq hissələri içərisində təqdim edilmişdir.

Nidaları xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim etmək meyilləri artıq dilçiliyimizdə sabitləşmişdir. Hələ 1960-cı ildə Az.SSR EA-nın nəşri olan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında nidaların əsas və köməkçi nitq hissələrindən fərqlənməsi ilə bağlı fikirlər səsləndirilmişdi: “*Nida əşyanın adını, keyfiyyətini, əlamətini, miqdarını, vəziyyətini və s.bildirmir. Nida, sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə yaratmur, cümlə üzvü də olmur. Buna görə də nidalardan ayrıca bir nitq hissəsi kimi bəhs etmək daha doğrudur*” [7, s. 313].

Sonradan dilimizin morfolojiyasına həsr olunmuş təqdidat əsərlərində bəzi dilçilər (M.Hüseynzadə, K.Hacıyev, B. Xəlilov, C.Cəfərov) xüsusi nitq hissələri adlı qrup ayıraraq nidaları da bura daxil etmişlər. Hətta prof. Q.Kazımovun “Seçilmiş əsərləri” (2010) kitabında nidalar köməkçi nitq hissələri sırasında verilsə də, müəllif onun xüsusi nitq hissəsi olduğunu vurğulayır. Biz də belə hesab edirik ki, nidalar öz xüsusiyyətlərinə görə köməkçi nitq hissələrinə məxsus qrammatik əlamətlərə uyğun gəlmədiyindən onu ayrıca bir nitq hissəsi kimi qeyd etmək olar.

Modal sözlərə gəlicə isə burada vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Biz modal sözlər bəhsində bu barədə ətraflı məlumat verəcəyik, lakin bir neçə məsələni qeyd etməyi vacib sayırıq. Birincisi, modal sözlərin bir nitq hissəsi kimi varlığı məsələsidir ki, bu barədə, ümumiyyətlə, türkologiyada mübahisəli fikirlər bu gün də

mövcuddür. Məsələn, prof. F.Zeynalov yazır: *“Bizə elə gəlir ki, qoşmaların sintaktik vəziyyətini ifa edən köməkçi adları, bağlayıcı vəziyyəti görən bağlayıcı sözləri, eləcə də modal sözləri müstəqil nitq hissəsi hesab etmək olmaz”* [26, s. 6].

Doğrudan da, modal sözlərin tədqiqatlar boyu ara sözlər hesabına “genişləndirilməsi” elmi cəhətdən səhvdir. Həqiqi mənada modal sözlərin sayı dilimizdə olduqca azdır (təxminən 10-a yaxın söz). Əlbəttə, bu qədər sözdən bir nitq hissəsi yaratmaq da məntiqli deyil. Biz modal sözlərlə bağlı araşdırmalarımızda öncə qərara gəldik ki, bu az qism sözləri modal ədatlar adı ilə ədatlar içərisində ayrıca bir qrup kimi təqdim edək. Lakin sonradan düşündük ki, onda biz ədatlar haqqında təlimdən kənara çıxmış olacağıq. Çünki ədatlardan fərqli olaraq modal sözlər söylənilən fikrə, obyektiv reallığa münasibət bildirir. Belə qərara gəldik ki, söz etibarilə sayca az olsa da, modal sözlərdən bir nitq hissəsi kimi bəhs edək. Ona görə ki, bu gün dilimizdə xeyli sayda ara söz var. Bunların da əksəriyyətində qrammatikləşməyə meyil güclənir. Şübhə etmirik ki, onlar da bu proses nəticəsində modal sözlərə keçsinlər (“sanki” sözünün də bu istiqamətdə qrammatikləşməsi əyani misal ola bilər). Ona görə də modal sözlərin bir nitq hissəsi kimi varlığından bəhs etmək məqsəduyğundur.

Modal sözlərlə bağlı digər bir məsələ dilçiliyimizdə onun köməkçi, yaxud xüsusi nitq hissəsi kimi qeyd olunmasıdır. Bu kateqoriyanı xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim edən B.Xəlilov yazır: *“Bu söz qrupları əsas və köməkçi nitq hissələri arasında orta vəziyyətdədir. Modal sözlərdə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə meyilli əlamətlər vardır. Onları əsas nitq hissələrinə yaxınlaşdıran əlamət odur ki, söz-cümlə kimi işlənir... Modal sözlər söz yaradıcılığında iştirak etməməsinə və morfoloji əlamətlər üzrə dəyişməməsinə görə köməkçi nitq hissələrinə bənzəyir. Ancaq köməkçi nitq hissələrindən fərqlənərək söz-cümlə olur və fikrə münasibət bildirir”* [12, s. 150]. Müəllifin təqdim etdiyi oxşar və fərqli məqamlar elmi cəhətdən doğru deyil. Ona görə ki, ədatlar da söz-cümlə ola bilər. Deməli, tədqiqatçının modal sözləri xüsusi nitq hissəsi kimi ayırmağa etdiyi təşəbbüs elmi qanunauyğunluğu əks etdirmir.

Prof. C.Cəfərov isə modal sözlərin cümlədə qrammatik rolunu inkar edərək onu nidalarla eyniləşdirməyə çalışır. Modal sözlərin cümlə üzvlərini, cümlələri bir-birinə bağlamağa xidmət edərək mühüm bir qrammatik vəzifə yerinə yetirməsini biz modal sözlər bəhsində izah edəcəyik, ona görə də bu barədə indidən danışmağa ehtiyac duymuruq. Sadəcə, onu deyirik ki, modal sözlər köməkçi nitq hissəsidir.

Dilçiliyimizdə köməkçi nitq hissələri içərisində köməkçi adlar və bağlayıcı sözlər də (F.Zeynalov, Q.Kazımov) qeyd olunur. Əlbəttə, prof. F.Zeynalovun dediyi kimi, onlar müstəqil nitq hissəsi deyil. Köməkçi adlar qoşmaların vəzifəsinə uyğun bir funksiya yerinə yetirən sözlərdir; bunlar nitq hissəsi etibarilə isimdirlər: *alt, üst, boy, kənar, ara, ard* və s. Bağlayıcı sözlər isə bağlayıcı vəzifəsi yerinə yetirən, əslində isə digər nitq hissələrinə aid olan (*buna görə də, özü də* və s.) sözlərdir ki, biz bu barədə bağlayıcılar bəhsində ətraflı danışacağıq.

Beləliklə, Azərbaycan dilində dörd köməkçi nitq hissəsinin varlığından danışmaq olar: qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər.

Biz köməkçi nitq hissələri barəsində ümumi müddəalardan, onların əsas xüsusiyyətlərindən bəhs etməzdən öncə eynilə Türkiyə dilçiliyində də köməkçi nitq hissələri ilə bağlı fikirlərə, araşdırmalara nəzər yetirməyi məqsəduyğun sayırıq.

Köməkçi nitq hissələri ilə bağlı araşdırmalar Türkiyə dilçiliyində olduqca fərqli şəkildə müşahidə edilir. Hətta türk dilçilərinin özlərinin belə apardıqları tədqiqatlarda kəskin fərqlər nəzərə çarpır.

Bu cəhətdən fransız türkoloq J.Denin fikirləri xüsusilə maraqlıdır. J.Deni Türkiyə türkcəsində mövcud olan köməkçi sözləri qoşma, bağlayıcı və nida adı altında üç qrupa bölür. O, qoşmaların tərkibinə bir sıra şəkilçiləri (-ce, -siz), habelə xalis zərfləri də (dışarı, içeri, ileri və s.) daxil edir. Diqqəti cəlb edən bir də odur ki, müəllif türk dilində qoşmaların sintaktik vəzifəsini ifa edən bir qrup sözün mövcudluğunu qəbul edir və bunları (ön, arka, iç, ard, yan, baş və s. bu kimi sözlərin məkanı hal şəkilçiləri ilə formalaşan qruplarını) *ilgiçlik tabirleri* adlandırır [30, s. 635].

J. Deni öz əsərində ədat və modal sözləri fərqləndirməmiş və onları müxtəlif nitq hissələrinin içərisində şərh etmişdir. Belə ki, əgər

biz bağlayıcıların və nidaların içərisində ədatlara rast gəlikəsə [30, s. 676], zərflərin içərisində də modal sözlərlə, eləcə də ədatlarla rastlaşırıq (məsələn: *elbette, şübhəsiz, sanki, bile, sahih* və s.) [30, s. 234-288].

Türk dilinin görkəmli tədqiqatçısı M.Ergin köməkçi nitq hissələrini – **ədatlar** adı altında qruplaşdırır. Yəni dilimizdən fərqli olaraq burada ədat köməkçi nitq hissələrinin ümumi adıdır. Müəllif bu kateqoriyanı belə izah edir: “*Edatlar manaları olmayan, sadəcə grammer vəzifeleri bulunan kelimelerdir. Tek başına manaları yoktur*” [32, s. 328].

Tədqiqatçı türk dilində üç köməkçi nitq hissəsini – edatı göstərir:

- 1) Ünlem edatları (nidalar)
- 2) Son çekim edatları (qoşmalar)
- 3) Bağlama edatları (bağlayıcılar).

Lakin müəllif ədatlardan və modal sözlərdən müstəqil bir nitq hissəsi kimi bəhs etmir. Qüvvətləndirmə funksiyası daşıyan sözləri - ədatları **ünlem edatları** və **bağlama edatlarının**, modal sözlər isə bağlama edatlarının içərisində təqdim etmişdir. [32, s. 331].

T. Banguoğlu isə M.Ergindən fərqli olaraq köməkçi nitq hissələri adlı kateqoriyadan danışmır. Müəllif əsas nitq hissələrindən bəhs edəndən sonra birbaşa qoşmalara keçir. Onun köməkçi nitq hissələrinə verdiyi terminoloji adlar da əvvəlki tədqiqatçıdan fərqlənir. T.Banguoğlu türk dilində aşağıdakı köməkçi nitq hissələrini göstərir [27, s. 385]:

- 1) takılar (qoşmalar);
- 2) bağlamalar (bağlayıcı);
- 3) ünlemlər (nidalar);
- 4) yansılamalar (yamsılamalar);

T.Gencan da M.Ergin kimi türk dilində üç köməkçi nitq hissəsini - qoşma, bağlayıcı, nidanı qeyd edir. Lakin M. Ergindən fərqli olaraq o, “ədat” termini deyəndə “qoşmaları” nəzərdə tutmuşdur. Müəllif qoşmaları həm də *ilgeçler* adlandırır [37, s. 359].

Göründüyü kimi, Türkiyə dilçiliyində ədatlar və modal sözlər ayrıca nitq hissəsi kimi təqdim edilməmiş, bu kateqoriyaya aid sözlər isə digər köməkçi nitq hissələri içərisində verilmişdir. Eləcə də köməkçi nitq hissələri içərisində xeyli sayda lüğəvi mənalı sözlər də təqdim edilmişdir. Biz bu barədə ayrı-ayrılıqda hər köməkçi nitq hissəsindən bəhs edərkən danışacağıq. Bircə onu deyək ki, prof.

R.Rüstəmov “Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri” adlı monoqrafiyasında türk dilində işlənən köməkçi nitq hissələrindən ətraflı bəhs etmiş, ədatların və modal sözlərin varlığından danışmaqla yanaşı, nidanın xüsusi nitq hissəsi olduğunu da göstərmişdir. Biz də dilimizdə köməkçi nitq hissələri ilə əlaqədar dediyimiz müddəaları Türkiyə türkcəsinə də aid edir və burada da dörd köməkçi nitq hissəsinin (qoşma, bağlayıcı ədat və modal sözlər) olduğunu qəbul edirik. Bəs, köməkçi nitq hissələrinin hansı xüsusiyyətləri var? Bu kateqoriya aid sözləri nə birləşdirir?

Bu münasibətlə, Türkiyə dilçiliyində M.Ergin yazır: *“Edatlar tek başlarına manasızdırlar. Fakat manalı kelimelerle birlikte kullanılırken bir dereceye kadar manalanır, bir ifade kazanır, böylece bir gramer vazifesi yapacak duruma gelirler. İçlerinde bir kısmı tek başına da bir ifadeye sahip olabilir. Fakat bu ifadenin anlaşılabilmesi için de diğer kelime, kelime grupları ve cümlelere bağlanması lazımdır. Diğer bir kısmı ise birlikte kullanıldıkları unsurlardan ayrı bir şey ifade etmez, ifade bakımından sıkı sıkıya onlara bağlı kalırlar”* [32, s. 329].

Köməkçi nitq hissələri leksik mənaya malik olmaması, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşması ilə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Əsas nitq hissələri nominativ mənaya malik olduğu halda, köməkçi nitq hissələri nə ad, nə əlamət, nə kəmiyyət, nə də hərəkət bildirir. Onlar yalnız sözlər, cümlələr, bəzən də mətnin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr yaradır, sözlərin, cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir.

Köməkçi nitq hissələri həm də morfoloji cəhətdən əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Bu qrupa daxil olan sözlər morfoloji cəhətdən dəyişmir, sözdüzəldicilik prosesində iştirak etmir, sözdəyişdiricilik əlamətinə malik deyil. Bu və ya digər əsas nitq hissəsinin tədricən öz lüğəvi mənasını itirməsi və köməkçi sözlərə çevrilməsi yolu ilə yaranır. Odur ki, köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən yaranmışdır. Elə buna görə də qədim dövrlərə getdikcə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin sayı azalır.

Köməkçi nitq hissələri sintaktik cəhətdən də spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar real lüğəvi mənadan məhrum olduğu üçün cümlənin müstəqil bir üzvü kimi çıxış edə bilmir, bəzən birləşdirdikləri sözlərlə birlikdə bir idarə olunan üzv yaradır.

Köməkçi sözlərin bir qrupu da cümlə üzvləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan, müstəqil sözlər arasında üzvi əlaqə yaradan, eləcə də bütün cümlənin məzmunun yeni çalarlıqlar əlavə edən sözlərdən ibarətdir.

“Köməkçi nitq hissələri söz, söz birləşmələri və cümlələr arasında müxtəlif sintaktik əlaqə, münasibət yaradan, cümlələrə yeni məna çalarlığı verən, morfoloji cəhətdən sabit səs tərkibinə malik olan, cümlə ilə üzvi surətdə bağlı olmayan leksik-qrammatik bir söz qrupudur” [26, s. 18].

Deməli, köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən meydana gəlmiş, bu gün də həmin proses - yəni əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid davam etməkdədir. Keçid prosesi o zaman tam başa çatır ki, söz ilkin leksik mənasından tamamilə ayrılır və qrammatik mənanın daşıyıcısına çevrilir. Bu barədə prof. C.Cəfərov yazır: *“Ancaq müstəqil nitq hissələrinə məxsus yalnız o sözlər köməkçi sözlərə keçməyə meyil edir ki, onların mənalarında relyativ-qrammatik münasibət və əlaqəyaratma məna çaları vardır, ya da bunu müəyyən şəraitdə yaratmaq mümkündür”* [8, s. 129].

Qeyd edək ki, lüğəvi mənalı sözün nitq şəraitində köməkçi söz funksiyasında işləmə bilməsi (məsələn, *artıq* sözünün qoşma mövqeyində gəlməsi: *səndən artıq*) onun hələ keçid prosesinə qoşulub köməkçi nitq hissəsi olması demək deyil. Prof. C.Cəfərov haqlı olaraq qeyd edir: *“İlk mərhələdə bu proses çox zəif gedir, əsasən, münasibət (qrammatik münasibət) ifadə etmək, sonrakı mərhələlərdə nisbətən sürətlənərək qrammatik əlaqə yaratmaq şəklində özünü göstərir”*[8, s. 129].

Bir çox hallarda qrammatik məna dedikdə, ancaq leksik məna ilə bağlı məzmun nəzərdə tutulur. Çox təəccüblüdür ki, məsələyə belə yanaşan dilçilər yenə də köməkçi sözlərdə qrammatik məna görürlər. Əgər doğrudan da, qrammatik məna leksik məna ilə bilavasitə bağlı olub onun təzahür formasıdırsa, həm də köməkçi sözlərin leksik mənası yoxdursa, bəs sonuncularda qrammatik məna haradan meydana çıxa bilər? Məlum olduğu kimi, köməkçi nitq hissələri də əsas nitq hissələri ilə bir hüquqda müxtəlif qrammatik vəzifə ifa edir və qrammatik məna əsas nitq hissələrinin leksik mənasından əsaslı surətdə fərqlənən məna çalarlıqları arasında

yarana bilir. Deməli, qrammatik məna üçün tam leksik məzmunun olması əsas şərt deyildir [26, s. 54].

Prof. F.Zeynalov bu söz qruplarında az da olsa, leksik mənanın olduğunu qeyd edir [26, s. 59]. Biz belə hesab edirik ki, köməkçi nitq hissələrinin ifadə etdiyi məna yalnız cümlə, mətn kontekstində məlum olur (*şir kimi qüvvətli, evə kimi getmək*), ayrılıqda bu sözlərin mənasından danışmaq olmaz.

Köməkçi nitq hissələrini qrammatik mənasına və vəzifə yaxınlığına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, tərəfləri bir-birinə bağlayır. Bu qrupa qoşmalar və bağlayıcılar daxildir. Hər ikisi cümlədə sintaktik əlaqənin təminatçısı kimi çıxış etsə də, qoşmalar bu funksiyanı yalnız cümlə daxilində, bağlayıcılar isə mürəkkəb cümlə, mətn daxilində də yerinə yetirir.

2. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirir, cümlədə emosional və ekspressiv təsiri gücləndirir, sözlərə, cümlələrə müəyyən çalar verir. Bu qrupa ədatlar və modal sözlər daxildir. Ədatlar son dərəcə cansızlaşmış, lakin qrammatik cəhətdən çox ümumiləşmiş dil vahidləridir. Modal sözlər isə obyektiv reallığa modal münasibəti ifadə edir.

Deməli, bu dörd nitq hissəsini bir kateqoriyada birləşdirən xüsusiyyətlər bunlardır: 1) onlar leksik mənadən məhrumdurlar; 2) morfoloji cəhətdən dəyişməzdirlər; 3) sözlərin, cümlələrin mənasına çalar verməklə yanaşı, onların bağlanması, əlaqələnməsində mühüm əhəmiyyət daşıyırlar.

Köməkçi nitq hissələrinin sıralanmasında ciddi qanunauyğunluq gözləmək olmur. Onların daha çox yayılmış sırası belədir: qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözlər. Qoşma və bağlayıcı nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsündə həmişə qeyd ediləndir. Onların nitqdəki fəaliyyəti daha çox diqqəti cəlb edir, işlənmə tezlikləri də yüksəkdir. Ona görə də nə qədər köməkçi nitq hissələri və söz qrupları qeyd edilsə də, qoşma və bağlayıcı sırası ilə onlardan əvvələ düşür və belə də olmalıdır. Bu nitq hissələrinin ümumi bir cəhəti də var: onların hər ikisi nitqdə əlaqələndirici vasitələr kimi çıxış edir. Bu sıranı dəyişmək də olar və heç bir uyğunsuzluq hiss edilməz. Nitqdəki roluna görə bu söz qrupları bir-birinə yaxındır, onların hər

ikisinin əhatə etdiyi sözlər nitqdə əlaqələndirmək rolu oynayır. Bu, ümumi cəhətdir. Lakin əlaqələndirmənin üsulunda, formasında, əhatə dairəsində fərq var. Qoşmada şəkilçiyə məxsus xüsusiyyətlər var və onun əsas nitq hissələrindən sonra birinci sırada verilməsi daha məqsəduyğundur.

Biz də belə düşünürük ki, köməkçi nitq hissələrinin həm Azərbaycan dilçiliyində, həm də türk dilçiliyində təklif və qəbul olunan sırası məntiqlidir və qrammatika dərsləklərində də həmin sıranı saxlamaq daha münasibdir.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi üst-üstə düşür, lakin bu qrupa aid edilən sözlərin morfoloji xarakteri və mənsubiyyəti barəsində ayrı-ayrılıqda bu nitq hissələrindən danışarkən bəhs edəcəyik.

Qoşmaların işlənmə xüsusiyyətləri. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri içərisində qoşma (türkcə – *son çekim edatları*) öz spesifikliyi və ifadə etdiyi qrammatik mənanın rəngarəngliyi baxımından mühüm diqqət cəlb edir. Qoşmaların yaratdığı mənə çaları və onların sintaktik məzmunu hər iki dilin qrammatik quruluşunun təşkilində əsaslı rol oynayır. Tədqiqatımız hər iki dilin müasir vəziyyətinə əsaslandığından araşdırma istiqamətimiz də məhz bu səpkidə aparılaraq, hər iki dildə qoşmaların müqayisəli şəkildə paralelliyini yaratmağa və bu sahədə aparılan tədqiqatlara münasibət bildirməyə yönəlmişdir.

Qoşmalar tarixən müstəqil mənəli sözlərdən yaranmış, sonradan öz leksik mənalarını tədricən itirərək, yalnız ümumiləşmiş qrammatik məzmun ifadə etmişlər. İlk dövrlərdə olduğu kimi, hər iki dilin müasir vəziyyətində də bu proses paralel şəkildə getməkdədir. Yəni, bəzi sözlər tam qoşma kimi sabitləşə bildiyi halda, bəziləri hələ də öz əsas mənasından tam ayrılmamışdır. Burada aydınlıq gətirəcəyimiz bəzi məqamlar da var ki, onlara da münasibət bildirəcəyik.

Azərbaycan dilçiliyində qoşmalar, əsasən, 1947-ci ildən tədqiq edilməyə başlanmışdır (C.Əfəndiyev. Qoşmalar. Bakı, 1947) [18, 409]. Bundan sonra dilçiliyimizdə qoşmaların öyrənilməsi geniş elmi vüsət almış və bu haqda sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Müasir Türkiyə dilçiliyində də M. Ergin, T.Gencan, T.

Banguoğlu və başqa alimlərin qoşmalara həsr olunmuş dəyərli elmi əsərləri vardır. Qeyd edək ki, görkəmli azərbaycanlı türkoloqlar R.Rüstəmov və F.Zeynalov da türk dilindəki qoşmaların öyrənilməsi istiqamətində geniş tədqiqatlar aparmışlar.

Qoşma nədir? Bu sualın cavabı Azərbaycan dilinin morfolojiyasına aid kitablarda demək olar ki, eyni şəkildə cavablandırılmışdır. Bu münasibətlə, prof. M.Hüseynzadə yazır: "Qoşmalar əsas söz köklərindən əmələ gəlib şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edən və hər ikisindən (həm müstəqim mənalı sözlərdən, həm də müstəqil mənaya malik olmayan şəkilçilərdən) tamamilə fərqlənən bir nitq hissəsidir. Bu cəhətdən qoşmalar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Qoşmaların təklikdə leksik mənası yoxdur*;
2. Heç bir suala cavab vermir;
3. Müstəqil cümlə üzvü ola bilmir;
4. Müəyyən bir sözə qoşularaq, həmin sözlə feil arasında sintaktik əlaqə yaradır;
5. Qoşmaların sözdəyişdirici şəkilçi qəbul etmək imkanları olduqca məhduddur.

Belə vəziyyət yalnız istisna hallarda özünü göstərir" [15, 218]. Az. SSR EA-nın nəşri olan "Azərbaycan dilinin qrammatikası" (1960) və "Müasir Azərbaycan dili" (1980) kitablarında isə qoşmanın tərifinə "*halların mənasını dəqiqləşdirən, onlarla ifadə edilən mənalı tamamlayan*" ifadəsi əlavə olunmaqla bu köməkçi nitq hissəsinin qrammatik xarakteri bir qədər də dəqiqləşdirilmişdir. Qoşma və hal kateqoriyası arasındakı münasibətlərin təhlili, ümumiyyətlə, türkologiyada geniş müzakirə obyektidir. Bu baxımdan, B.Serebrennikov və N.Hacıyeva yazır: "Türk məkani hallar sistemi məkan və zaman münasibətlərini incəliklə ifadə etmək gücündə deyil. Görünür, buna görə də, hələ ulu türkcənin ilk dövrlərində bu ehtiyacı ödəmək üçün əlavə dil vasitələrinin yaranması lazım olub. Bu cür vasitələr qoşmalar sistemi ola bilərdi" [22, 310]. Məhz bu mənada, müasir türk dilində qoşmaların – son

* Müəllifin "Qoşmaların təklikdə leksik mənası yoxdur" fikri bir az yerinə düşür. Çünki belə mənə hasil olur ki, qoşma lüğəvi mənalı vahidlərlə birlikdə leksik mənə daşıyır. Unutmaq olmaz ki, qoşmanın əsas sözlərlə birlikdə yaratdığı çalar onun qrammatik mənasıdır.

çəkım ədatlarının tərifi M.Ergin belə verir: *“Bunlar işlətme eki vazifəsi gören edatlardır. İsimlerden sonra gelerek onların çeşitli zarf hallerini yaparlar. Fonksiyonları bakımından bu edatları hal eklerine benzetebiliriz. Hal ekleri ismin nominal hallerini, isim hallerini; son çekim edatları ise ismin adverbial hallerini, zarf hallerini meydana getirirler. Böylece her ikisi de ismi isim dışı münasebete hazırlarlar. Şu halde son çekim edatları hal eklerinin, isim çekim eklerinin tamamlayıcıları, yardımcıları, onların vazife ortakları durumundadırlar”* [33, 345]. Qeyd edək ki, vaxtilə dilçiliyimizdə hətta şəkilçiləşmiş qoşmaları hal şəkilçisi kimi təqdim etmək meylləri olsa da, sonradan bu fikirlər qəbul olunmamışdır.

Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində qoşma bir nitq hissəsi kimi tam formalaşsa da, hələlik təcrid olunduğu qrammatik kateqoriyanın izlərini, xüsusiyyətlərini özündə saxlayan, həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi – qoşma kimi işlənən sözlər vardır. Ümumiyyətlə, bu məsələ türkologiyada mühüm aktualıq kəsb edir: *“Adətən, türkoloqlar türk dillərində olan bütün qoşmaları iki kateqoriyaya ayırırlar – bilavasitə qoşma və köməkçi sözlər deyilən söz qrupu ki, bunlar başqa nitq hissələrindən təcrid olunur, qoşma funksiyası yerinə yetirirlər – buna görə də onlara nisbi qoşmalar deyirlər. Qoşma – köməkçi söz qrupuna o sözlər daxildir ki, onlar bir tərəfdən maddi mənaya malikdir, yəni əsas nitq hissələrinə daxildir, o biri tərəfdən qoşmalar kimi sözlər arasında müxtəlif məkani, zaman və başqa məna münasibətləri ifadə edirlər”* [22, 310]. Bu baxımdan, müasir Azərbaycan və türk dillərinin morfoloqiyasına həsr olunmuş elmi əsərlərdə qoşmaları sabit və qeyri-sabit (keçici) olmaqla iki qrupa ayırırlar (Azərbaycan dilinin qrammatikası. EA, Bakı, 1960, I h., M.Ergin. Türk dil bilgisi, İstanbul, 1993 və s.). Hətta prof. Q.Kazımov qoşmaların qeyd olunan inkişaf çərçivəsində formalaşmasının üçüncü növünü – şəkilçiləşən qoşmaları (-can, -cən, -ca, -cə, -dək) göstərir [17, 348]. Müasir türk dilinin görkəmli tədqiqatçısı M.Ergin qoşmaların bu xüsusiyyətindən bəhs edərkən yazır: *“Son çekim edatları iki çeşittir. Bir kısmı yalnız edat olarak kullanılanlardır ki, bunlar esl edatlardır. Bir kısmı ise aslında isimken edat gibi kullanılan kelimelerdir.”* [33, 346]. Beləliklə, Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində qoşmaları iki qrupa ayıran tədqiqatçılar bu qrupa aşağıdakı sözləri daxil edirlər:

I. *Sabit qoşmalar*: a) Azərbaycan dilində; *üçün, görə, kimi, sayaq, üzrə, boyunca, sarı, ötrü, -dək, tək, yana, dolayı, məxsus* və s.

b) türk dilində; *için, göre, gibi, üzere, boyunca, sarı, yana, reğmen* və s.

II. *Qeyri-sabit (keçici) qoşmalar*: a) Azərbaycan dilində; *qədər, qarşı, tərəf, qeyri, sonra, əvvəl, başqa, özgə, bəri, doğru, əlavə, irəli, geri* və s.;

b) türk dilində; *kadar, karşı, taraf, sonra, gayrı, evvel, beri, aşırı, doğru* və s.

Qeyd etdik ki, qoşmalar dilin inkişafının sonrakı dövrünün məhsulu olub, əsas nitq hissələrindən yaranmışdır. Onda belə qənaətə gələ bilərik ki, sabit və qeyri-sabit qoşmalar arasındakı fərq onların yaranma mərhələsi və tam inkişaf strukturu ilə müəyyən olunur. Bu da o deməkdir ki, əsas nitq hissələrindən qoşmalara keçid prosesi hər iki dilin əvvəlki mərhələsində baş verdiyi kimi, müasir vəziyyətində də davam etməkdədir. Deməli, sabit qoşma kimi qruplaşdırılan sözlər artıq dildə yalnız qrammatik funksiyanı yerinə yetirməyə xidmət edir. R.Rüstəmov yazır: “Müasir türk dilində işlənən qoşmaların müəyyən bir qismi sabit qoşmalardır və bu tipli qoşmalar təkamül baxımından ən qədim qatı təşkil edir. Sabit qoşmalar tarixən müstəqil sözlərin leksik mənə baxımından transformasiyası yolu ilə köməkçi nitq hissələrinə keçməsidir” [20, s. 35]. Bu cəhətdən M.Erginin fikri də maraqlıdır: “*Aslında Türkçede son çekim edatlarının hepsinin menşei bir isim veya fiil şekline dayanır. Çeşitli isim veya fiil şekilleri klişeleşerek edat şekline geçmiştir. Yalnız bu edatlaşma bir çoklarında çok eskiden olmuş ve bunlar Türkçede başlangıçtan karşımıza edat olarak çıkmışlardır. Bir kısım edatlar ise daha sonra ortaya çıkmıştır.*” [33, s. 346]. Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində işlənən sabit qoşmalar lüğəvi mənəli (həm də hallana bilən) sözlərə qoşularaq qrammatik funksiya daşımaqla yanaşı, həm də rəngarəng mənə çaları yaradırlar.

Kimi // gibi qoşması (gib/ kib/ keb forması + i III şəxsin təklinin mənsubiyyət şəkilçisi) hər iki dildə geniş şəkildə işlənərək, müxtəlif qrammatik mənəlar yaratmağa xidmət edir. Dilimizdə bu qoşmanın işlənmə imkanları daha çoxdur: “*Sevirəm*” *söyləsən bir axşam mənə, Susaram dəniz kimi* (N.Xəzri). *Ömrün yolları da pilləkan kimi, Gəndən uzaqlara lap çox qalxmışam. Mən o pillələrlə*

bir insan kimi, Gör ki, necə gəlib, necə qalxmışam (N.Həsənzadə). *Səni saat üçə kimi universitetdə gözləyəcəyəm. Biz onunla idarəyə kimi getdik* və s.

Türk dilində: *Öldüm, ama gördüğünüz gibi yok olmadım* (O.Pamuk). *Şimdiyse, atta gözümün önünde buğu gibi titreşen bir güzellik ve içinde yaşama, öğrenme ve her şeyi kucaklama heyecanı uyandıran bir güç görüyordum* (O.Pamuk). *Bu yana varmam, insanın kendi rüyasında kendini uyur gibi görmesi gibi yumuşacık oldu* (O.Pamuk).

M.Ergin yazır: “Eskiden şiirde veznin icabı ve bugün halk dilinde bazan *ben gibi, sen gibi* kullanışlarına da rast geliriz. Fakat ümumi durumun ve yazı dilinin bu kullanıştan uzak olduğu bilinmelidir. Genetiksiz kullanışın yeni bir şekil olduğuna ve son zamanlarda normalleştiğine de işaret etmeliyiz. “*gibi*”nin *kim* ile kullanışı da ekli veya eksizdir: *kimin gibi, kim gibi*” [33, s. 347]. Müasir türk dilində rast gəlinən belə istisnalarla dilimizdə də qarşılaşa bilərik: *Mən kimi ola bilərsən? Nə kimi qərara gəldiniz? Kim kimi olmaq istəyirsən?* Sözsüz ki, bu cür cümlələr danışıq üslubuna aid olub, ədəbi dil normalarına uyğun gəlmir.

Prof. F.Zeynalov yazır: “*Kimi* qoşması bəzən substantivləşir və özündən sonrakı sözü də əvəz edərək onun qrammatik formalarını qəbul edə bilir” [8, s. 74]. Müəllif *onun kimiləri, sənin kimisindən, Həsən kimilərinə* tipli birləşmələrdəki “*kimi*” sözünü substantivləşmiş qoşma hesab edir: *Yalnız sənin yox, milyonlarla sənin kimilərin bizi görməyə gözləri yoxdur* (Y.Səmədoğlu). *Məni bu həyatda geri qoyan Həsənağa kimilərdir*. Fikrimizcə, buradakı *kimi* morfemini birdəfəlik qoşma kimi də qəbul etmək olmur. Düzdür, əslində qaydaya uyğun olaraq qoşmanın qrammatik kateqoriyaya məxsus əlamətlər qəbul etməsi mümkünsüz görünür. Ancaq qoşma cümlənin sonunda leksik vahidlərlə yanaşı gələndə xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir: *Narahatlığım sənə görədir. Bu hədiyyə sənin üçündür*. Yuxarıdakı cümlələrdə isə *kimi* morfeminin hal, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçisi qəbul etməsi, eləcə də cümlədəki mənası onu qoşma kimi də tam xarakterizə etmir. Bizcə, bu birləşmələrin ikinci tərəfindəki “*kimi*” sözünü sual əvəzliyi kimi də düşünmək olar və o, bu birləşmələrdə həmin mənanı saxlamaqla qrammatik kateqoriya əlamətlərindən bir neçəsini qəbul etmişdir.

Türk dilində “gibi” qoşması dilimizdəki kimi məkan bildirmək məzmununda (məktəbə kimi getmək) işlənə bilmir. Bu mənanı *kadar // qədər* qoşması əks etdirir. Həmçinin bu dildə gibi qoşması istisna hallarda I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənə bilər: *Düşünüyorsun gibime geldi* (Y.Kemal) və s.

Dilimizdə “kimi” qoşması bir cümlə daxilində bir neçə hal formasını tələb etməklə, ayrı–ayrı məna çaları da yaradır: *Atan gələn kimi gedərsən. Atan gələndə kimi gedərsən. Danışan kimi yaz. Danışana kimi yaz.* – Bu cümlə mənası baxımından omonimdir. Birinci halda “kimi” qoşma formasında zaman çalarında işlənsə, ikinci halda “Danışınca yaz” (-ınca – feili bağlama şəkilçisi) mənasında işlənilir. Eyni zamanda “kimi” qoşması bir cümlədə iki fərqli məna çaları yaradaraq mürəkkəb bir qrammatik funksiyanı yerinə yetirir. Məs.: *Bu işi o deyən kimi elə* (tərzi–hərəkət zərfliyi). *Bu işi o deyən kimi elə* (zaman zərfliyi).

Üçün // için qoşması – səbəb, məqsəd, aidlik münasibətlərini ifadə edərək, adlıq və müəyyən ziyəlik halda olan sözlərə qoşulur. M.Ergin yazır: “ *için* “uç” isminin instrumental şəklinə dayanır: *uç-u-n*. Eski Türkçədə böyle olan edat Batı Türkçesine də *uçun* şəklinde keçmiş, sonra *üçün, için* şəkillərini aldıktan sonra Osmanlıcaın sonlarında bugünkü *için* şəklinə girmişdir. Bugün Azeri sahasında *üçün* şəkli hálá kullanılmakta, digər Anadolu ağızlarında da *üçün, için* şəkilləri yaşamaktadır” [33, 349]. Bu qoşma hər iki qohum dildə aktiv işlənilir. Məsələn:

Bir sənətkar ömrü qoydum, mən bu xalq üçün,

Haqq istədim, danladılar məni haqq üçün.

İndi gedib bayquş üçün, yapalaq üçün,

Haqqı harda sübut edim, harammı yoxdur (N.Həsənzadə).

Sən demə, vicdansız, qansız dahilik,

Xalq üçün ən böyük fəlakət imiş (X.R.Ulutürk).

Dilimizdə bu qoşmanın -*çün* şəkilçiləşmiş formasına da rast gəlirik; *Bu sahil Zaurçün dünyanın ən cazibədar bir güşəsi idi* (Anar).

Türk dilində: *O ise igrenç, rezil, beni öldürdüğünden iyice emin olmak için nefesimi dinledi, nabzıma baktı* (O.Pamuk). *Kimisi için sofrayı düzeni ve ya yemeğin lezzeti önemlidir* (F.Teymur).

İlə // ile (-la, -lə) qoşması – birgəlik bildirir. Hər iki dildə bu sözü mənşəyi birlən // birlən qoşması ilə əlaqədardır. Adlıq və yiyəlik hallarda olan sözlərə qoşularaq müəyyən vasitə və birgəlik bildirir: Mən sənə bağlıyam xatirələrlə, Nə bilim, həyatda daha nələrə (N.Həsənzadə). Səni öz əlimlə özüm bəzəyəm (X.R.Ulutürk). Birdən çay qırağı ilə gələn qız qarayanız, yaraşlıqlı bir atlıya rast gəldi (Y.V.Çəmənəmənli) və s.

Türk dilində: *Ölümlə qarşılaşınca paranın həyatda hiç önəmli olmadığını anladım, diyerek değilim (O.Pamuk). Öleceğimi kederle anladığım zaman içimi inanılmaz bir genişlik hissi sarıdı (O.Pamuk). Bir gün araba ilə Merdiven köyünde bir köy düğününe gidecekti (Y.Kemal).*

Dilçiliyimizdə -la, -lə morfeminin işlənməsi ilə əlaqədar mühüm bir mübahisəli məqam var. *ilə* qoşmasının son dövrlərdə dilimizdə şəkildə inkişaf etməsi sözlərdə rast gəlinən -la, -lə haqqındakı mübahisələri bir qədər də dərinləşdirir. Belə ki, *güclə, zorla, həvəslə, ürəklə, ehtiyatla, igidliklə, cəsarətlə* və s. sözlərdəki -la, -lə, morfemini bəzi dilçilər qoşma, bəziləri isə zərf düzəldən leksik şəkildə hesab edirlər. Biz belə düşünürük ki, *ilə (la, lə)* morfeminin qoşulduğu sözlər cümlədə hərəkətin tərzini bildirsə də, *la, lə* qoşma olaraq qalır. Çünki qoşmanın bir vəzifəsi də mənə çaları yaratmaqdır; ona görə də bu köməkçi nitq hissəsinin həmin vəzifəsini söz yaradıcılığı prosesi ilə eyniləşdirmək olmaz:

Həyatda ikinci addım atırsan,

Yeri ehtiyatla, get ehtiyatla (qoşma)

Zarafat eyləmə sən bu həyatla (qoşma)

Yolu cüt gəlmişdik, tək qayıdırsan (N.Həsənzadə).

Bu şeir nümunəsindən də aydın görünür ki, altından xətt çəkilmiş sözlər gəldiyi sintaktik mövqedən asılı olmayaraq onlara qoşulan *la, lə* morfemi qoşmadır.

Türkiyə türkcəsinə aid bəzi əsərlərdə “ilə” qoşmasının ixtisar forması (-la// -lə) ilə çıxış edən leksik mənalı sözlər mürəkkəb qoşma kimi qeyd olunur; marifetile, niyetile, maksadile və s. [26, 87]. Əlbəttə, dilimizdə də *vaxtilə, xüsusilə, məqsədlə, eynilə* və s. bu kimi sözlərdə lehdik vahidlə qoşmanın birikməsinə görürük. Ancaq bunları hər iki dil üçün də mürəkkəb qoşma saya bilmərik.

Üzrə // üzre, üzere qoşması – qoşulduğu sözlərlə birgə əsas, istinad, mənbə mənalərini ifadə edir. M.Ergin bu qoşmanın “*üzere*” (*öze (üst mənasında) + re* (yönlük hal) sözü ilə əlaqələndirir [33, 349]. Bu qoşma yalnız adlıq halda olan sözlərə qoşulur. Məsələn: *Tanya idmançı idi, yelkənli qayıqları sürmək üzrə çempion idi* (Anar). *Və bu dümdüz yol üzrə gedən hərəkəti Məciddən sonra onun oğlu Zaur davam etdirməli idi* (Anar). *Şair ağır addımlarla qıza yanaşmış bir an durdu, adəti üzrə yenə əlini saçlarına aparıb qaşlarını çatdı* (Y.Səmədoğlu).

Türkiyə türkcəsində bu qoşma eyni zamanda məqsəd məzmunu da ifadə edir və bu, “*üçün*” qoşmasının məna çalarına uyğun gəlir. Məsələn: *Akşam üzere bir kənde varıyoruz* (A.Nesin). *Bir sənayi məktəbini bitirmədən sonra, derecelik təhsili etmək üzere nədənsə Stalyaya göndərilmişdi* (S.Ali). Onu da deyək ki, bu qoşma dilimizə məxsus mürəkkəb adların içərisində də işlənərək, sintaktik–semantik funksiya yerinə yetirir. Məs.: *Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası*.

Üzündən // yüzünden qoşması – müasir Azərbaycan və türk dillərində səbəb məzmunu ifadə edir. Bu qoşma dilimizdə qeyri–fəal işlənir: *Sənin üzündən məni danladılar*. Dilimizdə bu qoşmanı daha çox *ucbatından // üstündə* qoşması əvəz edir: *Sənin ucbatından // üstündə məni danladılar*. Türk dilində bu qoşma geniş işlənmə imkanına malikdir: *Sırf bu merakı yüzünden kanlı savaş meydanlarında cəsətlər arasında gəzən birinin hikayəsini anlatmışlardı* (O.Pamuk). *Resmə bakan, kitabı karıştıran digərləri isə konu yüzünden, at bir ata benzediği, Allahın atı, ya hakikaten, bir hayal atı olduğu için güzel bulurlar* (O.Pamuk).

Ötrü (ötəri) // ötürü qoşması – çıxışlıq halda olan sözlərə qoşularaq, səbəb, məqsəd məzmunu ifadə edir: *Dövlətin abadlığından ötrü nə edibsiniz?* (N.Nərimanov). *Mən bülbüləm güldən ötrü gəzirəm* (Bayatı). Dilimizdə bu qoşmanın “*ötəri*” variantına da rast gəlirik: *Mən vaxtı itirdim səndən ötəri, Mən səni itirdim vaxtdan ötəri* (N.Həsənzadə).

Türk dilində “*ötürü*” qoşmasının yerində daha çox “*dolayı*” qoşması işlənir. Bu barədə M.Ergin yazır: “*Ötürü qoşması ötürmək (gecirmək – türk dilində) feilindən yaranmışdır: ötür–ü. Dolayı qoşmasının sinonimidir. Azərbaycan dilində “dolayı” qoşmasının*

yerinə “ötrü” qoşması istifadə edilir. Osmanlı ləhcəsində isə ötürü qoşması ilə yanaşı “dolayı” qoşmasının işlədilməsi daha üstün tutulur” [33, 349]. Həmçinin bu dildə ötürü qoşması ərəb dilindəki zəmmə (damma) işarəsini də ifadə edir [26, 97]. Prof. F.Zeynalov yazır: “Belə bir fikir var ki, Azərbaycan dilində artıq “dolayı” qoşması tamamilə işlənmir, onun əvəzində isə ötürü qoşması çıxış edir” [26, 98]. Buradan aydın olur türk dilində “dolayı” qoşmasının işlənməsi fəaldır: *Bundan dolayı da koltuklarının altına binbir güçlülə bağladıqları tabancaları kimseciklər çakamıyordu* (Y.Kemal). *Eşim işinin yorğunluğundan dolayı eve her gün geç geliyordu* (F.Teymur).

Rəğmən // rağmen qoşması – müasir türk dilində fəal işlənsə də, dilimizdə az–az hallarda rast gəlinir. Bir qayda olaraq yönlük halda olan sözlərə qoşulur. Məsələn: *Ancaq təaccübünə rəğmən, yenə yan–yörəsindəkilər çiyinlərindən basıb onu oturdular* (S.Dağlı).

Türk dilində: *Bazen eşler, eş seçiminde birbirlerini olduğu gibi kabul etmelerine rağmen evlilikte biri diğerini, ya da her ikisi birbirini, farklı özellikleri açısından değiştirme gayreti içinde olmaktadır* (F.Teymur). *Kadının iyi bir kariyeri olmasına rağmen gelirinin bakıcı, temizlik işleri gibi masrafları karşılamak yeterli olmamasıdır* (F.Teymur).

-ca, -cə // -ca, -ce qoşması. Ümumiyyətlə, *-ca, -cə* morfemi müasir dilimizdə müxtəlif məqamlarda geniş şəkildə işləndiyindən dilçilər arasında fikir ayrılıq seçkililiyinə səbəb olmuşdur. Onun hansı məqamda ədat, qoşma, zərf və ya feildən isim düzəldən leksik şəkilçi olması haqqındakı elmi mübahisələr bu gün də davam etməkdədir. Biz *-ca, -cə* qoşmasından bəhs etdiyimizdən məhz bu morfemin qoşma olduğu məqamlara aydınlıq gətiririk. Beləliklə, *-ca, -cə* qoşmasının işlənmə xüsusiyyətini daha aydın göstərmək üçün aşağıdakı bölgünü verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

a) *qədər* qoşmasının sinonimi kimi;

*Açıbdı bağda lala, Mən aşıqəm yenə gül,
Bənzər gül üzə lala. Əl çal, oyna, yenə gül.
Zərrəcə səbri olan, Dünyaca qəmin olsa,
Tez yetişər vüsala.* (Bayatı) *Düşmən görsən, yenə gül.* (Bayatı)

b) *görə* qoşmasının sinonimi kimi: *Mən necə unudum, bu mənəcə deyil, Əslimi, nəslimi necə unudum* (N.Həsənzadə). *Yaşca*

böyük ikən uşaq oluram, Görünür, böyüklük yaş ilə deyil (N.Həsənzadə). *Mən dahilərə bərabər tutub, Sən qibtə etmişən öz ürəyincə* (N.Həsənzadə). *Əməlli–başlı fikirləş, hər cəhətcə götür–qoy elə* (Anar). *O, milliyətcə gürcüdür. Bu sözlər quruluşca sadədir.*

Fikrimizcə, düşüncəmizcə, məncə, sənçə və s. bu cür sözlərdə də -ca, -cə “görə” qoşmasının sinonimi kimi işlənir. Dilçilik ədəbiyyatlarında bunlar modal söz kimi təqdim olunur. Prof.Y.Seyidov isə buradakı -ca, -cə-ni ədat hesab edir [24, 359]. Biz belə hesab edirik ki, bu sözlər modal söz deyil, əvəzliliklə (və ya isimlə) qoşmanın birləşməsi olub, cümlədə ara söz kimi çıxış edir. Çünki “məncə, bizcə” sözlərindəki -ca, -cə qoşmasını “görə” ilə əvəzləsək, onda gərək ona da modal söz deyək. “Məncə – mənə görə” eyni mənə çaları daşıyır, sadəcə ara söz kimi cümlədə modallıq yaratmağa xidmət edir. Bir şeyi də yadda saxlamalıyıq ki, əvəzliliklə qoşmanın birləşməsindən yeni nitq hissəsinin – modal sözlərin yarana bilməsi fikri məntiqə uyğun deyil.

c) *ilə* qoşmasının sinonimi kimi: *El içində pak otura, pak dura, Dalısınca xoş sədalı gərəkdi* (A.Ələsgər). *Dəryanın kənarınca, Çıx sallan kənarınca* (Bayatı). *Taleyinin dalınca gedirsən, yox xəbərin, O qız ən vacibdi səni gözləyənlərin* (N.Həsənzadə).

d) *kimi* qoşmasının sinonimi kimi*: *Xal görmədim xalınca, Xalından kam alınca, Bilsəydim bivəfasan, Göz qoymazdım dalınca* (ilə qoşmasının sinonimi).

Gəl, səninlə dostca söhbət edək. Bu sözdəki *ca* morfemi türk dilində *ça* şəklində işlənir və yenə də “gibi” nin mənə çalarını ifadə edir: *Bir yerlərimdən bir kire, iyi olmayan, dostça olmayan bir şeye bulaşmış gibi oluyorum.* (Y.Kemal) *Öyle dostça da olmasa bana bir kere bakacak mı?* (Y.Kemal)

-ca, -cə morfemi müasir türk dilində qoşma kimi deyil, ekvativ (eşitlik) halın şəkilçisi kimi işlənir. M.Ergin bununla əlaqədar aşağıdakı nümunələri göstərir: *binlerce, yanımcə, ardınca, bence, bunca, böylece* və s. [33, 227]. Aydın məsələdir ki, müasir türk

* **Qeyd:** Dil adlarına artırılan -ca, -cə şəkilçisini qrammatika kitablarında daha çox zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi təqdim edirlər. Məsələn: *rusca, türkcə, farsca* və s. Prof. Y.Seyidov bu sözlərdəki -ca, -cə morfemini ədat, prof. Q.Kazımov isə **kimi** qoşmasının sinonimi hesab edir. Mənə çaları yaratmaq baxımından bu sözlərdəki -ca² morfeminin qoşma olması fikri hələ ki daha münasib görünür.

dilində qoşmalara hal kateqoriyasının tamamlayıcısı kimi yanaşıldığından bu cür faktlara rast gələcəyik. Zənnimizcə, bu morfem kateqoriya göstəricisindən daha çox, qoşmaya uyğun gəlir: *Menekselilər Zeynel Çelik çetəsini karadan, hem de denizden sardiklarını, günlerce gecelerce gangsterle çarpıştıklarını ne yazık ki, görmemişlerdi* (Y.Kemal). *Bunca yıl yemedi içmedi* (Y.Kemal).

İkən // iken (-kən // -ken) qoşması. *İkən* morfemi Azərbaycan dilçiliyində bağlama, hissəcik adı altında köməkçi söz kimi qeyd olunur. Prof. Y.Seyidov yazır: “*İkən* sözünü qoşma kimi qəbul etmək səhv olmazdı” [24, 134]. Biz bu qənaətdəyik ki, “*ikən*” qoşmadır, əsasən adlıq (bəzi hallarda yerlik hal) halda olan sözlərə qoşularaq, zaman çaları yaradır. Bu qoşmanın şəkilçiləşmiş *-kən* formasına da rast gəlinir. Məsələn; *Tələbə ikən bizə çox gəlib gedərdi. O, beşikdə ikən atası ölmüşdü* (Y.Səmədoğlu). *Amma bu oyanıb durmamışdan, hələ yuxudaykən bir fərəh hissinə qapılmışdı* (Anar). *Yaşca böyük ikən uşaq oluram, Görünür, böyüklük yaş ilə deyil* (N.Həsənzadə).

İkən morfemi türk dilində feili bağlama şəkilçisi funksiyasında işlənir. M.Ergin yazır: “*ken i filinin gerundium ekidir. Diğer fiillere getirilemez. i filinin de iken'den başka gerundium şekli yoktur. i kökü düşüp gerondium eklediği zaman bile ken değişmeyerek vokal uyumu dışında kalır; küçük-ken, çocuk-ken, burada-y-ken misallarında olduğu gibi*” [33, 327]. Məsələn: Benimle birlikteyken, o şen şakrak kişi gidiyor, içe kapanık biri oluyor. (F.Teymur) Birbirimize bigane iken kalplerimizi birbirine ısıdıran aşkı da garanti altına aldığımızı zənnətirik. (S.Demirci)

Doğru qoşması – Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində ən çox işlənən qoşmalardandır və özündən əvvəl gələn sözün yönlük halda olmasını tələb edir. Qoşulduğu sözlərlə birlikdə məkan, zaman çaları yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *Bilgəhlə Xəzər arasında qalmış bu sahil qərbə doğru getdikcə Nardaranın, Sarayın, Coratın yanından Sumqayıta çatır* (Anar). *Payıza doğru havalar soyumağa başlayır*.

Türk dilində: *Kimsenin gözüne doğru dürüst uyku girmiyordu* (Y.Kemal). *Olaydan sonra suç aleti sten tabançayla Tophaneye doğru kaçan suçlu gangster Zeynel Çelik, Tophane Çeşmesinin önünde polislerle çarpışmaya tutuşmuşdu* (Y.Kemal) və s.

Sarı qoşması – müasir Azərbaycan dilində geniş işlənmə miqyasına malikdir. Əsasən, istiqamət bildirib, yönlük halda olan

sözlərə qoşulur. Məsələn: *Sonra Sayalı arvada sarı döndü* (Y.Səmədoğlu). *O, bir xeyli matdım–matdım şəklə tamaşa elədikdən sonra köhnə saata sarı addımladı* (Y.Səmədoğlu). Həmçinin “sarı” qoşması çıxışlıq halda olan sözlərə də qoşularaq “ötürü” qoşmasının sinonimi kimi çıxış edir: *Bacımdan sarı çox darıxmışam*.

Müasir türk dilinə aid qrammatika kitablarında *sarı* qoşmasına rast gəlmədik. Bu isə o deməkdir ki, bu köməkçi söz müasir türk dilində işlənmir.

Qeyri–sabit qoşmalar. Türkoloji arenada əsas nitq hissələrindən qoşmalara keçid prosesinin mahiyyəti olduqca aktual məsələdir. Dilin müasir səviyyəsində isə bu prosesi izləmək, istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə dilçiləri arasında mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Bu mənada, qoşmalara keçid məqamında bəzi sözlərin hələ də əsas nitq hissələrindən təcrid olmaması bu nitq hissəsinin sabit və qeyri–sabit qoşmalar adı altında təsnifinə gətirib çıxarmışdır. Biz sabit qoşmalardan danışdıq və izahını da verdik. Qeyri–sabit qoşmalara dilçilərin münasibətinə gəlicə isə belə tərif verilir ki, “onlar qoşma olmaqdan başqa digər nitq hissələrinə (isim, sifət, zərf) də daxil olur” [7, 253]. “Bunlar mətndən asılı, həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənir. Onların ayrılıqda hansı nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir” [17, 348]. Bu qrup qoşmalara aşağıdakı sözlər daxil edilir: əvvəl, sonra, tək, doğru, başqa, qeyri, tərəf, irəli, geri, əlavə [17, 349], yuxarı, aşağı [7, 253] və s.

Müasir Türkiyə dilçiliyində də qoşmaların bu meyarla təsnifinə rast gələ bilərik. Türk dilinin tanınmış azərbaycanlı tədqiqatçısı prof. R.Rüstəmov yazır: “Müasir türk dilində qeyri–sabit qoşmalara *kadar, qarşı, tərəf, sonra, geri, başqa, evvel, gayrı, önce, beri, doğru, aşırı* və s. kimi həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənən sözlər daxildir” [20, 32]. Biz bu cür sözlərin qrammatik mənasını dəqiqləşdirmək üçün onların bəzilərinin işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirməyi münasib sayırıq.

Sonra // sonra qoşması – türk mənşəli olub, hər iki dildə zaman məna çaları yaratmağa xidmət edir. Bu qoşma özündən əvvəl gələn sözü idarə edərək onun çıxışlıq halda olmasını tələb edir. Məsələn: *Çərkəzdən sonra onu da qara torpaq aparacaq* (Y.Səmədoğlu). *Ayə, vallah Qaçayın oğlunun toyundan sonra başım çatlamaya düşmüşdü* (Y.Səmədoğlu).

Türk dilində: *Ben öldükten sonra da bitip tükenmeyecek bir zaman* (O.Pamuk). *İnsan bu kadar maceradan sonra böğlesine değışemez miydi?*

Bu söz bəzi hallarda adlıq halda olan sözlərə qoşulur: *Bir ay sonra biz məktuba cavab aldığımız illər sonra onu görəndə bədənimdən sanki bir üşütmə keçdi* (Anar). Belə nümunələrlə türk dilində də qarşılaşa bilərik: *Yıllar sonra o şəhrin sokaklarını öyle bir tanırsan ki...* (O.Pamuk).

Bəri // bəri qoşması – çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlərə qoşularaq əsasən, zaman müəyyənliyini əks etdirir. Məsələn: *Düşündüm ayrılıq gələndən bəri, Sən mənim eşqimə çıraq olasan* (N.Xəzri). *Məhəbbət böyükdür əzəldən bəri, Həyat aşıqıdır eşqi bilənlər* (B.Vahabzadə).

Türk dilində: *Çelik yelekli polisler sabah olduğunda artık uzun bir süreden beri silah sesi gelmeyen eve yaylım ateşiyle girdiler* (Y.Kemal).

Dilimizdə “bəri” qoşması bəzən “sonra” qoşmasının mənə çalarında işlənir: *2011-ci ildən sonra // bəri yeni məktəb binalarının layihəsinin reallaşdırılmasına başlanılır. Bu kişi keçən Novruzdan bəri // sonra azara düşüb* (Y.Səmədəoğlu).

Əlbəttə, biz bu sıranı daha da artırma bilərik:

Qədər // kadar qoşması: *Onunçün verdinmi mənə göylər, Məndən göylər qədər uzaq olasan* (N.Xəzri). *Ama aşk, o ara İstanbulla ilk girdiğimde, şəhirdəki hatıralarım kadar uzak və unutulmuş bir şeydi* (O.Pamuk).

Başqa // başqa qoşması: *Niyə məndən inciyibsən, a mehribanım? Məndən başqa inciməyə adımı yoxdu?* (N.Həsənzadə). *Bu atın içində attan başqa katilin parmağı, iblisin işareti olduğunu ögrenmek resmin anlamlarını tabii ki, artırdı* (O.Pamuk).

Tərəf // taraf qoşması: *Zaur evlərinə tərəf addımlayarkən birdən ağına gəldi ki, Təhminənin iş yerinə zəng eləyə bilər* (Anar). *Daha sonra baba tərəfindən akrabalarından birinin eskiden oturdğu evlerden birini kiralayır mahelləyə yerləştim* (O.Pamuk) və s.

Bütün bunları göstərməkdə məqsədimiz o idi ki, qeyri-sabit qoşmaların işlənmə məqamına nəzər yetirməklə onların əsas nitq hissələrindən qoşmalara keçid prosesini izləyək. Yəni, bu sözlərin

eyni zamanda iki qrammatik mənə daşması fikri nə dərəcədə doğrudur sualına cavab verək.

Biz bu qənaətdəyik ki, qeyri–sabit qoşma kimi təqdim edilən sözlərin demək olar ki, əksəri əsas nitq hissəsidir. Bir söz yalnız bir nitq hissəsinə aid ola bilər (omonimlər bura aid deyil) fikrini əsas tutaraq deməliyik ki, *əvvəl, sonra, bəri, öncə, başqa, əlavə, tərəf* və s. sözlər əsas nitq hissələrinə aid lüğəvi mənalı sözlərdir. Bu mənada, prof. Y.Seyidov haqlı olaraq yazır: “Əvvəl, sonra (zərf, qoşma) olan misalların zərf olması mübahisəsizdir: onlar hərəkətin əlamətini bildirən sözlər kimi yaranmış, həmin funksiyanı da yerinə yetirirlər” [24, 119]. Qeyd etdiyimiz məsələyə münasibətdə mövqeyimiz türk dilinə də eynilə aiddir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələrə baxaq:

Hamıdan əvvəl Cəfər gəldi. — Əvvəl Cəfər gəldi.

Benden evvel arabaya bindi. — Evvel arabaya bindi.

Səndən öncə Arif zəng etmişdi. — Öncə Arif zəng etdi.

Aliden önce Orhan geldi. — Önce Orhan geldi.

Yaxud sırf dilimizə aid misallarda:

Səndən sonra gəldim – Tədbirdən sonrakı filmi hamı bəyəndi.

Evə tərəf getdim. — Televizor tərəfə yaxınlaşdı.

O, dostu tərəfindən qətlə yetirilib.

Biz tərəfləri yoxlamağa ehtiyac yoxdur.

Kitab sənə aid deyil. (Bu işin sənə aidiyyəti yoxdur).

Tələbələrdən əlavə yığıncağa magistrantlar da çağırılmışdı.

Nümunələrdən aşkar görünür ki, bu sözlər qoşma deyil, sadəcə qoşmanın işləmə bildiyi mövqedə işlənmişdir. Müasir dilimizdə bu mövqedə rast gəlinən, qoşmaya bənzər başqa sözlərlə də çox qarışdırırıq. Məsələn: *Məktəbdə Həsən müəllimə on iki saatdan çox dərs yükü verilib. Səhərə yaxın Həmid yerində sayıqlamağa başladı. O yüz manatdan az maaş alır. Səndən artıq bu hadisəyə o sevinirdi.*

Müasir türk dilində də belə nümunələrə rast gəlirik: *İç sıkıntısından çok meraktan, yaşlı hizmetçiyi namaz kılarken bir kaç kere dikkatle seyrettiğimi ve bir tedir tedirgenliğe kapıldığımı hatırlıyorum. (O.Pamuk) Anne babanın boşanmış olması boşanma olayının kendinden çok kişinin anne babasından duygusal olarak uzak olmasına yol açabilmektir (F.Teymur).*

Əlbəttə, bu nümunələrdə qoşma mövqeyində işlənmiş sözlərin hamısı əsas nitq hissəsidir. Həmçinin qoşmanın işləndiyi mövqedə və mənə çalarında rast gəlinən lüğəvi mənalı sözləri qoşma (və ya qoşmaya keçid) kimi təqdim etmək bizcə, doğru deyil. Əvvəla, ona görə ki, bu qənaətə gəlməzdən əvvəl köməkçi nitq hissələrini, xüsusən də qoşmanı xarakterizə edən spesifik meyarların həmin sözlərin xarakteri ilə nə dərəcədə kəsişdiyini düzgün müəyyən etmək lazımdır. Eyni zamanda, bu cür sözlərin leksik və qrammatik mənaları arasındakı münasibətlərin sərhəddi aydınlaşdırılmalıdır. Qənaətimiz budur ki, leksik mənadan məhrum olub, hallana bilən sözlərə qoşularaq müəyyən mənə çaları yaradan, hallarla ifadə edilən mənalı tamamlayan və həmin sözlərlə birgə sintaktik funksiya daşıyan sözlərə qoşma deyilməlidir. Məsələn: *Sabahdan etibarən ölkə ərazisində hava şəraiti yağmurlu olacaq. Bundan belə mənim sizinlə daha işim yoxdur. Evliliği uyum içinde yürütmək için gereken tutumlar ve davranış modelleri, hayatın ilk günlerinden itibaren aile içinde edinilir.* (F.Teymur) *Bundan böyle beni beklemeyeceksin, öyle mi? Senden yana yedi Kulleyi aramışım.* (O.Pamuk) *Tələbələrdən ibarət bir qrup gənc fəxri xiyabana getmişdi. Bu, üç hissədən ibarət bir filmidir.*

Göründüyü kimi, bu nümunələrdəki *etibarən, belə, yana, ibarət* sözləri leksik mənadan məhrum olmuş, tam qoşmalaşmışdır.

Lakin biz dilçiliyimizdə ənənə halını almış bütün fikirlərə hörmət və səmimiyyət əlaməti olaraq həmin sözlərə (yəni, qeyri-sabit adlandırılan qoşmalara) hələlik qoşma deyirik. Bu mənada, həmin prizmadan çıxış edərək, biz müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində qoşmaları inkişaf səviyyəsinə görə iki qrupa ayırırıq:

1. *Stabil qoşmalar* – leksik mənadan məhrum olmuş, tam qoşmalaşmış köməkçi sözlərdir.

Azərbaycan dilində: *üçün, görə, kimi, üzrə, sarı, -dək, -can (-cən), doğru, rəğmən, tək, -ca (-cə), dair, üzündən // ucbatından, etibarən, haqqında (haqda), barədə (barəsində), uğrunda, ikən, belə, ibarət, ilə (-la, -lə), aşırı.*

Türk dilində: *için, göre, gibi, üzere, doğru, rağmen, ile (-la, -le), tek, -dek, dolayı, dair, yana, aşırı, itibaren, böyle, hakkında, yüzünden.*

2. *Dinamik qoşmalar* – leksik mənasından tam məhrum olmamış (yəni, iki qrammatik pozisiyada vahid məna bildirir), məna çaları və sintaktik funksiya yerinə yetirən köməkçi sözlərdir.

Azərbaycan dilində: *əvvəl, sonra, önce, qabaq, əlavə, başqa, tərəf, bəri, qeyri, qədər, qarşı* və s.

Türk dilində: *evvel, sonra, önce, beri, başka, gayrı, taraf* və s.

Qeyd etmişdik ki, prof. Q.Kazımov inkişaf səviyyəsinə görə qoşmaların üçüncü növünü (şəkilçiləşmiş qoşmalar) göstərir. Biz belə hesab edirik ki, inkişaf səviyyəsi dedikdə, sözün tam qoşmalaşması nəzərdə tutulmalıdır. -ca, -cə, -dək, -can, -cən morfemləri şəkilçiləşmiş olsalar da yenə də qoşma olaraq qalır və bu kateqoriyadan kənara çıxa bilmirlər.

Bəzən *doğru // doğru, tək // tek, aşırı //aşırı* qoşmalarını dinamik qoşmalara aid edirlər. Lakin bu qoşmalar artıq öz leksik mənasından məhrum olub, köməkçi nitq hissəsinə keçid prosesini tam başa vurmuşlar.

Bundan başqa, *barəsində, haqqında, uğrunda, ucbatından* sözləri “*kök + mənsubiyyət şəkilçisi + hal şəkilçisi*” modeli çərçivəsində daşlaşaraq tam formalaşmış qoşmalardır. Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında *boyunca* qoşması da qeyd olunur. Məs.: *sahil boyunca, ömür boyunca* və s. Fikrimizcə, bu söz *boy (isim) + u (mənsubiyyət şəkilçisi) + n (bitişdirici samit) + ca (ədat)* modelinə uyğun gəldiyindən və mövcud semantikasından uzaqlaşmadığı üçün isimdən başqa bir şey deyildir:

Eşitsəm, gəlırsən, çıxaram yola,

Bütün yollar boyu güllər əkərəm.

İkimiz bir qəlbə yaşayaq deyə,

Sənə qəlbim boyda bir ev tikərə. (X.R.Ulutürk)

Beləliklə, elmi təhlillər və faktlar əsasında apardığımız bu araşdırmadan məlum olur ki, qoşmalar hər iki dilin qrammatik quruluşunda əvəzolunmaz rola malikdir.

Bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində bağlayıcılar, köməkçi nitq hissələri içərisində özünəməxsus qrammatik rola və mövqeyə malikdir. Cümlənin həmcins üzvləri, söz birləşmələri və mürəkkəb cümlənin

komponentləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaratmaqda bağlayıcılar spesifik rol oynayırlar.

Bağlayıcı köməkçi nitq hissəsi kimi Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində geniş şəkildə araşdırılsa da, hər iki istiqamətdə mütəxəssislərin tədqiqatları fərqli elmi yanaşmaları ilə diqqəti cəlb edir. Biz bu barədə mövzumuz boyu ətraflı bəhs edəcəyik.

Azərbaycan dilinin bağlayıcıları haqqında ilk məlumata Mirzə Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” adlı əsərində rast gəlinir [18, 428]. Mirzə Kazım bəydən sonra dilçiliyimizdə bağlayıcılar haqqında C.Əfəndiyev nisbətən müfəssəl məlumat vermişdir. Bundan sonra dilimizin morfoloqiyasının öyrənilməsi zəminində bağlayıcılar geniş şəkildə tədqiq edilmiş (M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, Q.Kazımov və b.) və hərtərəfli öyrənilmişdir. Müasir türk dilçiliyində də bağlayıcı bir nitq hissəsi kimi qeyd edilmiş və mütəxəssislər tərəfindən (M.Ergin, T.Gencan, T.Banguoğlu və b.) ətraflı araşdırılmışdır. Qeyd edək ki, prof. R.Rüstəmov da “Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri” adlı monoqrafiyasında türk dilindəki bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyətləri barəsində geniş bəhs etmişdir.

Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmayıb, ümumiləşmiş qrammatik məna ifadə edir. Yəni onlar real məna deyil, formal-qrammatik məzmun kəsb edir. Bağlayıcılar cümlə üzvü vəzifəsi daşımır, yəni əlaqələndirdiyi üzvlərlə birgə də üzv ola bilmir. Həmçinin bu köməkçi nitq hissəsi söz yaradıcılığı prosesində iştirak edə bilmədiyini kimi, sözdəyişdirmə vəzifəsindən də məhrumdur. Bir sözlə, bağlayıcılar morfoloji cəhətdən dəyişməyən kateqoriyadır. Onların fəaliyyət dairəsi qoşmalarla müqayisədə də çox genişdir: belə ki, qoşmalar cümlə daxilindəki fəaliyyətindən kənara çıxıb bilmədiyini halda, bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və mətnin komponentlərini də əlaqələndirməyə xidmət edə bilər.

Müasir türk dilçiliyində bağlayıcı termini dilçilər tərəfindən qismən fərqli şəkildə işlənilsə də (*bağlama edatları, bağlaclar, bağlamalar*), bu kateqoriyaya aid sözlərin mahiyyətini düzgün əks etdirir. Məsələn, türk dilçiliyində bağlayıcıların xarakterini M.Ergin belə izah edir: “*Bunlar kelimedən kiçük dil birliklerini, kelimeleri, kelime gruplarını və cümlələri şəkil veya mana bakımından birbirine bağlayan, onlar arasında bir irtibat kuran edatlardır*” [32, 332].

Dilçiliyimizdə bağlayıcının bir nitq hissəsi kimi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsindən meydana gələn təriflər də eyni olub, mahiyyətə onun morfoloji xarakterini düzgün təyin edir: Cümlə üzvləri, cümlələr və mətnin komponentləri arasında qrammatik - məntiqi əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinə *bağlayıcı* deyilir.

Türk dilçiliyində T.Banguoğlunun bağlayıcılara verdiyi tərif də yuxarıda qeyd etdiyimiz təriflə üst-üstə düşür: “*Söziçinde iki kelimeyi, aynı deęerde iki cumle unsurunu, iki yargıyı ve bazan da iki paragrafi bağlamaya yarayan kelimelere bağlam (conjonction) adını veriyoruz*” [27, 390].

Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində diqqət çəkən bir məqam bağlayıcıların yaranma səbəbləri və onların mənşəyi məsələsidir. Bu münasibətlə, B.Serebrennikov və N. Hacıyeva yazır: “Türk dillərində bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişafı ilə meydana çıxır. Ulu türk dilində, görünür, bağlayıcılar olmamışdır “ [22, 317]. Prof. F. Zeynalov da türk sistemli dillərin özünəməxsus bağlayıcılarının miqdar etibarını ilə az olduğunu göstərir. Müəllif bunun səbəbini belə açıqlayır: “ Bu, onunla izah edilir ki, uzaq keçmişdə bu dillər çox cüzi bağlayıcı ilə kifayətlənmiş, bağlayıcılıq vəzifəsi intonasiya, feili bağlamalar, feili sifətlər və s. vasitəsilə yerinə yetirilmişdir. Türk sistemli dillərdə bağlayıcıların artması, hər şeydən əvvəl, yazı dilinin meydana gəlməsi və zənginləşməsi ilə üzvi surətdə bağlıdır... Bu cəhətlər türk dillərində bağlayıcıların yoxluğu haqqında müddəa irəli sürməyə heç də haqq vermir “ [26, 262]. Prof. Q. Kazımov da dilimizdə bağlayıcıların yaranma səbəbini prof. F.Zeynalovun qeyd etdiyi kimi göstərir [27, 358].

Türkiyə dilçiliyində isə T.Banguoğlu bağlayıcıların əmələgəlmə səbəbini belə izah edir: “*Eski Türkçeden beri dilimizde bağlam işleyişinde kelimeler vardır. Ancak sayıca azdırlar. Bağlam sınıfının Türkçede daha geç gelişmesi iki sebeple açıklanabilir:*

a. *Türk dilleri ifadede kısalığı, dolayısıyla bağlamsızlığı (asyndete) tercih edegelmişlerdir. Bugün de özellikle konuşmada türlü bağlamaların işleyişini farklı tonlarla yerine getiririz, bağlamları az kullanırız.*

b. *Türkçe zengin bir zarffüller sistemi geliştirmiş olup ilintili bağlam cümleleri yerine daha çok karmaşık zarffül cümlelerini*

kullanır. Bu sebeple biz özellikle yanyana bağlantıya dahaaz ihtiyaç duyarız” [3, s. 394].

Göründüyü kimi, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə dilçiləri bağlayıcıların, vaxtilə ehtiyac olmadığından dildə sonradan meydana çıxması fikrini irəli sürürlər. Bəs, bağlayıcılar hansı dil vasitələri hesabına yaranmışdır? Dilimizlə əlaqədar prof. Q.Kazımov yazır: “Bağlayıcılar dilimizdə bir sıra sözlərin tədricən bağlayıcılaşması ilə yanaşı, alınmalar hesabına zənginləşmişdir” [17, 358].

Türk dilində bağlayıcıların mənşəyi ilə bağlı M.Ergin bunları qeyd edir: “*Türkçədə aslında bağlama edatı yoktu. Bağlama edatları Türkçədə sonradan və yabancı dillerin tesiri ile ortaya çıkmıştır. Onun için Türkçədə kullanılan bağlama edatlarının büyük bir kısmı yabancı asıllıdır. Türkçədə olanlar da bazı isim ve fiil şekillerinin sonradan edatlaşması ile ortaya çıkmıştır*” [32, 332]. Lakin T. Banguoğlu isə türk dilində bağlayıcıların çoxunun əcnəbi mənşəli olması fikri ilə razılaşmır: “*Tercümele yoluyla dilimize Farsça ve Arapçadan bağlam olan birçok kelime girmiş olduğu bir gerçektir. Ancak bu kelime sınıfını Türkçeye yabancı dillerden geçmiş saymak yersiz olur. Bunun organik olarak zarffüllerden doğmuş olduğu aşıkardır. Türkçədə bağlamaların aslında zarffüllerden gelmiş bulunmasının delili ve sonucu olan bir cihet de bunlardan bir takımının sona yapışık olmalarıdır*” [27, 394]. Biz də bu çənaətdəyik ki, istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə türkcəsində bağlayıcılar ya dilin daxili imkanları əsasında (yəni bağlayıcılaşma prosesi nəticəsində), ya da alınmalar hesabına meydana gəlmişdir. Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə dilçiləri bağlayıcıları mənşəcə iki qrupa ayırırlar:

1. Milli mənşəli bağlayıcılar:

Azərbaycan dili; *nə, nə də, istər, istərsə də, belə ki, buna görə də, ona görə ki* və s [17, 359].

Türk dili; *diye, de, ile, ancak, yalnız, böylece, gerek... gerekse, ister... ister* və s. [27, 395].

2. Alınma (ərəb- fars mənşəli) bağlayıcılar:

Azərbaycan dili; *ya, ya da, həm, həm də, gah, gah da, habelə, həmçinin, zira, çünki* və s [17, 359].

Türk dili; *fakat, lakin, çümkü, hatta, zira, ya... ya, hem... hem, şayet, madem ki* və s [27, 395].

Bağlayıcıların yaranmasında dilin daxili imkanlarının rolu özünü bağlayıcılaşma prosesində göstərir. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bağlayıcılar əcnəbi dildən hazır alınsa da, milli müstəvidə onun əmələ gəlməsi bağlayıcıya keçid prosesi ilə əlaqədardır. Belə ki, dildə sözləri, cümlələri, hətta mətnin komponentlərini əlaqələndirən bu və ya digər dil vasitəsi zaman keçdikcə bu mövqeyində daşlaşaraq bağlayıcılaşır. Dilin müasir vəziyyətində də belə məqamlar özünü göstərir. Lakin əsas məsələ ondan ibarətdir ki, dilin müasir durumunda bağlayıcılarla yanaşı əlaqələndirici və bağlayıcı vasitə kimi digər dil vahidləri də iştirak edir. Belə olan halda bağlayıcılarla bağlayıcı vasitələrin sərhədini müəyyənləşdirmək zərurəti ortaya çıxır. Bu mənada, bağlayıcı vasitələrin bağlayıcıya keçid prosesi kimi təqdim etmək meyilləri həm Azərbaycan, həm də Türkiyə dilçiliyində mübahisə doğurur.

Əvvəla, qeyd edək ki, bağlayıcı köməkçi nitq hissəsidir. Bağlayıcı vasitələr isə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərdən ibarət ola bilər. Elə bağlayıcı da bu vasitələrdən biridir. Biz öncə bağlayıcılaşma prosesindən danışmaq və daha sonra bu vasitələr haqqında bəhs etmək fikrindəyik.

Bağlayıcılaşma prosesini filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ş. Hüseyinov belə izah edir: “Unutmaq olmaz ki, bağlayıcılar tam mənalı sözlərin maddi-əşyavi mənasını itirməklə və mənalının əlaqə şəklində yaşaması, habelə qrammatik məna ifadə etməsi ilə səciyyələnir. Bağlayıcılar ikinci qrammatikləşmə mərhələsində olduğundan onlarda qrammatik məna əlaqə şəklində özünü göstərir” [16, 50].

Prof. R.Rüstəmov da türk dili materialları əsasında bu münasibətlə yazır: “Bağlayıcıların yaranmasında digər nitq hissələrindən bağlayıcılara semantik deformasiya və sturuktur transformasiya yolu ilə keçid şəklində təzahür edən bağlayıcılaşma prosesi həlledici əhəmiyyət kəsb edir” [20, 95].

Bunula əlaqədar hər iki dildə keçid xarakterli *istər // ister... istər // ister, deyər // diye, yoxsa // yoksa, üstəlik // üstelik* və s. sözlər qeyd olunur.

Məsələn, *istər // ister* morfemini götürək. *İstəmək // istemek* feili əsasında formalaşaraq keyfiyyətə qrammatikləşmiş, məzmunca sadalama-iştirak səciyyəsi daşımışdır. Yəni bu söz ilkin mənasından

təcrid olaraq *həm... həm də* bağlayıcısının mənə çalarını özündə əks etdirmişdir. Məsələn: *İstər ümumdövlət daxilində, istər şəxsən nə arzunuz olsa, buyurun.* (M.İbrahimov) *Ben nerden denize açılırsam, ister Boğazda ister Pendik ister Adalar olsun benim tekneyi, Düldülü görür kırk günlük yolda da olsa, kokusunu alır.* (Y.Kemal)

Göründüyü kimi, nümunələrdə *istər//ister* bağlayıcısı həmcins üzvləri bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış edir və feilin şəxs formasından təcrid olunmuşdur.

Deyə // diye sözünün dilçilikdə morfoloji mənsubiyyətinin müəyyənləş-dirilməsində də müxtəliflik müşahidə edilir. Prof. F.Zeynalov bu morfemi bağlayıcı söz, R. Rüstəmov isə bağlayıcı hesab edir. İkinci fikrin tərəfdarı haqlı olaraq yazır: “*diye* feilin şəxslı formasından sonra gələrək səbəb mənası bildirən bağlayıcı funksiyasında işləyir” [20, 101]. Bizim də fikrimizcə, *deyə//diye* sözünün feili bağlama xüsusiyyətləri və leksik mənası deformasiyaya uğramış və dilin müasir vəziyyətində qrammatikləşərək səbəb çaları yaratmağa xidmət edir. Hazırda bu morfem mürəkkəb cümlə komponentlərini bağlayan tabelilik bağlayıcısıdır. Məsələn: *Müəllim gəlmədi deyə, dərs pozuldu. Nərgizdən xəbər çıxmadı deyə, yaman narahət idi* (İ. Şıxlı). *Şan olsun memlekete diye, alıyoruz donlarını* (Y.Kemal) *Soğuk oldu diye sokaklarda adamlar şişmanlaştılar* (O.Pamuk).

Bağlayıcılaşma prosesində bir məqam da *ilə* qoşmasının bağlayıcıya keçməsidir. Prof. R.Rüstəmov “*ilə//ile*” qoşmasının bağlayıcıya keçməsi qənaətindədir [20, 107]. M.Ergin də məsələyə eyni mövqedən yanaşır: “*ile*” *ye gelince bu edat Türkçe olan belli başlı sıralama edatıdır. Aslında son çekim edatı olup bağlama edatı olarak da kullanılmağa başlamıştır*” [32, 333]. Düzdür, bu keçid prosesi həmin morfemin birgəlik bildirməsi və yalnız həmcins üzvləri bağlamağa xidmət etməsində (çünki digər bağlayıcılar cümlələri də bağlayır) özünü göstərir, lakin dilin müasir vəziyyətində ayrı-ayrı kateqoriyalara (qoşma və bağlayıcı kimi) məxsusdur: *İlin övladiyq yazla qış kimi. Biz ki, bir yerdəyik gözle qaş kimi* (N.Xəzri). *Eniştem ile kızı taşınmışlar* (O.Pamuk).

Dediklərimizi *üstəlik* sözünə də aid etmək olar ki, bu morfem də artıq bağlayıcılaşmışdır. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ş.Hüseynov “*üstəlik*” sözünün ədat → bağlayıcı istiqamətində

qrammatikləşməsi və funksiyaca tam diferensiallaşması qənaətdədir: *Hələ üstəlik ürəyimdən bir ümid də boylandı* (Ə.Əhmədova) [16, 55]. Qeyd edək ki, sözügedən morfemin bağlayıcı funksiyası cümlələrin ortasında özünü daha qabarıq göstərir: *Niftalı koxanı isti, üstəlik də cırcıramaların səsi tənətimişdi*. (İ.Şıxlı) *Sizin ayaqqabılarınızı özüm geyinirəm, üstəlik mənə qırx manat pul verirsiniz*. (Anar)

Bu bağlayıcı bəzində türk dilçisi T.Gencan yazır: *“Kendisindən sonra gələn bağımsız önmeyi “fazla olaraq” anlamıyla öncül önməyə bağlıyor”* [37, 389]. Məsələn; *Cemaati aqlatmaq kadar korkutmanın da bir tadı var, üstəlik bu işte daha çox ekmək var*. (O.Pamuk)

Bununla yanaşı, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə dilçiliyində cümlədəki mövqeyi ilə əlaqədar bağlayıcı funksiyası yerinə yetirən bəzi sözlərin bağlayıcılarla qarışdırılması müşahidə olunur. Belə ki, həmcins üzvləri, cümlələri bir-biri ilə əlaqələndirən bağlayıcı vasitələrin bağlayıcı kimi təqdim edilməsi heç də məqsəduyğun deyil.

Bağlayıcı kimi təqdim edilən bu cür sözlərdən hər iki dildə aşağıdakılar göstərilir: *mı, mi, mu, mü, bəlkə // belki, məsələn // mesela, sa...da, sə // se...də // de, yoxsa // yoksa, bazan...bazan və s.*

Məsələn, *mı, mi, mu, mü* ədatını cümlədəki situasiya ilə əlaqədar Ş.Hüseynov ədatın bağlayıcılaşması kimi təqdim edir. Müəllif *“Qaraş yarım saat yubandı mı, vaxt eləyirdi ürəyi partlasın”* kimi mürəkkəb cümlələrdə *-mı⁴* morfeminin bağlayıcı olması fikrindədir [16, 51]. Prof. R.Rüstəmov da türk dilində işlənən *-mı⁴* ədatının bu mövqeyini bağlayıcı kimi izah edir: *“Müasir türk dilində *mı⁴* ədatı “di mi” konstruksiyası daxilində baş və budaq cümlələr arasında əsas bağlayıcı vasitələrdən biri kimi çıxış edir: *Ben söz verdim mi, hemen onun icrasına gayret edeceğim*. Nümunədən aydın olur ki, “di mi” konstruksiyası (feilin xəbər şəkli + *mı* sual ədatı) tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bağlayıcı funksiyasında çıxış etmişdir”* [20, 105]. Biz belə hesab edirik ki, *mı⁴* morfemi göstərilən cümlələrdə də ədatdır. Bu morfem əsas nitq hissəsinə aid söz deyil ki, sonradan leksik mənasını itirsin və köməkçi söz olsun. *mı, mi, mu, mü* şəkilçiləşmiş ədatdır və həmin

cümlələrdə tərəfləri əlaqələndirən bağlayıcı vasitədir: onun hansısa bir mövqedə gəlməsi bu morfemin xarakterini dəyişmir.

sa...da, sə//se...də//de hissəciyini Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadə [15, 244], türk dilçiliyində T.Gencan [37, 379] bağlayıcı hesab etsə də, prof. Q.Kazımov doğru olaraq, bunun -sa, -sə şəkilçisi və *da, də* ədatından ibarət olmasını göstərir: “Da, də tək işlənən ədatdır, təkrar olunmur. Bir halda onu qarşılaşdırma budaq cümləsində -sa, -sə şəkilçisindən sonra “belə” ədatı ilə əvəz etmək olar” [17, 357]. Məsələn; *O, arxamca gəlsə də (gəlsə belə) işə qayıtmayacam.* və s.

Yoxsa // yoxsa sözü Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində bağlayıcı kimi də qeyd olunur. Ş.Hüseynov bu morfemin dilimizdə modal söz, ədat və bağlayıcı kimi işləndiyini göstərir və qeyd edir ki, bu mövqələrdə onları ayıran leksik və qrammatik şəraitdir [16, 53]. Biz modal sözlərlə bağlı qeydlərimizdə ifadə olunan fikrə modal münasibət yaratdığına görə “yoxsa”nı ara söz kimi təqdim etmişik. “Yox” ismi və “isə” ədatının birləşməsindən əmələ gələn “yoxsa” sözünün cümlə üzvlərini, cümlələri bağlamağa xidmət etməsi onun morfoloji mənsubiyyətini dəyişməsi anlamına gəlmir; sadəcə bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir. Nümunələrə nəzər yetirək: *Yoxsa, o, uşaqları məndən uzaqlaşdırmağa çalışır? Yoxsa günahkar mənəm? Bu idarənin müdiri sən sən, yoxsa mən?* Göründüyü kimi “yoxsa” sözünün mövqeyi dəyişsə də, xarakteri dəyişməz qalmışdır.

Lakin bəzi məqamlarda “yoxsa” sözünün “yox” morfemi ilə yanaşı gəlməsi onu bağlayıcı sözlərə yaxınlaşdırır: *Bilmirəm xoşunuza gəldi, yoxsa yox?* (Anar)

Deməli, hər hansı bir morfem müəyyən dil vahidlərini bağlamağa xidmət edə bilər (məs: *bazan... bazan*), lakin bu, onun bağlayıcı olması demək deyil, sadəcə bağlayıcı vasitədir.

Bundan əlavə, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə dilçiliyində bağlayıcılar içərisində aşağıdakı sözlər də təqdim edilir:

Azərbaycan dilində: ona görə ki, buna görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, ona görə, buna görə də, belə ki, odur ki, o səbəbə ki, özü də, bir halda ki, indi ki, o cümlədən, necə, necə ki, nə cür və s.

Türk dilində: bunun için, bundan dolayı, bundan ötrü, bu sebepten, bununla beraber, onun için, gerek, oysa, öyleyse, kimi... kimisi, yeter ki, bu yüzden de və s.

Prof. F.Zeynalovun “Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri” əsərində və Azərbaycan SSR EA-nın nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili” (1980) kitabında bu cür birləşmələr bağlayıcılardan ayrı şəkildə təqdim edilmişdir. Əlbəttə, onları bağlayıcı adlandırmaq elmi cəhətdən doğru deyil. Çünki bu birləşmələr morfoloji cəhətdən bir neçə nitq hissəsindən (məs.: buna (əvəzlik) + görə (qoşma) + də (ədat)) təşkil olunmuş və hər biri müxtəlif kateqoriyalara məxsusdur. Yəni bu sözlərin ayrı-ayrılıqda morfoloji mənsubiyyəti aydın görünür; lakin onlar nitq şəraitində birləşir və sözləri, cümlələri bağlamağa xidmət edir. Bu məqamda onları bağlayıcı sözlər adlandırmaq daha münasibdir: çünki bu ad həmin qrup sözlərin sintaktik xarakterini müəyyənləşdirir. Necə ki, modal sözlər və lüğəvi mənalı müəyyən sözlər işləndiyi situasiyaya görə sintaksisdə ara söz adlandırılır, **onlar da sintaksisdə bağlayıcı sözlər hesab olunmalıdır.**

Prof. F. Zeynalov bağlayıcı sözləri iki qrupa ayırır: birinci qrupa əvəzlik və qoşmalardan ibarət bağlayıcı sözləri, ikinci qrupa isə sual əvəzliliklərinin bağlayıcı vəzifə ifa edənlərini nisbi sözlər adı ilə daxil edir [26, 303].

Bizcə, əgər sintaktik vəzifədən söhbət gedirsə, onda bağlayıcı sözlərlə, sual əvəzliliklərini bir qrupda birləşdirmək doğru deyil. Çünki onlar fərqli sintaktik funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu mənada, *kim, nə, kim ki, kimi ki, necə ki, nə qədər, nəyi ki* və s. sözlər tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcı vasitədir; nə bağlayıcıdır, nə də bağlayıcı sözdür. Bütün bu dediklərimizi müasir türk dilinə də şamil edirik. Lakin bağlayıcı sözləri bağlayıcılarla qarışdırmamaq üçün onların bir sıra fərqli xüsusiyyətlərini qeyd etməyi münasib sayırıq:

1. Bağlayıcı, morfoloji kateqoriyadırsa, bağlayıcı söz sintaktik kateqoriyadır;

2. Əgər bağlayıcılarda meydana çıxan qrammatik mənə bilavasitə onların

bağladığı hissələrin mənaları ilə əlaqədar surətdə özünü göstərsə, bağlayıcı sözlərdə ilkin mənadan qalan çalarlar özünü büruzə verir;

3. Bağlayıcılar sözləri, söz birləşmələrini və cümlələri bağlamağa xidmət edirsə, bağlayıcı sözlər əsasən, cümlələri bağlamaq funksiyasını yerinə yetirir;

4. Bağlayıcılar həm postpozitiv, həm də prepozitiv mövqələrdə işlənirsə, bağlayıcı sözlər daha çox postpozitiv mövqedə işlənir;

5. Bağlayıcılardan fərqli olaraq, bağlayıcı sözlərin əksəri tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə xidmət edir.

Nümunələrə nəzər yetirsək, dediklərimizə aydınlıq gətirmiş olarıq:

Özləri çoxdan çirkab içindədirlər, ona görə də ancaq quru adlarını qoruyurlar. (Anar) Başladı söz-söhbətə, başladı danmağa, özü də elə can-başla danmağa başladı ki, yatanları ayıltı. (Anar) Buna görə də çox ehtiyatlı olmaq lazım idi. (Elçin) İndi ki, sən oldun dərdimə şərik, qoy açım qəlbimi, qulaq as, qardaş. (S. Rüstəm) Ben öldüm ama gömülmedim. Bu yüzden de, ruhum gövdəmi bütünüyle terk edemedi. (O. Pamuk) Gençlərin gerek təhsil sırasında gerekse iş hayatında uyğun bir aday bulmalarından sonra ikinci aşama, ailələrinə bu meseleyi açmaları olabilir. (F. Teymur) Bu səbəptən Məmədlərin evlərinin damı günəşte çeşit çeşit rəngiylə yalp yalp yanar. (Y. Kemal) Türk dili dillərin ən zənginlərindədir, yeter ki bu dil şüurla işlənsin. (Atatürk)

Uzun müddətdir ki, morfolojiya kitablarında *əgər*, *şayəd*, *hərgah* sözləri şərt bağlayıcılarına daxil edilir. Prof. Q. Kazımov bu sözləri bağlayıcı sözlər kimi təqdim edir [17, 370]. Vaxtilə prof. F. Zeynalov da bu sözlərin bağlayıcı olmadığını qeyd etmişdir: “Çünki onlar bağlayıcılar haqqında olan ümumi təlimdən kənara çıxır. Belə ki, *əgər* və *hərgah* sözləri cümlələrin əvvəlində gəlir və əslində heç bir cümləni bağlamağa xidmət etmir” [26, 299]. Doğrudan da, bu sözlərin olduğu cümlələrdə şərt məzmunu şəkilçi hesabına formalaşır. Sözügedən morfemlərin cümlələrdən çıxarılması onların məzmununa təsir etmir. Bu mənada, həmin sözləri şərt ədatları kimi təqdim etmək daha məqsədəuyğun olardı. Qeyd etdiyimiz bu fikirləri müasir türk dilindəki *eğər*, *şayət*, *hərgah* sözlərinə də aid edə bilərik. Nümunələrə nəzər yetirsək, dediklərimizi sübut etmiş olarıq: *İşdi*

şayəd günlərin bir günündə evlənsən, mütləq arvadını qısqaq. (Anar) İşdi şayəd təsadüfən yuxumda Rıqaya düşsəm, mütləq səni axtarıb taparam. (Anar) Əgər dənizə dönsən, sahilə çevrilərəm. (N.Xəzri) Hərgah sözünün biri o yan – bu yan olsa, səni diri – diri quşlara yedirəcəyəm. (Ə.Vəliyev) Eşer hanım hamiləlişin etkisiylə sinir olursa yeni problemlər ortaya çikəbilir. (F.Teymur) Şayət haber etseydiniz, ben de duymuş olurdum. Hergah halimi bilse bakmaz ol sultani Mısırı – hüsne (M.A.Ersoy) Beləliklə, bütün bu dediklərimizdən, apardığımız müzakirələrdən qənaətə gələrək müasir Azərbaycan və türk dillərində aşağıdakı bağlayıcıları göstərə bilərik:

Azərbaycan dilində: *və, ilə, həm, həm də, həmçinin, da//də, nə, nə də, hətta, amma, ancaq, lakin, fəqət, nəinki, yaxud, və ya, ya, ya da, gah, gah da, çünki, yəni, üstəlik, istər, ki, deyər, hərçənd, madam, halbuki, habelə.*

Türk dilində*: *ve, ile, hem, hem de, ya, ya da, da//de, ki, gah (kah), gah (kah) da, ama, ancak, lakin, fakat, yalnız, halbuki, yahut, çünki, zira, yani, ister, üstelik, diye, madem, nitekim, veya, gerçi, ne, ne de, hatta.*

Tədqiqatçılar (M.Ergin, F.Zeynalov) türk dilində işlənən bağlayıcılar sırasına *binaenaleyh, maamafih* və s. bu kimi morfevləri də əlavə edirlər. Lakin T. Gençan doğru olaraq onların artıq müasir türk dilində arxaikləşdiyini göstərir: “*Arapçadan, Farsçadan dilimize geçən və bağlaç olaraq kullanılan kalıplaşmış deyimler de var: binaenaleyh, binaberin, maamafih, maahaza, maazalik... Bunlar artık eskimiştir*” [37, 388].

Bağlayıcılar sözləri, söz birləşmələrini, cümlələri və mətnin komponentlərini bağlayaraq mühüm bir sintaktik vəzifəni yerinə yetirirlər. Bu mənada, bağlayıcıları iki qrupa ayırmaq olar: 1) *tabesizlik bağlayıcıları*; 2) *tabelilik bağlayıcıları*.

* **Qeyd.** Türkiyə türkcəsində bağlayıcılarla bağlı maraqlı bir faktla da qarşılaşmış olduq. Belə ki, türk dilində bağlayıcı olan cümlədə vergül işarəsindən istifadə olunmur. Əgər bağlayıcı yoxdursa, onda əlaqələnmə funksiyasını yazıda vergül işarəsi yerinə yetirir. Deməli, “*Mən gəldim ancaq səni görmədim*” cümləsində bağlayıcı varsa, vergülə ehtiyac qalmır. Dilimizdə bağlayıcı və ya intonasiya ilə bağlanan cümlələr çoxdur. Hətta dilçiliyimizdə bağlayıcı işlənmədikdə intoniya göstəricisi kimi tərəfləri yazıda vergül işarəsinin bağladığı qeyd olunur. O zaman bağlayıcı varsa, vergülə nə həcət? Bu barədə fikrimi dəqiqləşdirməkdən ötrü müasir Türkiyə dilçilərindən bir-neçəsinə də müraciət etdim. Düşürəm ki, gələcəkdə dilçilərimiz bu maraqlı məsələni nəzərdən qaçırmayacaqlar.

Qeyd edək ki, Bağlayıcıların sintaktik vəzifələrinə görə təsnifini ilk dəfə türkoloji ədəbiyyatda V.M.Nasilov vermişdir. Lakin prof. F.Zeynalov bağlayıcıların sintaktik vəzifəyə görə bölgüsünü qəbul etmir: “Bağlayıcıların sintaktik vəzifəyə görə belə bölünməsi təcrübədə özünü doğrultmur. Belə ki, eyni bir bağlayıcı həm sözləri, həm də cümlələri bir-birinə bağlaya bilər” [26, 270]. Lakin unutmamaq olmur ki, bu bölgüdə söhbət bağlayıcıların hansı dil vahidlərini bağlaması deyil, dil vahidlərini necə bağlayıb əlaqələndirməsi nəzərdə tutulur. Yəni bağlayıcıların bir qismi əlaqələndirdiyi dil vahidlərini bir-birinə tabe etdirmir, bərabərhuquqluq vəzifəsini yerinə yetirir. Bir qismi isə bağladığı komponentlərdən birini digərinə tabe etməyə vadar edir.

Türkiyə dilçiliyində T.Banguoğlu da bağlayıcıları 12 mənə növünə ayıraraq, onlardan birinci altı mənə növünü *yanyana bağlantı* (tabesizlik bağlayıcısı), ikinci altı mənə növünü *altalta bağlantı* (tabelilik bağlayıcısı) adlandırır [27, 393].

Tabesizlik bağlayıcıları - cümlənin həmcins üzvləri, cümlələr arasında tabesizlik münasibəti yaradan, bağladıkları kəmiyyətlərin daxili mənalarına heç bir təsir göstərməyən, yalnız köməkçi vəzifəsi daşıyan bağlayıcılardır.

T.Banguoğlu da bağlayıcıların birinci altı mənə növünün tabesizlik xüsusiyyətini belə izah edir: “*Birinci iki yargıyı aynı hızda tutan, birini ötekine tabii kılmayan bir ilişkidir. Bu türlü bağlantıya yanyana bağlantı deriz*” [27, 393].

Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində tabesizlik bağlayıcıları bunlardır:

Azərbaycan dilində: *və, ilə, həm, həm də, həmçinin, da//də, nə, nə də, amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki, və ya, ya, ya da, yaxud, hətta, gah, gah da, nəinki, yəni, istər, üstəlik, habelə.*

Türk dilində: *ve, ile, hem, hem de, ya, ya da, da//de, ne, ne de, gah (kah), gah (kah) da, ama, ancak, lakin, fakat, yalnız, halbuki, yani, ister, üstelik, veya, yahut, hatta.*

Tabelilik bağlayıcıları - tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir, budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır.

T.Banguoğlu bağlayıcıların digər altı mənə növünün tabelilik xüsusiyyətini də belə izah edir: “*İkinci çeşit ilişki yargılardan birini*

obürünə tabii kılar. Bu türlü bağlantıya da altalta bağlantı adını veriyoruz” [27, 393].

Hər iki dildə işlənən tabelilik bağlayıcıları bunlardır:

Azərbaycan dili: *ki, çünki, madam, deyə, hərçənd*

Türk dili: *ki, çünkü, zira, diye, madem, gerçi, nitekim.*

Morfologiya kitablarında tabesizlik və tabelilik bölgüsü çərçivəsində bağlayıcıları müxtəlif növlərə ayırırlar: birləşdirmə bağlayıcıları, iştirak bağlayıcıları, inkar bağlayıcıları, güzəşt bağlayıcıları və s. Bəzi dilçilər (məs; M.Hüseynzadə) bu bölgünü bağlayıcıların məna növləri kimi təsnif edir, bəziləri isə (məs; Q.Kazımov) sintaktik mövqedən irəli gələn vəzifə ilə əlaqələndirir. Yəni bağlayıcıların içərisində də bir tərəfdən onların bağladıkları qrupların mənalarından doğan, digər tərəfdən isə bağlayıcı ünsürün özündə mühafizə olunan məna çalarlıqları bağlayıcıların birini digərindən fərqləndirməyə gətirib çıxarmışdır. Prof. F.Zeynalov bağlayıcıların bu cür qruplaşdırılmasını şərti hesab edir: “Bircə, bağlayıcıların məna növünə görə bölgüsünə şərti yanaşmaq lazımdır. Köməkçi nitq hissələri kimi bağlayıcıların da nominativ leksik mənası olmadığı üçün söhbət onların öz məna bölgüsündən yox, söz, söz birləşməsi və cümlələri, xüsusilə tabeli mürəkkəb cümlələri birləşdirdikdən sonra meydana çıxan məna çalarlıqlarının bölgüsündən getməlidir” [26, 271].

Azərbaycan SSR EA-nın nəşri olan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (1960) və prof. Q. Kazımovun “Seçilmiş əsərləri” kitablarında bağlayıcıların bölgüsü sintaktik roluna görə aparılmışdır. M.Hüseynzadə isə təsnifatı bağlayıcının yaratdığı məna çalarına əsasən aparmışdır. Yəni birinci meyara əsaslansaq, məsələn, *nə, nə də* bağlayıcısını birləşdirmə, ikinciyə əsaslansaq, inkarlıq bağlayıcısı* kimi təqdim etməliyik.

Türkiyə dilçiliyində də bağlayıcılar bu istiqamətdə müxtəlif səpkidə təsnif edilir. T.Gencan bağlayıcıların, ümumiyyətlə, bölgüsünü göstərmir. M.Erginin apardığı bölgü isə qeyri-dəqiqiyyə ilə fərqlənir. Lakin T.Banguoğlu bağlayıcıların təsnifatını əvvəlki iki tədqiqatçıdan daha məntiqli aparmışdır. Məsələn, o, dilçiliyimizdə

* **Qeyd.** *Nə...nə də* bağlayıcısı digərlərindən fərqli olaraq cümlənin məna yükünə təsir edir. İnkarlıq bu bağlayıcının morfoloji, birləşdirmə isə siktaktik funksiyasıdır.

Türkoloji araşdırmalar

olduğu kimi, *ve, ile, hem...hem de, ne...ne de* bağlayıcılarını sintaktik roluna görə eyni növ daxilində qruplaşdırır [37, 391]. Lakin müəllifin bağlayıcı sözləri də bağlayıcılar sırasına qatması təsnifatda qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxarmışdır.

Prof. R. Rüstəmov da bağlayıcıların bu cür bölünməsinə şərti hesab edərək yazır: "... bağlayıcıların qrammatik məna çalarlığı məsələsinə şərti yanaşmaq gərəkdir. Qeyd etməliyik ki, onların mənası daşdıqları funksiya zəminində ortaya çıxır" [20, 118].

Biz də belə hesab edirik ki, bağlayıcıların əsas funksiyası cümlə, mətn daxilində meydana çıxır. Bu mənada, bağlayıcıları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

	Məna növləri	Azərbaycan dilində	Türk dilində
T a b e s i z l i k			
1	Birləşdirmə	və, ilə, həm, həm də, nə, nə də, da, də, həmçinin, hətta, nəinki, habelə, üstəlik.	ve, ile, hem, hem de, ne ne de, da, de, hatta, üstelik.
2.	Qarşılaşdırma	amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki.	ama, ancak, lakin, fakat, yalnız, halbuki.
3	Bölüşdürmə	ya, ya da, gah, gah da, yaxud, istər, və ya.	ya, ya da, gah (kah), gah (kah) da, ister, veya, yahut
4	Aydınlaşdırma	yəni	yani
T a b e l i l i k			
1	Səbəb	çünki, deyə	çünkü, zira, diye
2	Güzəşt	madam, hərçənd	madem, gerçi
3	Aydınlaşdırma	ki	ki, nitekim.

Müasir Azərbaycan və türk dillərində bağlayıcıların spesifik funksiyasını, qrammatik məna çalarını, işlənmə tezliyini və

qrammatik sistemdə yerini müəyyənləşdirməkdən ötrü onların bəzilərindən ayrılıqda nümunələr əsasında bəhs etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Tabesizlik bağlayıcıları aşağıdakılardır:

Birləşdirmə bağlayıcıları: *Və // ve bağlayıcısı*. Bu zolaq-zolaq adamların içində Nemət qəribə və əcaib görünürdü. (Anar) İllər keçmişdi və Ziyad xan bu əhvalatı tamam unutmuşdu. (Elçin) Nakkaşlar bölüğündə və ustalar arasında Zarif Efendi diye bilinen ben öldüm.(O. Pamuk) Padişahımızın nakkaşhanesinde en iyi bilinen tezhipleri ben yapardım ve ustalığı bana yaklaşabilecek başka bir müzehhip de yoktu. (O. Pamuk) və s.

Prof. R.Rüstəmov *və* bağlayıcısının cümlə əvvəlində işlənməsini mətnə situasiiv əlaqə yaratması və cümlənin aktual üzvlənməsi, ekspressivlik əlaməti kimi izah edir [20, 120]. Məsələn; *Ve o gündən benim bu dünyada Kamuran adlı bir düşmanım yarandı.* (R. Nuri)

Həm // hem bağlayıcısı. Tükəzban xala həm sevinir, həm də qorxurdu. (İ.Şıxlı) Həm nadinc adamlardan canını qurtarsın, həm də rayonda sinəsinə döyüb desin ki, mən öz kolxozumda mədənlərə köməyə filan qədər adam vermişəm. (İ.Şıxlı) *Evlilikte kişinin hem mantığına, hem de gönlünün sesine birlikte kulak vermesi gerekir.* (F.Teymur) *Ailenize sevgiyle yaklaşılırsanız hem onların duygularını ve düşüncelerini anlamış hem de onların sizi anlamasını kolaylaştırılırsınız.* (F.Teymur)

Türk dilində bu bağlayıcının danışıqda işlətdiyimiz *hemi* variantına da rast gəlinir: Hemi suvap hemi de gızın malı neyi ziyan zebil olmaz.(A.Nesin)

Nə // ne... nə də // ne de bağlayıcısı. Bizsiz nə qış gülər, nə də ki bahar. (N.Xəzri) Bundan sonra yüz il yaşasam da, nə mən qızımı görə bilərəm, nə də o məni (F.Kərimzadə). Gösterişli bir araba gördüm, böylesi ne Arabistanda ne Acem ülkesinde var. (O. Pamuk) Bunu düşünəcək ne vaktimiz ne de ilgimiz var.(F.Teymur) Ne şiş yansın ne kebab və s.

Da, də // da, de bağlayıcısı. Ümidlər də, arzular da gül açmamış, solur bu gün. (N.Xəzri) Yanan da mən, yaman da mən. (Atalar sözü) Depresyonlu kişinin de ailesinin de bilmesi gereken şey şudur. (F.Teymur) Tenden de candan da vazgeçmek zorunda

kalmıyoruz. (S.Demirci) Ben de Munise de bir köşeye kısılp hazin hazin ağladık. (R.Nuri)

Qarşılaşdırma bağlayıcıları - həmcins üzvlər və cümlələrlə yanaşı, həm də cümlələrin əvvəlində gələrək mətnin komponentlərini bağlayır.

Çoxunun sifəti Nemətə tanış gəlirdi, ama kim olduqlarını təyin edə bilmirdi. (Anar) Öldüm ama gördüyünüz gibi yok olmadım.(O.Pamuk)

Bircə istədi sakitcə maşınına minib buradan uzaqlaşsın, ancaq şəninə sığışdırmadı (İ.Şıxlı) Testinin sadece duvarlarına eli ulaşıyor ancak testinin içindeki boşluqdan habersiz yaşıyordu. (S.Demirci)

Qeyd edək ki, müasir türk dilində *ancaq* sözü daha çox ədat kimi müşahidə edilir.

Aclığımı rəf etmək istədi, lakin getməyə yer, yeməyə çörək tapmadı. (B.Talıblı) *Kadınlar onu yatıştırmaya çalışıyorlar lakin susturamıyorlardı.* (Z.Yamaç)

Bəlkə səhvim var, fəqət gödüklərimi həp böylədir. (H.Cavid) *Aileler bir aday için fikir de verebilirler fakat karar aşamasında zorlama yapmamalıdırlar.* (F.Teymur)

Son zamanlar kimi dindirirdisə, sözü yerə düşürdü. Halbuki əvvəllər ağzından nə çıxsadı, danışığız yerinə yetirərdilər. (İ.Şıxlı) Ailelerinden gizli dini nikah yapıyorlar. Halbuki gizli nikahın tartışmalı olduğu böyle bir durumda göz ardı ediliyor. (F.Teymur)

Qeyd edək ki, prof. F.Zeynalov türk dilində *meğər* ədatının bağlayıcılışaraq *halbuki* sözünün sinonimi ola bilməsini, eləcə də “halbuki ” sözünün də ədatlaşmağa meyilli olması fikrini irəli sürmüşdür [26, 284]. Prof. R.Rüstəmov isə türk dilində *meğər* sözünü *fakat* bağlayıcısının sinonimi kimi işləndiyini göstərir: Acele ediyorduk meğər tren geç kalkıyormuş (Y.Kadri) [20, 122]. *Yalnız* bağlayıcısı türk dilində fəal işlənir: *Giderim: yalnız arkadaş isterim.* (N.Sezer)

Bölüşdürmə bağlayıcıları. Zərif bir səs dinirdi, o xəyalıdı, ya gerçək (N.Xəzri). Günahkar bir dünya dağılmalıdır, ya vəlvələdən, ya zəlzələdən. (N.Xəzri) Ya Feride hanımı görməlisin ya şu haberi ona bildirməlisin. (R.Nuri). Ya köpəyə varmış olacaqlar ya da nerələdesə findalıklarda tavşan arayacaqlar. (Y.Kemal)

O, at çapıb idarəyə gedəndə, yaxud da çöldən evə qayıdanda elə bilirdi ki, dünya ayağının altındadır. (İ.Şıxlı) Ya mütevekkil yahut da mütekkil olduğunuz taktirte ne yapabiliriz. (Y.Kemal)

Yeri gəldikcə gah adam üzünə həyəcan göstərir, tutulur, özünü itirir, gah da adamına görə açıq-saçıq danışırdı (Anar). Gözlerini kah yere, kah gökyüzünə dikerek ve elleriyle işaretlər yaparak konuşuyordu. (S.Ali). Gah eserim yellər gibi Gah çağlarım seller gibi (Y.Əmrə).

Qeyd edək ki, “gah” bağlayıcısına türk dilində çox az hallarda təsadüf edilir. J. Deni danışıq dilində bu bağlayıcının *gahi, gahice, geh, gehi* variantlarının müşahidə edildiyini göstərir [30, 647].

Aydınlaşdırma bağlayıcısı. Prof. F.Zeynalov “yəni” bağlayıcısının ara söz kimi işlənib sonradan bağlayıcılaşması qənaətindədir. Müəllif onu hibrid xarakterli bağlayıcılar sırasında verməyi məqsəduyğun hesab edir [26, 290]. *Elə öz içinizdən gəlib dedilər, yəni bunları bilə - bilə sizə sədr olmağa ona görə razılıq verdim ki, siz işlək xalqsınız.* (M. Süleymanlı)

Bir kadının güzelliği gözlerinden okunmalı çünkü gözler kalbe, yani aşkın yaşadığı ülkeye giden kapıdır. (S. Demirci) *Bedir savaşında Efendimiz'in (s.a.s.) damadı, yani kızı Hz. Zeynepin eşi Ebül-As da esirler arasında idi.* (F. Teymur) Onu da deyək ki, *yani* sözü türk dilində əsasən, cümlə sonunda ədat kimi müşahidə edilir: *Yavrucakları şu çayıra salıversəm ne olur yəni?* (Z.Yamaç) və s.

Tabelilik bağlayıcıları aşağıdakılardır:

Səbəb bağlayıcıları. *Çünkü // çünkü* bağlayıcısının əsas vəzifəsi səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlamaqdan, həmçinin mətnin komponentlərini əlaqələndirməkdən ibarətdir: *Zaur bildirdi ki, axır Təhminəni razı salacaq, çünkü bu elə bir təklif idi ki, ilk dəqiqədən həqarətlə rədd olunmamışdısa, deməli, gec-tez qəbul olunacaqdı.* (Anar) *Son yıllarda isə yalnızca kitab sayfaları üzərində çalışıyordum, çünkü Padişahımız çox para veriyordu nakışlı kitaplara.* (O. Pamuk) *Bu əgər təhsilin ilk yıllarında olursa gənclərin, okuma heyatını etkileye bilir. Çünkü bazı gənclər çok hassas ve duygusal olurlar.* (F. Teymur)

Zira bağlayıcısı dilimizdə işləkliyini itirsə də, müasir türk dilində aktivliyini itirməyib. Prof. F. Zeynalov bu bağlayıcı barəsində yazır: “*Zira* bağlayıcısı müasir türk dilində o qədər də fəal

deyildir. Bundan əlavə, burada *yoxsa* sözü geniş yayıldığından *zira* bağlayıcısına ehtiyac qalmır. Ona görə də müasir türk dilində *zira* bağlayıcısı “çünkü” bağlayıcısının sintaktik vəzifələrinə sinonim vəzifələri ifadə edir, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır” [26, 298].

T.Gencan da onu “çünkü” bağlayıcısının sinonimi kimi göstərir və “*çünkü'nün anlamdaşdır*” – yazır [37, 338]. Məsələn; *Aile kurma vakti geldiğinde yapılması gereken duygusal ve zihinsel hazırlık için geç kalmış olabilirsiniz. Zira kişinin karşı cinsten bir kişi ile yakınlaşmasından önce kendisini tanıması, aile, iletişim gibi konularda kendini yetiştirmesi bu yakınlığın evlilikle noktalaşmasında önemini daha çok göstermektedir.* (F.Teymur)

Güzəşt bağlayıcıları. Mürsəl, madam ki, bizimlə əl-ələ vermişən, gərək belə şeyləri başa düşəsən. (Ə.Vəliyev) Madem şunu vereceksiniz, verem etmeden versenize,olmaaz! (A.Nesin)

Prof. F.Zeynalov *madam* bağlayıcısını *əgər* sözünün funksiyası ilə eyniləşdirərək, ədat hesab edir [26, 300]. Bizcə, “əgər” dən fərqli olaraq, *madam* morfeminin cümlədə bağlayıcılıq yükü daha çox nəzərə çarpır. Bu fikri *hərçənd* sözü barəsində də deyə bilərik. Belə ki, bu bağlayıcı qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin və mətnin komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rol oynayır: Hərçənd bir az tezdır, amma zərəri yoxdur. (Ə.Vəliyev) Hərçənd Qəşəng bu xəbərə inanmadı, ancaq söz onu yerindən oynatdı. (Ə.Vəliyev)

Türk dilindəki *gerçi* bağlayıcısını “hərçənd” sözünün sinonimi hesab etmək olar: Gerçi babamı gerçək bir muhabbetle sevmem için de ortada, bir sebep yoktu. (S.Ali) Gerçi anne babalığın en iyi okulu aile olduğu gibi, evliliğin okulu ailedir. (F.Teymur)

Aydınlaşdırma bağlayıcısı. Öncə qeyd edək ki, türk dilində rast gəlinən *nitekim* bağlayıcısı bir növ dilimizdəki *belə ki* bağlayıcı sözünün sinonimidir. Lakin bu bağlayıcının işlənmə tezliyi türk dilinin müasir durumunda passivləşmişdir: Nitekim gazetedeki yazıyı bile okuyamadım. (S. Ali)

Ki bağlayıcısı, əsasən, tabeli mürəkkəb cümlələri bir birinə bağlamağa xidmət edir və tabeli mürəkkəb cümlənin bütün növlərində geniş şəkildə işlədilir: *Bir bölgə vardır ki, onu tapın siz, Orda doğuldunuz – bəxtəvərsiniz.* (N. Xəzri) *Demək istədim ki, Bakılıyam mən, Demədim, bir ağrı qopdu sinəmdən.* (N. Xəzri)

Bacağından öyle bir ısırdım ki onu, yağlı etinin bitdiğı yerde uyluk kemiğinin sertliğini hissettim. (O. Pamuk) Gördüğünüz gibi, azı dişlerim o kadar sivri ve uzundur ki, ağzıma zorlukla sığarlar. (O. Pamuk)

Prof. F. Zeynalov “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri ” kitabının bir səhifəsində modal sözlərdən sonra gələn *ki* morfemini (məs.: əlbəttə ki) ədat [26, 246], digər səhifəsində isə [26, 293] bağlayıcı hesab edir. Biz də o fikirdəyik ki, həmin mövqedə *ki* morfemi yalnız ədat ola bilər. Yeri gəlmişkən, deyək ki, müasir türk dilində *ki* daha çox ədat kimi müşahidə olunur.

Beləliklə, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində bağlayıcılar özlərinin morfoloji əlamətinə, sintaktik funksiyasına görə aparıcı dil vahidləri olub zəngin üslubi imkanlara malikdirlər.

Ədatların işlənmə xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində geniş işlənmə imkanlarına malik, dilin qrammatik quruluşunda mühüm rol oynayan köməkçi nitq hissələrindən biri ədatdır. Ədatlar təkcə müxtəlif linqvistik situasiyalarda yaratdıqları mənə çaları ilə deyil, həm də morfoloji-sintaktik xarakteri ilə diqqəti cəlb edir. Lakin buna rəğmən hər iki dildə ədatlar özünün spesifik işlənmə xüsusiyyətlərinə görə fərqli imkanlara malikdir. Həmçinin Azərbaycan və türk dilçilərinin ədatlar istiqamətində apardıqları tədqiqatlarda da olduqca fərqli baxışlar diqqəti cəlb edir. Lakin Azərbaycan dilçilərinin ədatlarla bağlı araşdırmaları daha məntiqli və hərtərəflidir.

Dilçiliyimizdə ədatlar haqqında ilk dəfə ətraflı bəhs edən prof. Ə.Abdullayev “Köməkçi nitq hissələri” (1958) adlı kitabında yazır: “Azərbaycan dilində elə sözlər var ki, ilk baxışda onların hansı nitq hissəsi olduğunu söyləmək çətinlik törədir. Əldə olunan dərsliklərimizdə bu barədə məlumat verilmədiyindən bunlardan bəzisini yanlış olaraq bağlayıcı, bəzilərini nida, bir qismini əvəzlik və s. adlandırırlar. Əslində isə, bunlar ədatlardır” [2, 4]. Doğrudur, S.Cəfərov 1957-ci ildə ədatları ilk dəfə işləmiş (S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h, Bakı, 1957), onların beş mənə xüsusiyyəti olduğunu qeyd etmişdir [11, 39]. Lakin prof. Ə.Abdullayevin araşdırması öz dəqiqliyi ilə ədatların öyrənilməsi istiqamətində mənə rolunu oynamışdır. Bundan sonra dilçiliyimizdə

dilimizin morfologiyasının öyrənilməsi zəminində ədatlar da geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş və dəyərli əsərlər meydana gəlmişdir.

Müasir Türkiyə dilçilərinin isə ədatlarla bağlı tamam fərqli baxışları müşahidə olunur. Belə ki, M. Ergin və fransız türkololoq J. Deni öz kitablarında ədat terminini bizim qəbul etdiyimiz kimi – müstəqil nitq hissəsi kimi izah etməmişlər. Hər iki tədqiqatçı ədat terminini köməkçi nitq hissələrinin ümumi adı kimi göstərmişdir; yəni ədat deyərəkən bütün köməkçi nitq hissələri nəzərdə tutulmuşdur. Bu mənada, türk dilçiliyində ədat müstəqil nitq hissəsi olaraq tədqiq olunmamış, bu kateqoriyaya aid sözlər qoşma, bağlayıcı və nidaların içərisində təqdim edilmişdir. Əlbəttə, biz bu barədə ətraflı danışacağıq, lakin öncə ədatlar nədir, onların dildə funksiyaları nədən ibarətdir kimi məsələlərə aydınlıq gətirək.

Ədatlar (ərəb sözü olub “hissəcik” deməkdir) lüğəvi mənaya malik olmayıb, sözlərə, cümlələrə mənə çaları əlavə edir, cümlələrdə müxtəlif qrammatik, eləcə də məntiqi və ekspressiv münasibətləri əks etdirir. Əksəriyyəti həcmcə özündə minimum səs birləşdirən ən yığcam dil vahidlərindən ibarətdir. Ümumiləşmiş qrammatik mənası çox güclü olduğundan cümlədəki fikrə mühüm təsir göstərir. Ədatların morfoloji əlaməti də yoxdur: cümlə üzvü vəzifəsi daşımır və sintaksisdə də sadəcə “ədat” adlandırılır. Beləliklə, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin mənasını qüvvətləndirən, müxtəlif mənə çaları yaradan sözlər sinfinə ədat deyilir. Ədatlar qoşma və bağlayıcılardan fərqli olaraq sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmır, sözlərin mənasına, cümlələrin məzmununa təsir göstərir: yəni mənasını qüvvətləndirir, məhdudlaşdırır, təsdiq və inkar edir, sual yaradır, emosionallığa və modallığa xidmət edir. Lakin qoşmalar kimi ədatların bəziləri qoşulduğu sözlərlə birgə cümlə üzvünün tərkibində iştirak edir: *Onunçün verdinmi mənə göyləri, Məndən göylər qədər uzaq olasan.* (N. Xəzri) Nümunədən də görüldüyü kimi *mi* ədatı, *üçün* və *qədər* qoşmaları qoşulduqları sözlərlə birgə cümlə üzvünün tərkibində çıxış etmişlər.

Ədat artıq bir nitq hissəsi kimi formalaşsa da, bu qrupa aid edilən bəzi sözlərin morfoloji mənsubiyyəti bu gün də mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Bildiyimiz kimi, dil öz təzahürünü nitqdə tapır. Nitqdə dil vasitələrindən istifadə hər hansı bir fikrin ifadə edilməsində məqsədyönlü xarakter daşıyır. Bu mənada, sözlərin

nitqdə məqsədyönlü birləşməsi, fikrin ifadəsindəki rolu bu dil vahidlərinin morfoloji xarakterinə təsir göstərə bilər. Lakin bu heç də onların morfoloji mənsubiyyətinin dəyişilməsi anlamına gəlmir. Məhz bu cəhətdən köməkçi nitq hissələrinə, xüsusən də ədatlara aid edilən sözlər içərisində əsas nitq hissələrinə məxsus leksik vahidlərin təqdim edilməsi onların dil və nitqdəki funksiyalarının düzgün aydınlaşdırılmamasının nəticəsidir. Yəni nitqdə işlədilən cümlə və ya sintaktik bütöv daxilində hər hansı bir lüğəvi mənalı söz bu və ya digər situasiyada gəlib əlavə məna çaları yaratmağa xidmət edərsə və bu mənanın sözün öz ilkin mənası ilə bağlılığı varsa, onda bu, həmin leksik vahidin işlənmə imkanının geniş əhatə dairəsinə malik olması ilə bağlıdır. Biz *bir söz bir nitq hissəsi ola bilər* (omonimlər, sözsüz ki, bura aid deyil) prinsipindən çıxış edərək ədatlara aid edilən bəzi sözlərin morfoloji mənsubiyyəti barəsindəki fikirləri təhlil etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Məsələyə bu səpkidə yanaşan bəzi dilçilər ədatları sabit, qeyri – sabit və şəkilçiləşən (Q. Kazımov), xalis və modal ədatlar (F. Zeynalov), mənşəyindən tam təcrid olan və tam təcrid olmayan ədatlar (H. Quliyev) adı altında təsnif edir və onları belə qruplaşdırırlar:

I. Sabit ədatlar: *ən, lap, düm, daha, məgər, kaş, di, mağul, axı, bəs, ya, ha, ca//cə, -mi⁴* və s.

II. Qeyri-sabit ədatlar: *qoy, qoyun, gör, bax, bəli, yox hətta* [11, 179], *düz, təkə, elə, onda, gərək, bəlkə, odur* [17, 374] və s.

Əlbəttə, mahiyyətcə eyni, lakin məzmunca fərqli təqdim edilən bu söz qruplarında leksik-sematik və morfoloji qanunauyğunluğun pozulduğunu aydın görmək olar.

Ədatlar tarixən əsas nitq hissələrindən təcrid olunmuş, zaman keçdikcə ikili xüsusiyyət – həm əsas, həm də köməkçi vəzifəsi ifadə etmək xüsusiyyəti aradan qalxmış, əsasən, məna qüvvətləndirmək, emosional-ekspressiv çalar yaratmaq funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Lakin əsas nitq hissələrindən ədatlara keçid xarakterli həlqələr bu gün də özünü göstərməkdədir. Məsələn, vaxtilə bu keçid prosesini keçmiş, indi isə tam ədatlaşmış “ən” morfemini götürək. Bu münasibətlə, prof. Q. Kazımov yazır: “ən ədatı qədim şumerdə göy allahı *An*’ın adı ilə bağlıdır və bu gün də həmin sözü tələffüz etdikdə təsəvvüredilməz ucalıq, dərinlik nəzərdə tutulur. Bu, onu göstərir ki, sabit ədatların tarixi də çox qədimdir” [17, 372]: *Evi*

bəzərdin ki, gözəl görünsün, Evimin ən gözəl bəzəyi getdi.
(N.Həsənzadə)

Lakin *bəs* ədatına baxaq. Bu morfem omonim xarakter daşıyır: yəni həm isim kimi *kifayət* sözünün sinonimidir, həm də mənə qüvvətləndirən, sual çaları yaradan ədatdır. Düzdür, “*bəs*” sözü də nə vaxtsa desemantikləşərək sonradan ədatlaşmışdır, lakin dilin müasir vəziyyətində bu morfem ikili xüsusiyyət daşıyır-tamam ayrı-ayrı kateqoriyalara məxsus omonim sözlərdir. Məsələn:

Dərdimi hamıya demə,
Bir nəfər bilsə, bəs eylər
Şərt kimi, hamı “can” desin,
Bir can “can” desə bəs eylər (N.Həsənzadə)

Yaxud:

Mənə nə verdinsə, sən verdin, Allah
Niyə bəndələrin bəs itə dönmür?! (N.Həsənzadə)

Göründüyü kimi, *bəs* morfemi birinci nümunədə leksik mənaya malik isimdir, ikinci misalda isə sual çaları yaradan ədatdır. Deməli, dilimizin müasir vəziyyətində bu sözlər ayrı-ayrı, bir-birilə omonim morfemlərdir.

Lakin dilimizdə bəzi sözlər var ki, onlar həm lüğəvi mənalı söz-əsas nitq hissəsi kimi, həm də ədat kimi işlənir. Daha doğrusu, əsas nitq hissələrinə aid olan sözlər dilçiliyimizdə cümlədəki mövqeyinə və yaratdığı əlavə mənə çalarına görə ədat kimi təqdim edilir və bunlar əsasən, qeyri-sabit ədat adı altında qruplaşdırılır: *bax, gör, qoy, belə, gərək, yoxsa* və s. Əlbəttə, bu sözlərin əlavə olaraq qüvvətləndirmə mənası ifadə etməsi doğrudur, amma bu, onların öz ilkin mənalı ilə bağlılığını itirməsi anlamına gəlmir. Nümunələrə diqqətlə baxsaq, bunu aydınlaşdırmış olarıq: *Yaşım gör illərin harasındadı, İllər məhvərindən qoparır məni.* (N.Həsənzadə) *Şairə, torpağa hörmət, ehtiram, Şeirim layiq olsun qoy adınıza.* (N.Həsənzadə) *Mən bir ölkə görməmişdim bu qədər belə, Varlısı çox, hacısı çox, dilənçisi çox!* (N.Həsənzadə)

Misallardan da aydın görünür ki, *gör, qoy, belə* sözləri ilkin mövqeyindən kənarlaşıb ədatların yerləşdiyi situasiyada və ifadə etdiyi mənə çalarında işlənsə də, yenə əvvəlki mənalı saxlaya bilmişlər. Məsələn; *Gör məni nə hala saldın?* cümləsindəki “gör” sözü öz leksik mənasını açıq-aşkar büruzə verir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ş.Hüseynov bu cür sözlərdəki ikili xarakteri - əsas nitq hissələrindən ədatlara keçid prosesindəki qrammatikləşməni belə izah edir: “Müasir ədəbi dilimizdə işlənən “gəl”, “gör”, “qoy” və s. bu kimi ədatların feillərdən ayrılması həmin leksemlərin morfosemantikasındakı əmr və təkid anlayışındakı tonallıqdır: əmr, təkid anlayışının yüksək səviyyədə emosiya, hiss örtüyü ilə örtülməsi həmin leksemlərin nominativ mənasını üstələmiş və cümlənin məzmununa yeni rəng vermişdir. Ədat funksiyası da buradan meydana çıxmışdır. Sonradan bəzi feillər bu modelə düşdükcə qeyd olunan istiqamətdə məna şaxələnmələri baş verir. Bəzən bu əsasda qeyd olunan feillərdə məna ümumiləşməsi o səviyyəyə çatır ki, funksiya və forma sabitliyi qazanılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ədatlarda məna ümumiləşməsi məna neytrallaşmasına qədər yüksəlmişdir. Deməli, *gör*, *qoy*, *bax*, *görüm* və s. tipli ədatlar əmr, təkid qruplaşmasında birləşsələr də, məna neytrallaşmasına qədər qrammatikləşməmişdir” [16, 61].

Müəllif sifət, say və əvəzlilərin ədatlar istiqamətində qrammatikləşməsi məsələsinə də eyni mövqedən yanaşmış, baş verən keyfiyyət dəyişikliyinə həmin morfemlərin ədatlaşması kimi izah etmişdir. Məsələn, *artıq* sözünü götürək: *Artıq mənim pulum qalmayıb. Mənim artıq pulum yoxdur*. Birinci nümunədə *artıq* sözü *daha* ədatının sinonimidir, məna qüvvətləndirməyə xidmət edir. İkinci nümunədəki *artıq* sözü isə *əlavə* sözünün sinonimidir (“əksik” sözünün antonimi) və leksik mənası göz qabağındadır. Deməli, hər iki cümlədəki *artıq* sözünün semantikasi arasında bərabərlik işarsi qoymaq olmaz: biri ədat, digər isə sifətdir.

Amma bu fikirləri *yaxşı* sözü barəsində deyə bilmərik: *Yaxşı, məni niyə çağırmadılar, Məmməd Nəsiri niyə çağırmadılar?* (Anar) Çünki bu söz fikrin ifadəsindəki müvafiq situasiyada işlənsə də, ilkin mənasından uzaqlaşmamışdır. Ona görə də sifətin cümlədəki bu mövqeyi ara söz kimi izah olunsaydı, bircə, daha məqsədəuyğun olar.

Yox ismi ilə *isə* (*sə*) ədatının birləşməsindən yaranan *yoxsa* sözünü də ədat hesab etmək doğru deyil. Çünki birincisi, dilimizdə isimdən ədat düzəldən şəkildə qurulmuş ədat anlayışı yoxdur. İkincisi, “*yoxsa*” sözü mahiyyətə müəyyən fikrə modal münasibət bildirməyə çalışsa da, ilkin mənasını mühafizə edə bilməmişdir.

Son dövrlərdə dilimizdə fəallaşan və bizim düşündüyümüz anlamda deyil, qüvvətləndirmə və əsasən, sual çaları yaratmağa xidmət edən *balam* sözü modallıq əks etdirən ədat kimi formalaşmışdır. Prof. K. Hacıyev bu sözü xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim etdiyi vokativ sözlərə daxil etsə də, biz bu morfemin işlənmə yerinə, yaratdığı emosionallığa və modallığa görə ədat hesab edirik: *Balam bizi lap yaddan çıxarmısan ki?* (Y. Səmədoğlu) *Balam uşaq indiyə qədər harada qalıb?*

Eyni zamanda dilçiliyimizdə ədatlara keçid prosesində bağlayıcıların və modal sözlərin də rolu qeyd olunur. Xüsusən də, modal sözlərdən ədatlara keçid prosesinin izahında yaranan qarışıqlıq modal sözlərlə ədatların qarışdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin bu keçid prosesində iştirak edən *odur, budur, gərək, elədirsə, gəlsənə* və s. bu tipli sözləri nə modal söz, nə də ədat hesab edirik; onların hər biri əsas nitq hissələrinə aiddir. Biz bunu sadəcə müəyyən cümlə daxilində həmin morfemlərin məna şaxələnməsi kimi başa düşürük. Həmçinin modallığın ifadə vasitələri içərisində lüğəvi mənalı sözlərin də rolunu unutmamaq olmaz.

Bağlayıcılardan ədatlara keçid prosesinə gəlincə isə *ancaq, da//də, hətta, ki, yəni* bağlayıcılarının tarixən ədatlara keçməsi fikri də doğrudur. Lakin dilimizin müasir vəziyyətində demək olar ki, qrammatikləşmə prosesi tam başa çatmış və bu sözlər ayrı-ayrılıqda bağlayıcı və ədatdırlar: *Yenə də gözlərim gözündə qalıb.* (N. Həsənzadə) *Dünyada mənsiz də, sən məni yad et.* (N. Həsənzadə) *Ancaq gözlərindən tanıdım onu.* (N. Xəzri) *Yəni səni bir dəfə də olsun görməyəcəm? Sonra bir neçə həftə yalnız yemək vaxtı yazı stolunun arxasından qalxırdı.* (Y. Səmədoğlu)

Dilçiliyimizdə mübahisə doğuran digər bir məqam *sana//sənə* ədatı ilə əlaqədardır. Belə ki, feillərə qoşularaq əmr, təkid çaları yaradan bu morfemə tədqiqatçılar fərqli aspektdən yanaşırlar. M. Hüseyinzadə *sana//sənə* morfemini müstəqil ədat hesab edir [15, 261]. Lakin nədənsə müəllif *gəlsənə* sözünü ayrıca ədat kimi təqdim edir [15, 260]. C.Cəfərov və Z.Əlizadə də *sana//sənə* morfeminin ədat olmasını təsdiqləyirlər. Prof. F.Zeynalov isə *sana//sənə* ədatını tərkibcə iki hissəyə ayıraraq (*san//sən + a//ə*) birinci morfemi II şəxsin təkinin əmr forması, ikincini isə (*a//ə*) ədat hesab edir: “Əsl həqiqətdə isə türk dillərində, eləcə də Azərbaycan

dilində *a*, *ə* ədatı mövcuddur, ədat kimi təqdim olunan *sana//sənə* isə məhz şəxs sonluğuna *a*, *ə* ədatının birləşmiş formasından başqa bir şey deyil... Həqiqət budur ki, əmr şəklinin II şəxsin təkini *sana//sənə* şəkilçisi yox, *san//sən* şəkilçisi əmələ gətirir. *a//ə* isə ədatdan başqa bir şey deyildir” [26, 176].

Əvvəla, onu deyək ki, ki, müəllifin nəzərdə tutduğu *san//sən* morfemi qovuşuqdur: yəni *feil+şərt şəkilçisi+şəxs şəkilçisi*. Belə olan halda şəxslər üzrə feillər dəyişir: *gəl-sə-m*, *gəl-sə-n*, *gəl-sə-k*, *gəl-sə-niz*. Göründüyü kimi, *san//sən* bütövlükdə əmr şəkilçisi deyil.

İkincisi, əgər biz bu sözlərdən *sana//sənə* ədatını atsaq, mənə dəyişməz, yəni də II şəxsin təkinin əmr formasında qalar: *Ona bir söz de (sənə)! Ay bala, yat (sana)!* Digər bir tərəfdən, bu ədatın qoşulduğu morfem təkcə II şəxsin təkini deyil, I şəxsə aid əmr çaları da yaradır. *Gəlsənə vağzala gedim*, - *deyə düşündü*, - *vağzal qiyamət yerdir*. (Anar) *Gəlsənə, ay aşna, səni müavin eləyim*. (M. İbrahimov) *Ona bir söz desənə!* və s.

Vaxtı ilə prof. Ə.Əbdullayev ədatlar barəsindəki yazısında *ha* (vurhavur), *ba//bə* (günbəgün), *gil* (əmingil), *ikən* morfemlərini də ədatlar sırasına qatırdı. Müəllif *ha*, *ba//bə* morfemlərini ədatların mənaca bitişdirici növünə daxil etmiş, lakin *gil* və *ikən* morfemlərinin yeri barəsində isə yazırdı: “Söz yaratmada iştirak edən ədatları (yəni “*ha*”, “*ba//bə*” – E .P). da bir növ kimi təqdim etmək fikrindəyik. Qaldı “*ikən*” və “*gil*” ədatları, onları da bizdən sonra kim isə növlər sırasına daxil edəcəkdir” [1, 183]. Artıq *ha* və *ba//bə* dilçiliyimizdə mürəkkəb söz yaradıcılığında morfoloji əlamət – şəkilçi kimi qəbul olunub. Eləcə də, “*gil*” leksik şəkilçi kimi artıq təsdiqlənmişdir. Qaldı ki, “*ikən*” morfeminə, biz artıq onun qoşma olduğunu əvvəldə göstərmişik.

Ədatlar barəsində aparılan tədqiqatlarda rast gəlinən mübahisəli bir məsələ də *idi*, *imiş*, *isə* morfemlərinin morfoloji mənsubiyyəti məsələsidir. Belə ki, onlar dilçiliyimizdə bağlamalar, predikativlər, köməkçi feillər, nəhayət, ədatlar kimi təqdim olunmuşdur. Birincisi, predikativlik sintaktik kateqoriyadır. Onun morfoloji mənsubiyyətə aidiyyəti yoxdur. İkincisi, bağlamalar bu morfemlərə verilən şərti və qeyri-dəqiq addır.

idi, *imiş* hissəciklərinin köməkçi feillər olması barədə prof. Y.Seyidov yazır: “*idi*, *imiş* adlara qoşulanda zaman bildirməklə

bərabər predikativliyin yeganə ifadəçisi rolunu oynayır. Bu halda onların əlaqələndirici rolu da özünü göstərir, yəni adın xəbər rolunda çıxışını təmin etməklə həmin adın digər bir adla bağlanmasına səbəb olur. Oqtay tələbə. Bu iki söz arasında əlaqə yoxdur. Oqtay tələbə idi//imiş cümləsində isə bu əlaqə var. Bunu nəzərə alaraq, idi, imiş sözlərinə bağlama adı verilibdir... idi, imiş sözlərini bağlama adı ilə məhdudlaşdırmaq dəqiq deyil... Ümumi qrammatik ənənəni davam etdirərək idi, imiş sözlərini köməkçi feillər kimi qeyd edib feillər içərisində vermək məqsədəuyğundur” [24, 134].

Akad. A.Axundov da onları feil bəhsində xüsusi bir kateqoriya kimi göstərməyi məsləhət görür [8, 94]. Lakin M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Q.Kazımov bu morfemlərin ədat olması qənaətinədiirlər. Əlbəttə, bunları feil adlandırmaq doğru deyil. Çünki onlar feil kimi cümlədə əlaqənin təminatçısı olsalar da, müstəqil söz kimi feilə məxsus əlamətlərin heç birini ehtiva etmirlər. Həmçinin bu morfemlərin şəkilçiləşmiş formaları da (*di, miş, sə*) var. Həm də ədatlar müstəqil, lüğəvi mənalı sözdən köməkçi sözə və oradan da şəkilçiləşməyə meyil edir. (irmək//ermək → idi//imiş → di//miş). Ona görə də bu morfemləri hələlik ədat hesab etmək daha məntiqli görünür. “isə” hissəciyinin ədat olması da şübhəsizdir: “Fikrimizcə *isə* sözünü ədat kimi izah etmək mümkündür” [24, 134]. Bu münasibətlə, prof. Q.Kazımovun fikirləri daha konkretidir: “*idi* köməkçi sözündə həqiqi, “*imiş*” də ehtimali modallıq var. Zaman bildirmə baxımından güclü olduğu üçün biz *idi, imiş* hissəciklərini zaman ədatı adlandırmağı münasib bildik. Eyni vəziyyətdə olan *isə* köməkçi sözü şərt çalarına malikdir, ona görə də bu sözü dilçilik ədəbiyyatında olduğu kimi şərt ədatı adlandırmaq olar” [17, 382]. Onu da qeyd edək ki, *isə* ədatının yalnız şəkilçiləşmiş forması şərt məzmununu ifadə edir, ancaq *isə* forması fərqləndirici, istisnaedici mənə çaları yaratmağa xidmət edir. Nümunələrə baxaq: *Minanın qəbri içərilərdə idi.* (Anar). *İldə iki-üç məktub yazırdılar* (Anar). *Mehman isə mənə diqqətlə qulaq asırdı. Çıraq dayının qızı əgər şəkildəki kimdirsə, çox gözəldir.* (İ.Əfəndiyev)

Əksər morfologiya kitablarında *heç, isə* ədatları və bəzi sual əvəzliliklərinin vasitəsi ilə yaranan *heç kim, heç nə* sözlərini inkar, *kim isə, kimsə, nəşə* sözlərini qeyri-müəyyən əvəzlilik hesab edirlər:

Kimsə altun sarayda,

Kimsə uçuş daxmada

Kimin gözü doymayıp,

Kimə bəsdır loxma da. (N.Xəzri)

Adamda nə isə anlaşılmaz, müdhiş, vahiməli bir hiss oyadırdı (Anar). Heç kim, heç nə onun dərdlərini ovundura bilmirdi.

Verdiyimiz misallardan bəlli olur ki, “kim” və “nə” sual əvəzliyidir, *heç* ədatı onların qarşısında gələrək öz inkarlıq funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Kimsə sözündə *-sə* şəkilçisinin ədat olması həmin morfemin yalnız qeyri-müəyyən məna ifadə etməsi ilə müəyyənləşir. *Kimsə mənimlə gəlmədi* cümləsindəki *kimsə* sözü isə “heç kim” mənasını verdiyindən, buradakı “sə” ədat deyildir.

Biz dilimizdə işlənən ədatlar haqqında fikirlərimizə burada ara verərək, türk dilçiliyində bu nitq hissəsi ilə əlaqədar mövcud tədqiqatlara da müraciət edib real faktlar əsasında mövzuyla bağlı əsas müddəalara baş vuracağıq. Öncə də qeyd etdik ki, müasir türk dilçiliyində ədat bir nitq hissəsi kimi ayrıca öyrənilməmiş, bu qrup sözlər digər köməkçi nitq hissələrinin içərisində təqdim edilmişdir.

Jan Deni “Türk dili grameri” əsərində ədatlardan danışarkən, onlara biz anladığımız formada, mənada yanaşmamışdır. Tədqiqatçı qoşmaları, bağlayıcıları, nidaları ədatlar adı altında qruplaşdıraraq yazır: “*Bizim burada uğraşmaq istədiyimiz asıl ədatlar isə şöyle bölümlünir: a) ilgeçler; b) bağlaçlar; c) ünlemler*” [30, 559]. J.Deni bunları ədat adlandırmasının səbəbini həmin morfemlərin müstəqil və təkbaşına mənalara olmaması ilə izah edir.

Türk dilinin tədqiqatçılarından sayılan bolqar türkoloqu Qilibov “Dilbilgisi” əsərində ədatların tərifini belə verir: “*Kelimeler arasında türlü anlam ilgileri kurmağa yarayan ve anlamlara ancak bu görevleriyle beliren kelimelere edat denilir*” [35, 60].

Müəllif verdiyi bu tərifin ardınca *için, gibi, ile, yalnız haydi, kadar* kimi sözləri ədatlara daxil etmiş, qoşmaları, modal sözləri də bu kateqoriyada qruplaşdırmış və tərifdə göstərdiyi fikir əsasında ədatları düzgün izah etməmişdir.

Tahsin Banguoğlunun “Türkçenin grameri” əsərində nəinki ədatlara rast gəlinmir, ümumiyyətlə, ədat termininə belə təsadüf edilmir. Belə ki, türk dilində qüvvətləndirmə və emosional çalar yaradan köməkçi sözlərlə-ədatlarla müəllifin köməkçi nitq hissəsi

kimi bəhs etdiyi *takıların* (qoşmaların), *bağlamların* (bağlayıcıları), *ünlemlerin* (nidaların), eləcə də *yansılamların* (yamsılamların) içərisində belə qarşılaşmadıq. O, yalnız *meğər*, *ta* morfemlərini bağlayıcıların içərisində, “ki”, *da//də* ədatlarını isə digər köməkçi sözlərlə birgə göstərmişdir.

Tahir Gencan da “Dilbilgisi” kitabında ədatlardan ayrıca bir köməkçi nitq hissəsi kimi bəhs etməmiş, lakin bu qrupa aid ola biləcək sözləri əsasən, qoşma və bağlayıcıların içərisində vermişdir. Qeyd edək ki, müəllif burada ədat terminini *ilgeçler* (qoşma) terminin sinonimi kimi təqdim edir. Bu mənada, tədqiqatçı *yalnız* və *ancaq* ədatlarını qoşmaların (ilgeçlərin) tərkibində vermişdir. T.Gencan “yalnız” sözünü qüvvətləndirici, məhdudlaşdırıcı funksiyasına görə qoşma kimi belə izah edir: “*Her sözcük gibi “yalnız” da kullanış özelliğine göre söz bölüklerinden birkaçına girer:*

- a) *Sıfat olur: Bu tepedeki yalnız ev Orhanındır.*
- b) *İlgeç olur: Bu kitabı yalnız orada bulabiliriz.*
- c) *Bağlaç olur: Giderim: yalnız arkadaş isterim.*
- ç) *Belirteç olur: Orhan o tepedeki evde yalnız oturur”* [37, 362].

Müəllif sonuncu cümlədəki “yalnız” sözünün həm *təkcə*, *yalqız* mənasında, həm də məhdudlaşdırma çalarında işləndiyini göstərir və bunu qoşma hesab edir. Həmçinin *ancak* sözünü də məhdudlaşdırma çalarında qoşma kimi təqdim edir (Düşmandan *ancak* kötülük beklənir [37, 363]). T.Gencan türk dilindəki *dahi*, *bile*, *hele*, *ta*, *meğər*, *da//de*, *ki* ədatlarını isə bağlayıcıların içərisində təqdim etmişdir. Məsələn, *hele* sözünü götürək. Tədqiqatçı bu sözün “hiç olmazsa” mənasında (*Tabiat bozkırlarda cilveli, oynak, süslü: hele makyajlı değildir*) lüğəvi mənalı söz kimi, “*Hele Orhan, hepimizi yarı yolda bıraktı*” cümləsində bağlayıcı kimi işləndiyini göstərir. Lakin o, “hele” sözünün köməkçi söz kimi daha başqa bir funksiyasını da qeyd edir: “*Hele şükür gelebildin. Hele bak, neler söylüyor... Bu örneklerde hele sözcüğü bağlama görevinde değildir, berkitme görevindedir. Tümcelerde kattığı türlü duygular ses tonuyla canlanmaya ve ünlemleşmeye elverişlidir*” [37, 387]. Göründüyü kimi, müəllif *hele* sözünün qüvvətləndirmə çalarını ayrıca qeyd edir; amma nədənsə onun nidalara uyğun gəlməsi qənaətinədir.

Türkiyə dilçiliyində köməkçi nitq hissələri barəsində maraqlı fikir müəlliflərindən biri Muharrem Ergindir. M.Ergin də “Türk dil bilgisi” kitabında ədatlardan müstəqil nitq hissəsi kimi bəhs etməsə də, o, J.Deni kimi ədat terminini bütün köməkçi nitq hissələrinin ümumi adı anlamında işlətməmişdir. Lakin sırf ədat funksiyası daşıyan sözləri isə digər köməkçi nitq hissələri içərisində təqdim etmişdir. Belə ki, *evet, hayır, yok, değil, pek, elbette* kimi sözləri ünlemlerin (nidaların) bir növü olan “cevap edatlarının” içərisində, meğer, bari, keşki, hatta sözlərini “netice ve izah ifade eden bağlamalar” ın (yəni bağlayıcıların), *dahi, da//de, bile, ise, değil, ki, ya* ədatlarını isə “*sonda gelen bağlamalar*” içərisində göstərmişdir. Lakin müəllif sonuncu morfemlərin – *dahi, da//de, ile, değil, ki, ise, ya* bağlayıcılarının bağlama funksiyasından daha çox qüvvətləndirmə funksiyasına malik olmasını qeyd edir və onları ayrıca *kuvvetlendirme edatları* adlandırır: “*Bütün sonra gelen bu bağlama edatlarının iki funksiyonundan ümumiyyətlə kuvvetlendirme funksiyonu daha belirlidir. Hepsi ilk bakişta sonuna geldikleri unsurları belirtmek, kuvvetlendirmek, dikkati onların üzerine çekmek için kullanılmış görünürler. Bağlama ifadesi bir kısımda belirli, bir kısımda zayıf, bir kısımda hemen-hemen belirsizdir. Bazıları bazan hiç bağlama ifadesi taşımazlar. Onun için bu edatları diğer bağlama edatlarından ayırarak kuvvetlendirme edatları adı altında da toplamaq mümkündür*” [32, 344]. Göründüyü kimi, tədqiqatçı bu sözlərin işlənmə mövqelərindəki mahiyyətini anlamış və onları ayrı bir qrupda birləşdirməyi də təklif etmişdir. Ancaq bununla yanaşı, müəllif digər köməkçi nitq hissələri içərisində verdiyi bəzi sözlərin də bu kriteriyaya uyğun gəldiyini diqqətlə izləyə bilməmişdir.

Görkəmli türkoloq F.Zeynalov “Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri” əsərində Türkiyə türkcəsində ədatların mövqeyi barəsində faktlar və nümunələr çərçivəsindən çıxış etsə də, gəldiyi qənaətlər türk dilləri üzərində apardığı tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır. Müəllif müasir türk dilində də ədatları iki qrupa ayırır: “1) Xalis ədatlar – *da//de, ta//te, a//e, -mı*⁴. 2) Modal ədatlar – *bile, bir, hatta, hiç, haydi, işte, ancak, yalnız, sade, sırf, evet, peki, hele, bari, pekiyi, bakalım*” [26, 180].

Prof. R.Rüstəmov digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Türkiyə türkcəsində işlənən ədatlardan bir nitq hissəsi kimi geniş bəhs etmiş

və bu barədə konkret qənaətlərə gəlmişdir. O, “Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri” monoqrafiyasında ədatları xalis və söz-ədatlar adı ilə iki qrupa ayırır və bu qruplara aid edilən sözlər prof. F.Zeynalovun bölgüsündəki ədatlara uyğun gəlir. Bununla bərabər, tədqiqatçı dilçiliyimizdəki araşdırmalara da söykənərək müasir türk dilində işlənən ədatların altı mənə növünü – sual, inkar, təsdiq, qüvvətləndirmə, fərqləndirmə, emosional-ekspressiv ədatları qeyd etmişdir.

R.Rüstəmov ədat kimi göstərdiyi morfemlər sırasında *hangi, neden, niçin, tabii, yahu, yazık* sözlərini də təqdim etmişdir. Lakin bu sözlərdən “yahu” (nida olduğu üçün) istina olmaqla, yerdə qalanları əsas nitq hissələrinə məxsus lüğəvi mənalı sözlərdir.

Düzdür, Türkiyə türkcəsində də həm əsas nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənən sözlər var. Lakin dilimizdə olduğu kimi, bu sözlərdə də keçid prosesi artıq tarixi xarakter daşıyır və türk dilinin müasir vəziyyətində bu morfemlər omonim hesab olunurlar. Məsələn, *artıq* sözünü götürək: *Benim sana verecek artık (sifət) param yok. Başka pek çok şehirde olduğu gibi İstanbulda da paranın hiç mi değeri kalmamış artık (ədat).* (O.Pamuk)

Beləliklə, bu köməkçi nitq hissəsi bərsindəki fikirlərimizi hər iki dilin quruluşu aspektindən yekunlaşdırıb müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində işlənən ədatların aşağıdakılar olduğunu göstəririk:

Azərbaycan dilində: *ən, da//də, ha, ta, -mi⁴, ki, di, ca//cə, axı, bəs, zil, artıq, sırf, düm, hə, bəli, xeyr, heç, əsla, lap, daha, kaş, bari, təki, amma, ancaq, yalnız, məhz, hətta, yəni, balam, məgər//bəyəm, mağil, deyil, sana//sənə, əcəba, isə, idi, imiş, əgər, şayəd, hərgah.*

Türk dilində: *en, da//de, -mi⁴, ta//te, ha, ki, acaba, be, ya, hiç, gayet, artık, pek, işte, hatta, ancak, fakat, yani, evet, hayır, yalnız, hani, hadi, tıpkı, hay-hay, sana//sene, ise, idi, imiş, əsla, değil, eğer, şayet, hergah.*

Göründüyü kimi, hər iki dildə işlənən ədatlar, demək olar ki, eynilik təşkil edir. Lakin bu ədatlar işləndikləri mövqeyə və yaratdıqları mənə çalarlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu mənada, müasir Azərbaycan və türk dillərində ədatların aşağıdakı mənə növləri var:

I. Qüvvətləndirmə ədatları. a) Azərbaycan dilində: *axı, ən, lap, daha, zil, ha, artıq, ta, ca//cə, hətta, ki, düm, ya, da//də, can*: b) Türk dilində: *artıq, daha, pek, ya, ki, hatta, tıpkı, gayet, işte, en, be, ne, da//de*.

Qaçqınların qaçan yeri yoxdu daha, qaça bilməz. (N.Həsənzadə) Bunlar da tabii ölümü daha da dayanılmaz kılıyor. (O.Pamuk)

Bu balıqçı milleti ne kurnaz, ne saman altından su yürüten millettir ne! (Y.Kemal) Bu ədatın sinonimi kimi, dilimizdə məişət üslubunda işlətdiyimiz şəkilçiləşmiş – *e//ey* ədatını göstərə bilərik: *Nə danışırırsane(y)! O, adama nə yoldaşdıre(y)!*

Ən böyük əsərdir dünyada hünər. (N.Həsənzadə) Padişahımızın nakkaşhanesinde en iyi tezhipleri ben yapardım. (O.Pamuk)

“Axı” ədatı dilimizdə fəal şəkildə işlənsə də, türk dilində bu morfemə rast gəlinmir: *Axı kiçik olmaq kiçiklik deyil, Böyüklük deyildir, böyük olmaq da.* (N.Xəzri)

Müasir türk dilində bu mənə çalarını bir növ *ya, hani* ədatları yaradır: *Herkesin dolup taşan bir hali vardı ya, kimse ağzını açmıyordu.* (Y.Kemal). *Hani sen beni seviyordun.* Lakin *ya* digər məqamlarda qüvvətləndirmə çalarını ifadə edir: O pisin yüzünden kiyamete kadar küs duracaq değiliz ya? (Y.Kemal) Ama ne diye kırdı oturuyorsunuz canım, kahveye girseniz ya. (Z.Yamaç) *Ya* ədatı birinci cümlədə “ki”, ikinci cümlədə “də” ədatının sinonimi kimi çıxış etmişdir. Lakin “*ya*” ədatına dilimizdə də cümlə əvvəlində az hallarda təsadüf edilir: *Ya bəlkə indi Təhminənin yanındadır, telefonun böyründə, Təhminənin Zaurla söhbətini dinləyir.* (Anar)

Dilimizdə geniş işlənmə aktivliyinə malik olan *lap* ədatına türk dilində rast gəlinmir: bu ədatın sinonim kimi *pek* və *tıpkı* ədatları işlənir: *Qoysan, lap yuxuna gələrəm sənin, Oxşayıb qədrini bilərəm sənin* (N.Xəzri). *Haklı olarak öte dünyanın umut ve halleriyle yaşayan pek çok kişiyi inançsızlığa sürüklemek istemiyorum.* (O.Pamuk) *Tıpkı Kurani Kerim gibi, -yalnış anlaşılmasın, haşa!* (O,Pamuk) *“Ah” dedi, tıpkı benim gibi düşünüyorsun.* (S.Ali)

Türkiyə türkcəsində işlənən *gayet* ədatı *daha* ədatının sinonimi kimi *işte* ədatı isə dilimizdəki *bax, budur* sözlərinin cümlədə yaratdığı xəbərdarlıq çalarına uyğun vəzifə daşıyır: *Gayet bu işlerde*

yokum, arkadaş. (Y.Kemal) İşte hepiniz burada tanık oldunuz. (Y.Kemal) İşte ben de deliğime kovuştum gitti. (Y.Kemal)

II. Təsdiq ədatları. a) Azərbaycan dilində; *hə, bəli*; b) Türk dilində; *evet, hay hay*

Bəli, sükutun da öz dili vardır. (N.Xəzri) Hə, hə, yadıma düşdü. (Anar) Evet, her şey bende gizli bir düğün. (N.Fazıl) Hay hay, gezelim-dedi (A.Nesin).

III. İnkər ədatları. a) Azərbaycan dilində; *xeyr, heç, əsla, deyil*; b) Türk dilində; *hayır, hiç, əsla, değil*.

Xeyr, qaldı, bir fahişə qaldı, bir də... (Y.Səmədoğlu) Hayır ne mani olacak? (R.Nuri) Bəlkə qorxutdum sizi? – Xeyr, əsla. (İ.Əfəndiyev) Asla bunu bana yapamazsınız (S.Demirci).

Müasir türk dilində *değil* (deyil) sözünü bağlayıcı kimi təqdim edən M.Ergin onun mənə qüvvətləndirmə funksiyasını da qeyd etmişdir: “*Karşılaştırılan iki unsurdan birinciyi, yani sonuna geldiği unsuru reddederek ikinciye bağlar. Böylece olumsuz ve redd ifade eden bir bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak kullanılır: ögle değil böyle yapmalısın*” [32, 344].

Lakin müəllif *değil* ədatının cümlə sonunda –dir, –miş, –di morfemləri ilə birgə işlənən (değildir, değılmış, değıldi) formalarını inkər feil adlandırır [32, 344]. Əlbəttə, *değil//deyil* sözü hansı situasiyada gəliрсə gəlsin onun ədat olmaq funksiyası dəyişməz olaraq qalır: Şimdiki şikayetim bir kuyunun dibinə sıkışıp kalmış olmaktan değıl, hala yaşıyor sanılmaktadır. (O.Pamuk) Abla telefon sana değıl, annemedir. Teni güzel olan kadın güzel kadından başkası değıldir. (N.Sezer)

IV. Sual ədatları. a) Azərbaycan dilində; *bəs, məgər//bəyəm, -mi⁴, əcəba, balam, axı, yəni*; b) Türk dilində; *hani, meğer, -mi⁴, açaba, yani*.

-mi, -mi, -mu, -mü ədatı həmişə sözdən sonra gəlir və ona müəyyən mənə çaları verir. Onu da qeyd edək ki, bu ədatın nitq hissələri ilə işlədilməsində heç bir məhdudiyət özünü göstərmir. Həmçinin bu ədat dilimizdən fərqli olaraq türk dilində sözlərdən ayrı yazılır. *Bulud gəldi, üzünə kölgəmi düşdü?! (N.Həsənzadə). Varmı onun vətəninə yaşamaq haqqı? (N.Həsənzadə). Bilmirəm, Avropa belə geyinirmi? (N.Həsənzadə). Ölüm nasıl bir şey, canın yanıyor*

mu. (O.Pamuk) *Tatlı bir ud sesi duydum da onu mu arayıp izledim bilmiyorum.* (O.Pamuk)

Türk dilində -mi⁴ ədatından sonra sualı daha da qüvvətləndirmək məqsədi ilə “ya” ədatı da işlədilir: *Sadece kadar mı ya?* (Sıtkı Kunt)

Həmçinin türk dilində -mı ədatı maraqlı mövqedə işlənərək nəqli cümlədəki intonasıyanı qüvvətləndirir: *Şimdi aynı paraya bunun yarısı ve üstelik tadı tuzu insanın çocukluğunu hiç mi hiç hatırlatmayan bir ekmek veriyorlardı.* (O.Pamuk)

Dilimizdə işlənmə tezliyi aktiv olan *bəs* ədatını türk dilində *hani* ədatı əvəzləyir: *Bəs əri balqabaq harada itib qalıbmış?* (Anar) *Bəs sizin adınız?* (Y.Səmədoğlu) *Hani suratına tükürecektin, niye tükürmedin?* (A.Nesin).

Qeyd edək ki, türk dilində “bəs” ədatının məna çalarını bəzən *be* ədatı da yaradır: *Hacı ağa nerede be?* (Z.Yamaç). Lakin *be* ədatı əsasən qüvvətləndirmə funksiyasını yerinə yetirir: *Siz de insan mısınız be! Ulan Allaha korkun be!* (Y.Kemal)

Türkiyə türkcəsində fəal işlənən *açaba* (əcaba) ədatı artıq dilimizdə aktivliyini itirmişdir: *Şu söylenilmez sözleri onun yüzüne karşı söylese Selim balıkcı ne yapar açaba?* (Y.Kemal) *Əcəba, haman yaralı qadın nədən ötrü evdə saxlanılmışdı?* (M.S.Ordubadı).

Bəyəm, məgər ədatları dilimizdə aktiv işlənirlər, lakin türk dilində yalnız “məgər” işlənir və artıq onun bağlyıcılaşmağa meyilli olması özünü göstərməkdədir: *Mən bəyəm onun dərdini çəkəcəm?* (Anar). *Ay kişi, nə olub məgər?* (M.İbrahimov). *Məgər sende ne marifetler varmış?* (O.Pamuk) *Məgər bizim öğretmen, benim hayatımı gazeteye satmış.* (A.Nesin) (bu cümlədə bağlyıcı kimi) ...

V. Fərqləndirici, istisnaedici ədatlar. a)Azərbaycan dilində; *amma, ancaq, yalnız, sırf, məhz, isə*: b)Türk dilində; *amma, ancak, fakat, yalnız, sırf, bile, dahi, ise*.

Amma Mürşüd ondan da artıq məəttəl qalmışdı. (Anar) *Ancaq gözlerindən tanıdım onu* (N.Xəzri). *Yalnız yemək vaxtı yazı stolunun arxasından qalxırdı* (Y.Səmədoğlu). *Cabbar sözləri çox aydın və təmkinlə tələffüz edər və sırf ədəbi dildə danışırdı.* (Anar) *Təhminənin məhz Spartakla olması fikri Zaurun təpəsindən tüstü çıxarırdı* (Anar) və s.

Türk dilində: Ulan sizler de ama diplomat oluyorsunuz. (Y.Kemal) Ancak onun gibi aşığılık olanlar kıralar öyle bir insanlık dışı mahlukun cenaze namazını (Y.Kemal). Büyük işleri yalnız büyük milletler yapar (Atatürk). Sırf bu merakı yüzünden kanlı savaş meydanlarında cesetler arasında gezinin birinin hikayesini anlatmışlardı (O.Pamuk). Senden, senden, hep senden aksiler aynalarda (N.Fazıl)və s.

Türk dilində *dahi* və *bile* ədatları sinonim xarakter daşıyır. Bu iki morfemi bağlayıcı kimi təqdim edən M.Ergin daha sonra onların mənə qüvvətləndirmə funksiyasından da bəhs edərək yazır: “*dahi* kuvvetlendirme edatı durumundadır. Cümle içinde kelime, kelime grupları ve şart cümlelerinin sonuna gelerek dikkati onların üzerine çeker... Böylece “dahi” de hem bağlama, hem kuvvetlendirme fonksiyonu bulunmaktadır: “Masada muz dahi vardı” misalinde olduğu gibi... Yani dahi de hem “da, de”, hem “bile” ifadesi vardır. Fakat “bile” ifadesi kuvvetli ve hakim olup “da, de” ifadesi güçlülük ve dolayısıyla hissedilmektedir. Bütün bu kuvvetlendirme edatlarında olduğu gibi “dahi”de de kuvvetlendirme fonksiyonu sonradan ortaya çıkmış, ilk fonksiyonu olan bağlama fonksiyonundan doğmuştur” [32, 337]. Lakin tədqiqatçı *bile* ədatını “dahi”dən belə fərqləndirir: “*Bile* “dahi”nin daha kuvvetlisi olan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Hem ismin, hem fiilin bile sonuna gelebilir: bunu çocuk bile yapmaz; taş bile misallerinde olduğu gibi ” [32, 343]. Məsələn: Yahu ben Zeynel meynel görmedim, tanımam bile onu (Y.Kemal). Yüzünü dahi doğru dürüst görmediyim və konuşmadığım bir kişi hakkında ne düşüne bilirim? (F.Teymur).

ise ədatı türk dilində əsasən, bağlayıcı kimi qəbul olunmuşdur. Tahir Gencan bu barədə yazır: “*ise* (se) ekeylemi koşulluk anlamından sıyrılarak önermeleri, sözcükleri karışıklık ayırtısıyla bağlar: limonata soğuk, çaysa sıcak içilir” [37, 392]. Lakin M.Ergin bu morfemin qüvvətləndirmə funksiyasını belə izah edir: “*Hava yağmurlu ise hareket etmeyin* misalinde “*ise*” şart şekli, su soğuk, hava ise yağmurlu idi. Veya “onlar yukarıda idi, biz ise aşağıda idik” misalinde *ise* “*ise*” edatdır” [37, 340]. Biz də belə hesab edirik ki, *isə/ise* ədatı əsasən xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisindən sonra şərt çaları bildirirsə, digər məqamlarda *isə* fərqləndirici çalar ifadə

edir: Son yıllarda isə yalnızca kitab sayfaları üzərində çalışıyordum. (O.Pamuk)

VI. Emosional-ekspressiv (və ay arzu) ədatları. a) Azərbaycan dilində; *barı, kaş, mağıl, təki*; b) Türk dilində; *bari, keşki*.

Barı bir gözəlliyi də yox idi (İ.Əfəndiyev). Bana haber etseydin bari. (N.Sezer) Kaş ki səni yuxarılarda mən görəəm (N.Xəzri) Keşke köyə dönseydilər. (Z.Yamaç)

VII. Əmr, təkid ədatları. a) Azərbaycan dilində; *di, sana//sənə, da//də, ha*. b) Türk dilində; *sana//sene, be, hadi*.

“Di” ədatı çox ehtimal ki, *de* feilindən təcrid olunub [26, 192], yalnız Azərbaycan dilində işlədilir: *Di yat, yat!* (Y.Səmədəoğlu). *Amma di gəl gör kimnən eşqbazlıq eyləyir.* (Anar)

Hadi ədatı türk dilində dilimizdəki *gəl* sözünün qüvvətləndirmə çalarına uyğun gəlir: Hadi al şu kalemi, sahibinə götür (S.Demirci)

Türk dilində həmçinin “bakalım” feili desemantikləşərək artıq ədatlaşır: *Gel bakalım evlat, ne haber, dedim.* (İlhan Tarus) Bu sözün ədatlaşması onun “bak” feili ilə yanaşı gəlməsində daha qabarıq görünür: *Laz, Erkan bak bakalım Süleyman altına etmişmi?* (Y.Kemal).

Digər ədatlara aid: Söyleyin be Allahın belaları, korkak rezil yaratıklar (Y.Kemal). Hey Süleyman, baksana çam yarması, baksana ayı gibisin (Y.Kemal).

VIII. Bağlayıcı zaman ədatları: idi, imiş.

Biz bu morfemlərin ədat olması haqqındakı qənaətlərimizi müasir türk dilinə də aid edirik. Çünki hər iki dildə onların işlənmə xüsusiyyətlərində oxşarlıqlar çoxdur. M.Ergin bu ədatların türk dilində şəkilçiləşməyə meyilli olduğunu qeyd etmişdir [32, 301]. Məsələn: *Güya o, putperest imiş, Şirin huda imiş.* (N.Sezer) *O yarışmaya katılmak hayatımın en yalnız kararıydı* (N.Sezer).

IX. Şərt ədatları. a) Azərbaycan dilində; *əgər, şayəd, hərgah*; b) Türk dilində; *eğer, şayet, hergah*.

İşdi şayəd günlərin bir günündə evlənsən, mütləq arvadını qısqan. (Anar) *İşdi şayəd təsadiüfən yuxumda Rıqaya düşsəm, mütləq səni axtarıb taparam.* (Anar) *Əgər dənizə dönsən, sahilə çevrilərəm.* (N.Xəzri) *Hərgah sözünün biri o yan – bu yan olsa, səni diri – diri*

quşlara yedirəcəyəm. (Ə.Vəliyev) Eğer hanım hamileliğin etkisiyle sinir olursa, yeni problemler ortaya çıkabilir. (F.Teymur) Şayet haber etseydiniz, ben de duymuş olurdu. Hergah halimi bilse bakmaz ol sultani Mısırlı – hüsne. (M.A.Ersoy)

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində təsnif etdiyimiz ədatların mənacə növləri şərti xarakter daşıyır; belə ki, hər iki dil elə zəngin quruluşa malikdir ki, burada bir ədat iki və daha artıq mənə çaları ifadə edə bilər.

Modal sözlərin işlənmə xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində modal sözlər ifadə etdikləri modallığa, eləcə də işlənmə xüsusiyyətlərinə görə digər köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Modal sözlər ayrıca bir nitq hissəsi kimi təxminən ötən əsrin 50-ci illərindən tədqiqata cəlb olunmağa başlanmış, digər köməkçi nitq hissələrindən sonra araşdırılmağa başlanılsa da, bu kateqoriya ilə əlaqədar xeyli və bir-birindən maraqlı tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Türkologiyada geniş tədqiqat obyektinə çevrilən modal sözlər barədə, xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində hərtərəfli elmi araşdırmalar aparılmışdır. “Müasir türk dili mütəxəssislərinin tədqiqatlarında isə modal sözlərin ayrıca olaraq araşdırılması müşahidə olunmur” [20, 160].

Azərbaycan dilçiliyində modal sözlər barəsində ilk dəfə olaraq A.Aslanov bəhs etmiş və o, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda müxtəlif nitq hissələri içərisində verilən ayrıca bir kateqoriyanın varlığından danışmışdır. Tədqiqatçı “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı məqaləsində göstərmişdir ki, Azərbaycan dilinin sintaksisində ara söz kimi izah edilən sözlər haqqında morfolojiyada bəhs edilməmiş, onlar səhv olaraq müxtəlif nitq hissələri içərisində verilmişdir [4, 170]. Lakin dilçiliyimizdə modal sözlər barəsində daha geniş və ətraflı məlumatı Z.Əlizadə “Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər” adlı monoqrafiyasında vermişdir. Bundan sonra dilimizin morfolojiyasının öyrənilməsi zəminində modal sözlərin də tədqiqi istiqamətində daha ətraflı araşdırmalar aparılmışdır.

Müasir Türkiyə dilçiliyində qeyd etdiyimiz kimi, modal sözlərdən ayrıca bir nitq hissəsi olaraq bəhs edilməmiş, bu qrupa aid bəzi sözlər isə əsasən bağlayıcıların içərisində verilmişdir. Prof.

R.Rüstəmov isə “Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri” adlı monoqrafiyasında modal sözləri bir qədər ətraflı şəkildə araşdırmışdır.

Modal sözlər nədir və onların köməkçi nitq hissələri içərisində mövqeyi necədir? Bu suala cavab vermək üçün öncə modallıq kateqoriyası haqqında qısa məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik. *Modallıq* fəlsəfi kateqoriya olub, dilçiliyə məntiq elmindən keçmiş və onun mahiyyəti haqqında müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Modallıq əksər mütəxəssislər tərəfindən cümlədəki məzmunun gerçəkliyə münasibəti fonunda izah olunur. Lakin cümlədəki məzmunun gerçəkliyə necə münasibət ifadə etməsi, ümumiyyətlə, modallıq problemi və onun ifadə vasitələri indiyə qədər mübahisəli qalmışdır. Son dövr tədqiqatçılarının (R.Rüstəmov, Q.Kazımov) fikirlərinə əsaslanaraq, onu deyər bilərəm ki, linqvistik modallığın əsasında danışanın ifadə olunan fikrə münasibəti dayanır, daha doğrusu, modallıq cümlənin konstitutiv əlaməti kimi çıxış edir. Beləliklə, müasir Azərbaycan və türk dillərində modallığın əsas qrammatik göstəriciləri kimi bunları qeyd edə bilərəm: *intonasiya, feilin şəkilləri, söz sırası və modal sözlər*.

Modal sözlər modallığın ifadə vasitələrindən biridir. Onlar sintaktik müstəvidə əsasən, ara söz funksiyasını yerinə yetirir, cümlənin məzmunu ilə həmahəng olur və modallığın yaranmasına xidmət göstərir. Deməli, modallıq kateqoriyasının göstəricisi kimi, dilçiliyimizdə modal sözlərə verilən təriflər heç də bir-birində fərqli olmayıb onun xarakterini düzgün izah edir: “Danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibət bildirən sözlərə modal sözlər deyilir ” [17, 382]. Tərifdə verilən fikrə müvafiq olaraq dilçiliyimizdə modal sözlərin aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri qeyd olunur:

1. Obyektiv gerçəkliyə modal münasibət bildirir;
2. Əksəri ilkin mənə izlərini saxlaya bilmişdir;
3. Sintaksisdə ara söz funksiyası daşıyır;
4. Digər köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə qrammatik əlaqədə iştirak etmir və s.

Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlər çərçivəsində modal sözlərin tədqiqi ilə bağlı ortaya çıxan mübahisəli məqamlar bu gün də davam etməkdədir. Əvvəla, modal sözlərin tərkibinə daxil edilən vahidlərin

əksəriyyətinin nə dərəcədə bu kateqoriyaya aid olub-olmaması şübhəlidir. Bildiyimiz kimi, modal sözlər cümlədə ara söz funksiyasında işlənir. Bu mənada, cümlədə ara söz vəzifəsində işlənən hər sözü, hətta söz birləşməsinə modal söz hesab etmək olmaz. Birincisi, yadda saxlamaq lazımdır ki, **bütün modal sözlər ara söz funksiyasını daşdığı halda, bütün ara sözlər modal söz deyil.** Ona görə də bütün ara sözlərin cümlələrdə yaratdığı modallığı morfoloji göstərici kimi modal sözlərlə əlaqələndirmək doğru deyil. İkincisi, biz konkret hansısa bir nitq hissəsindən danışırıqsa, bilinməlidir ki, o kateqoriyaya daxil olan sözlər məhz o qrupu xarakterizə edir. Ona görə də modal sözlər deyərəkən, yalnız müəyyən fonetik tərkibdən ibarət bir söz nəzərdə tutulmalıdır. Yəni iki ayrı, yaxud eyni nitq hissəsinə məxsus sözlərin birləşib (məs: *sözün düzü, elə bil, daha doğrusu*) ara söz kimi işlənməsi onların modal söz olması demək deyil. Məsələn, *yəqin, əlbəttə* morfemləri modal sözlərdir, cümlədə ara söz funksiyasını yerinə yetirirlər, ancaq *güman ki, sözsüz, deyəsən* morfemləri ara söz kimi işlənsələr də, morfoloji mənsubiyyətlərinə görə isim, sifət və feilə uyğun gəlirlər.

Dilçiliyimizdə modal sözlərin bu ikili xüsusiyyəti ilə əlaqədar bəzi tədqiqatçılar (Z.Əlizadə, K.Hacıyev, Q.Kazımov) onları iki qrupa ayırırlar:

I. Sabit modal sözlər: *yəqin ki, bəlkə də, sanki, əlbəttə* [17, 386], məhz, *məgər, haşa, guya* [11, 69].

II. Qeyri-sabit modal sözlər: *görünür, deyəsən, sözsüz, şübhəsiz* [17, 387], *güman, həqiqət, nəhayət, xülasə, gərək, doğrusu* [11, 71].

Bir məsələni də qeyd edək ki, modal sözlər dilin inkişafının sonrakı dövrünün məhsulu olduğundan həmin situasiyada işlənən sözlərdə yaranmış ikili xarakter – leksik-qrammatik xüsusiyyət də tam kompleksləşməmişdir. Məhz buna görə də modal sözlərin qrammatik məzmununun və lüğət tərkibinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, əsas nitq hissələrinə aid edilən əksər sözlərin bu kateqoriya içərisində də təqdim edilməsi kimi məqamlara dilçiliyimizdə tez-tez təsadüf edilir. Xüsusən, son dövrlərdə modal sözlərin tərkibinin yerli-yersiz olaraq lüğəvi mənalı sözlər hesabına genişləndirilməsi nəticəsində onların, yəni modal sözlərin xüsusiyyətlərinin köməkçi nitq hissələrinə aid edilən meyarlar çərçivəsindən kənara çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu mənada, leksik

mənəli sözlərin neytral qrammatik pozisiyada işlənməsini düzgün xarakterizə edə bilməyən bəzi dilçilər hətta modal sözləri xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim edirlər.

Z.Əlizadədən sonra müasir dilçilərimizin bəziləri (K.Hacıyev, C.Cəfərov, B.Xəlilov) modal sözlərin xüsusiyyətlərini göstərəkən, onları nidalarla eyni dərəcədə oxşar müqayisə edirlər. Əlbəttə, nidalarla modal sözləri bir qrupda xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim etmək doğru deyildir. Birincisi, ona görə ki, dildə lüğəvi mənası olan və lüğəvi mənası olmayan sözlər var. Dilimizin əsasını lüğəvi mənalı sözlər təşkil edir, lüğəvi mənası olmayan sözlər isə dilin yardımçı vasitələri olduğundan onları köməkçi sözlər adlandırırıq. Bu mənada, xüsusi bir qrup ayrılısa da, onların xüsusiyyətinin izahı inandırıcı verilməlidir. İkinci bir cəhətdən, modal sözlərin qrammatik rolunu kiçildib onun nidalarla oxşarlığını qabartmaq modal sözlərin cümlədəki roluna diqqətsiz yanaşmaqdan irəli gəlir. Məsələn, C.Cəfərov yazır: “Modal sözlər nidalar kimi cümlənin əsas üzvləri ilə qrammatik cəhətdən deyil, məzmunca bağlanır və cümlənin əsas əlamətlərindən birini təşkil edir, intonasiya baxımından cümlənin digər üzvlərindən ayrılır. Nidalar sintaktik cəhətdən emosional sözlər vəzifəsi daşdığı kimi, modal sözlər də ara söz vəzifəsində işlənir. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə modal sözləri də xüsusi nitq hissələrinə aid etmək olar” [8, 145]. Əvvəla, emosionallıq nidaların sintaktik vəzifəsi yox, morfoloji xarakteridir. Digər bir tərəfdən, modal sözlərin qrammatik əlaqədə iştirakına gəlincə, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ş.Hüseynov haqlı olaraq yazır: “Modal sözlərin qrammatik vəzifəsi təkcə morfoloji funksiya ilə məhdudlaşmır, sintaktik mahiyyət də kəsb edir. Modal sözlərin qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girməsi də cümlənin semantik bütövlüyünə xidmət edir, nitqin volyunativ çalarının yaranmasında xüsusi rol oynayır. Modal sözlərin dilin sintaktik quruluşunda da müəyyən əhəmiyyət kəsb edir: bu sözlər həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bağlayan vasitə kimi çıxış edir və sintaktik quruluşun inkişafında bəzi konstruksiyaların transformasiyaya uğramasına səbəb olur” [16, 59]. Məsələn; *Həsən mənim yanımdan hal-əhvalsız ötüşməzdi, **yəqin ki**, işdə onu bərk əsəbləşdiriblər. O, mənimlə görüşmək istəmirsə, bəlkə mən özüm onun yanına gedim?*

“Məhz bu cəhətdən modal sözlər bağlayıcılara yaxınlaşır, daha doğrusu modal sözlərlə bağlayıcıların tarixi əlaqəsini göstərir” [16, 59]. Onu da qeyd edək ki, müasir türk dilçiliyində modal sözlərə aid vahidlərin bağlayıcıların içərisində təqdim edilməsi onların qrammatik əlaqədəki roluna da düzgün diqqət yetirilməsindən irəli gəlir. Bütün bunlardan o qənaətə gəlirik ki, modal sözlər köməkçi nitq hissəsidir və onun qrammatik əlaqədəki rolunu inkar etmək doğru deyil.

Məsələnin bu cür dolaşılıq yaratmasının səbəbi, qeyd etdiyimiz kimi, modal sözlər kimi təqdim olunan əksər sözlərin morfoloji mənsubiyyəti ilə əlaqədardır. Əlbəttə, bu cür sözlərin çoxu, demək olar ki, əsas nitq hissələrinə aid morfemlərdir. Modal sözlər barəsində ilk geniş monoqrafiya müəllifi olan Z.Əlizadə öz əsərində ara sözlərlə modal sözlərin sərhədini dəqiq müəyyənləşdirə bilmədiyindən onun gəldiyi bəzi qənaətlər elmi cəhətdən özünü doğrultmur. Bu monoqrafiya barəsində kifayət qədər elmi təhlillər aparıldığından onun üzərində dayanmağı vacib bilmirik. Sadəcə, prof. Y.Seyidovun fikirləri ilə sözügedən əsər haqqında qənaətlərimizi belə bölüşürük: “Bütövlükdə götürüldükdə, modal sözlərə aid ilk müstəqil əsər kimi əhəmiyyətli hesab etmək olar... Əsas səhv ondan irəli gəlir ki, ara söz rolunda çıxış edən hər bir söz, birləşmə, hətta cümlə modal söz hesab olunur” [25, 144].

Qeyd edək ki, dilimizin morfologiyasına həsr olunmuş sonrakı əsərlərdə də bu ənənə, müəyyən düzəlişlər olunmasına baxmayaraq qalmışdır. Əsasən, prof. F.Zeynalov və prof. Y.Seyidovun bu istiqamətdə apardığı araşdırmalar daha uğurlu və məntiqidir. Prof. F.Zeynalov əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçidin modal sözlərdə özünü daha qabarıq göstərməsi fikrini irəli sürür. Müəllif bu münasibətlə, yazır: “Modal sözlərin əksəriyyəti əsas nitq hissələrindən lüğəvi mənanın daralması, eyni sintaktik vəzifə ifadə etmək yolu ilə təcrid olunur, köməkçi vasitə rolunu görməyə başlayır. Modal sözlərin əsas nitq hissələrindən təcrid olunması yolu çox məhsuldar olub, bu gün də davam etməkdədir” [26, 46].

Ş.Hüseynov da məsələyə məhz bu mövqedən yanaşaraq modal sözlər istiqamətindəki qrammatikləşməni sözün sintaktik mövqeyinin onun məna yükünə təsiri aspektindən izah etməyə çalışır: “Qrammatikləşmə prosesi gücləndikcə leksik məna zəifləmiş,

nəticədə modal söz formalaşmışdır” [16, 58]. Tədqiqatçı bu yanaşma tərzinə müvafiq *düzü, düzdü, doğrusu, işdir* sözlərini nümunə kimi vermişdir. Öncə onu deyək ki, modal sözlərdə qrammatikləşmə prosesi tarixi əhəmiyyət daşıyır və bu köməkçi nitq hissəsinə keçid artıq həmin sözlərdə tam qərarlaşmışdır: yəni biz o morfemləri modal söz hesab edirik ki, onlar leksik mənadan tam məhrum olub, yalnız köməkçi söz vəzifəsində qrammatik funksiyanın icraçısına çevrilsinlər. Məsələn: *Gərək ki, vaxtilə bu işlərdə özünüz ona imkan yaratmışdınız. Yaxud: Dost arası düz gərəkdi, əzizim, Deməməyin nə deməkdi, əzizim.* (N.Həsənzadə) Diqqətlə hər iki nümunəyə baxaq. Birinci nümunədə “gərək” sözü modallıq yaratmağa xidmət edir, cümlə üzvü vəzifəsində işlənmədiyindən ara söz funksiyası daşıyır. İkinci nümunədəki “gərək” sözü suala cavab verərək xəbər vəzifəsində çıxış etmişdir. Lakin hər iki halda bu morfeim leksik mənasını saxlamış və morfoloji mənsubiyyətinə görə isimdir. Başqa bir nümunəyə baxaq:

Qoy yeri gəlmişkən, deyim bir sözü,

Nə var yer üzündə anadan əziz.

Sənin yastığına baş qoymaq özü,

Cəmiyyət önündə borcdu, şübhəsiz (N.Həsənzadə)

Birinci misradakı *yeri gəlmişkən* ifadəsi söz birləşməsidir, ara söz birləşməsi funksiyası daşıyır. Dördüncü misradakı *şübhəsiz* sözü isə *şübhə (isim) + siz (şək.)* modelinə uyğun düzəltmə sifətdir və o da cümlədə ara söz vəzifəsində işlənməmişdir. Bu sözün sinonimi olan “şəksiz” morfemi barədə prof. Y.Seyidov yazır: “Şəksiz sözü əslində, kök və şəkildən ibarətdir. Burada isə əvvəlkilərdən fərqli olaraq şəkilçi işləkdir, kök isə işləkliyini itirib” [24, 366]. Bizcə, “şəkk” sözü dilimizin müasir vəziyyətində işləkliyini heç də itirməmişdir. Belə ki, bu gün danışqda “şəkk eləmək”, “şəkk gətirmək” kimi ifadələr fəal işlənir. Bu mənada, ara söz funksiyasında işlənə bilən bu söz morfoloji mənsubiyyətinə görə sifətdir. Əlbəttə, dilimizin müasir vəziyyətində sözlərin sintaktik müstəvidə ara söz kimi modallıq yaratmaq qabiliyyəti daha da genişlənir və belə sözlərin, söz birləşmələrinin sayı dilimizdə olduqca çoxdur: *Mənəm, qızınızın, necə deyərlər-, “Tələbə yoldaşı”, “rəfiqəsi də”* (N.Həsənzadə). *Elə bil, gül əkdik məzar dibçəyə, Mən daşa dönmüşdüm, o daş çiçəyə* (N.Həsənzadə). *İşdir, axşam gəlsəm,*

Solmazı da gətirim? Ümumiyyətlə, bilirdi, nə oyunlardan çıxır Spartak (Anar) və s.

Müasir Türkiyə dilçiliyində isə modal sözlərdən qeyd etdiyimiz kimi, ayrıca bir nitq hissəsi olaraq bəhs edilməmişdir. Bu qrupa aid ola biləcək sözlər isə digər köməkçi nitq hissələri içərisində təqdim edilmişdir. M.Ergin “Türk dil bilgisi” kitabında həm modal sözləri, həm də ara söz funksiyası daşıyan bəzi sözləri bağlayıcılara daxil etmişdir. Məsələn, müəllif “belki”, “zaten” sözlərini netice ve izah ifadə eden bağlamalar [32, 335], *yoksa, meğer, aksi halde, öyleyse* sözlərini şart, derece bildiren edatlara [32, 336] və s. daxil etmişdir.

Tahir Gencan da “Dilbilgisi” kitabında məsələyə həmin prizmadan yanaşsa da, fərqli mövqeyi nəzərə çarpır. Müəllif *sanki* modal sözünü ilgeçlerin (qoşmaların) içərisində vermiş və fikrini belə əsaslandırmağa çalışmışdır: “*Nayın ki, çıkar zemzeme süranlarından, Bülbüller öter sanki gülün şahlarından (Naili-XVII əsr). Neyin dediklerinden çıkan nağmeler, gül dalındaki bülbüllerin ötüşüne benzetilmiştir. Buna göre “sanki” de bir benzetme ilgecidir. Bu da “gibi” den az çok ayrılır: a) Gibi’de benzetme anlamı açıktır; b) Sanki’de azıcık ötrülü, kapalıdır*” [37, 361].

Tədqiqatçı *guya, guya kim, gerek, yoksa, demek, zira, meğer* və digər sözləri isə bağlaçlara (bağlayıcılara) daxil etmişdir. Məsələn, T.Gencan “*yoksa*” sözünü bağlayıcı kimi belə izah edir: “*Orhan hala gelmedi; yoksa treni mi kaçırdı?... örneğinde “yoksa” sözcüyü kendinden sonra gelen bağımsız örneklere dikkati çekmeye, onları berkiterek öncüllere bağlamaya yarıyor. Böyle olduğunu iyice kavramak için “yoksa”yı tümceden atalım: önemli bir eksiklik olmadığı görülür*” [37, 387].

Türk dilinin görkəmli tədqiqatçılarından sayılan T.Banguoğlu da “Türkçenin grameri” əsərində modal sözləri və ara söz funksiyasını yerinə yetirən morfemləri *bağlamalar* (bağlayıcı) içərisində göstərmişdir. Məsələn, tədqiqatçı *gerek, gerekse* sözlərini ulama bağlamaları, *demek, öyle ki* sözlərini açıqlama bağlamaları, *yoksa, illa, aksi halde* sözlərini “şart bağlamaları” kimi təqdim etmişdir.

Düzdür, Türkiyə dilçiliyində bu qrup sözlərin təqdimatında qarışıqlıqlara yol verilsə də, burada mahiyyətə bir məntiqi məqam

var: o da modal sözlərin qrammatik funksiyasına, cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqəyə girməsinə diqqət yetirilən məqamdır ki, məhz bu qrup sözləri həmin aspektdən də bağlayıcılara daxil etmişlər. Məsələyə bu cür yanaşmanı Azərbaycan dilçiliyində modal sözləri xüsusi nitq hissəsi kimi təqdim edənlərin qarşısına da bir arqument kimi qoya bilərik.

Türkiyə türkəsindəki modal sözlər barəsində ətraflı məlumatlar görkəmli türkoloqlar A.Kononov, F.Zeynalov, R.Rüstəmovun araşdırmalarında da rast gəlmək olur. A.Kononov modal sözləri səs tərkibinə görə iki qrupa ayırmışdır. Nəticədə o, ədatların məna növlərini modal sözlərin məna növləri kimi təqdim etmişdir. Məsələn, sual bildirən modal sözlər, təsdiq bildirən modal sözlər, inkar bildirən modal sözlər və s. Buradan aydın görünür ki, təsnifat ədatların məna növləridir. Əsərdə modal sözlərin yalnız bir qismi (*güya, sanki, sahiden, gerek, elbette, belki*) öz əksini tapmışdır [45, 351].

Prof. R.Rüstəmov türk dilindəki modal sözləri xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya hesab edir və buraya aşağıdakı sözləri daxil edir: *tabii, sahiden, filhakika, zaten, işte, belki, galiba, olsun ki, genellikle, meğer, sanasın ki, yukarı, sizce, birincisi* və s. [20, 164].

Prof. F.Zeynalov isə müasir türk dilində aşağıdakı modal sözləri qeyd etmişdir: *güya, muhakkak, hakikatan, mutlaka, belki, elbette, olmalı, tutalım, doğrusu, sahiden, şüpheşiz, mümkün, ihtimal* [26, 239].

Bizim bu sözləri qeyd etməkdə məqsədimiz türk dilçiləri tərəfindən araşdırılmayan, lakin azərbaycanlı türkoloqların tədqiqatları nəticəsində ortaya çıxan modal sözlərin varlığına aydınlıq gətirmək idi. Göründüyü kimi, tədqiqat predmeti eyni olduğundan həmin dilçilərin türk dili üzərində apardıqları tədqiqatlar dilimizdə modal sözlər barəsindəki araşdırmalara və bu kateqoriyada qruplaşdırılan sözlərə uyğun gəlir. Aşağıda qeyd etdiyimiz nümunələrdən də görünür ki, türk dilində modal sözlər qrupuna aid edilən morfemlər içərisində leksik mənalı sözlər, söz birləşmələri, hətta cümlələr də verilmişdir. Məsələn: *Demek ki, rüyalar orada insanların şeytanla düzüşməsinə ve onları suçlayıp yakmaya yarıyormuş* (O.Pamuk). *Aksi taktirde, bu takıntılar, aile saadetini pozacak hale gelebilir* (F.Teymur). Nümunələrdən də görünür ki,

qeyd olunan sözlər ara söz funksiyasını yerinə yetirənlər də, morfoloji mənsubiyyəti etibarlı ilə modal söz deyillər.

Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində modal sözlərin araşdırılması istiqamətində mübahisə doğuran digər bir məqam onların ədatlarla qarışıq salınmasıdır. Modal sözləri ayrıca bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirməyən dilçilər onu ədatların yarımqrupu kimi təqdim edir. Bu cəhətdən N.Baskakovun fikirləri diqqət cəlb edir. O, ədatlardan bəhs edərkən “ədat və modal sözlər” adlı xüsusi başlıq ayırır, ədat və modal sözlərin ayrı kateqoriya olmadığını sübut etməyə çalışır. Həmçinin müəllif ədat və modal sözlər qrupuna nə ədatlar, nə də modal sözlərlə əlaqəsi olan bir sıra sözləri də daxil etmişdir [26, 17].

Bu cür münasibəti biz A.Kononovun əsərlərində də görə bilərik. O da ədatları “ədat və modal sözlər” başlığı altında təqdim edərək bunları ədat adı altında birləşdirməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir. O, həmçinin göstərir ki, ədatlar iki qrupa bölünür: a) xalis ədatlar; b) ad-ədatlar. Tədqiqatçı xalis ədatlara ancaq şəkilçiləşmiş ədatları daxil etmiş, sabit fonetik tərkibli ədatları isə modal sözlərlə eyniləşdirərək, onları bu qrupa aid etmişdir. Buna görə A.Kononov türk dilindəki *bile, hiç, bari, hayır, işte, evet, tıpkı* və s. ədatları modal sözlər kimi təqdim etmişdir [45, 347].

F. Zeynalov modal sözləri müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul etməsə də, sözügedən məsələ ilə əlaqədar yazır: “Əvvəla, modal sözləri ədat hesab etmək heç bir cəhətdən özünü doğrulda bilməz. Çünki ədatlar söz və cümlədə olan mənanı qüvvətləndirir, lakin modallıq münasibətini əks etdirə bilmir” [26, 28]. Lakin müəllif ədatlardan bəhs edərkən onların bir növü kimi – modal ədatları qeyd edir və bura aşağıdakı sözləri daxil edir: *qoy, qoyun, heç, görəsən, görək, hətta, hələ, belə, yalnız* (Azərbaycan dili), *amma, bile, hətta, hiç, haydı, yalnız, sade, evet, peki, hele, bari, bakalım* və s. (türk dili) [26, 180]

Göründüyü kimi, modallıqla modal sözlər eyni kateqoriya demək deyil. Modallığın ifadə vasitələri çoxdur, modal sözlər isə yalnız bu vasitələrdən biridir. Bu mənada, modal sözlərlə ədatları fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək istəyirik: 1) Modal sözlər ifadə olunan fikrə, gerçəkliyə modal münasibəti ifadə edir, ədatlar isə sözlərin və cümlələrin mənasını qüvvətləndirir; 2) Modal

sözlərdən fərqli olaraq, ədatlar şəkilçiləşməyə meyillidir; 3) Modal sözlər cümlənin məzmunu ilə bağlı olduğundan, onun atılması bəzən cümlənin mənasına xələl gətirir, ən azı real gerçəkliyə modal münasibət aradan qalxır; 4) Modal sözlərin cümlədə sintaktik vəzifəsi ara söz və söz-cümlədir. Ədatlar isə sintaksisdə də “ədat” adlandırılır, lakin söz-cümlə vəzifəsində çıxış edə bilirlər.

Biz bütün bunları yekunlaşdıraraq, müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində modal sözlərin xarakterini belə müəyyənləşdiririk: *Modal sözlər* tarixən lüğəvi mənalı sözlərdən meydana gəlib, dilin müasir durumunda öz leksik mənasını itirmiş, heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmayan, quruluşca sözə bərabər olan, obyektiv gerçəkliyin ayrı-ayrı cəhətlərini – zərurilik, ehtimal, mümkünlük və s. planda əks etdirərək, danışanın ona modal münasibətini bildirən söz qrupudur. Beləliklə, hər iki dildə işlənən modal sözlər bunlardır:

Azərbaycan dilində: *yəqin, bəlkə, guya, nəhayət, əlbəttə, sanki, intəhası.*

Türk dilində: *guya, sanki, sahiden, belki, elbette, nihayet, muhakkak, galiba, zaten.*

Biz dilçiliyimizdə mövcud ənənəyə sadıq qalaraq modal sözləri qrammatik mənası və ifadə etdikləri modal çalarlarına görə aşağıdakı məna növlərinə ayırmağı münasib sayırıq:

I. Zərurilik, qətiyyət bildirən modal sözlər: a) Azərbaycan dilində: *əlbəttə*; b) Türk dilində: *elbette, muhakkak, sahiden, zaten.*

Əlbəttə, mən səni itirən gündən, Həyatım dəyişdi bütün kökündən (N.Xəzri). Sən əlbəttə, tək idin, ərsiz... (Anar) Elbette ailedeki her ferdin islam ahlakı ile bezenmesi, kurulacak yuvanın sağlıq bakımından en idealidir. (F.Teymur) Elbette köşkte nereye gitmesini istersin? (R.Nuri) Bu morfem ki ədatı ilə də birgə işlənir: *Əlbəttə ki, o, Alimin fikrini bilmirdi* (M.Hüseyn). *Elbette ki, her ailede bazı problemler olacak, yaşanacaktır.* (F.Teymur) Müasir türk dilində bu modal sözün “elbet” formasına da təsadüf edilir: *Bir çaresine bakacağız elbet* (O.Pamuk).

Muhakkak modal sözü müasir türk dilində dilimizdəki “şübhəsiz” sözünün ara söz mövqeyindəki mənasını bildirir və fəal işlənir: *Muhakkak deli olurum. Muhakkak seninle görüşmem lazım.* (S.Demirci)

Sahiden modal sözü türk dilində aktiv işlənir və dilimizdəki “doğurdan da”, “düzü” ara sözlərinin sinonimidir. *Sahiden de Emineyi emniyet müdürlüğüne götürmüşlerdi.* (S.Demirci). Mustafa: “*Sahiden*” (Y.Kemal). Bu sözün “sahi” formasına da türk dilində rast gəlmək olur: *Sahi, bir annenin şevkati sınır tanır mı?* (N.Sezer).

Zaten modal sözü isə dilimizdəki “əslində”, “onsuz da” ara sözlərinin sinonimidir: Genci bu hale sokan zaten toplumdur (N.Sezer). Akrabalarımın başlarına gelenlerin bir kısmını eniştemin bana, Tebrize yolladığı mektuptan biliyordum zaten (O.Pamuk).

II. Güman, şübhə bildirənlər: a)Azərbaycan dilində: *bəlkə, yəqin, intəhası*; b)Türk dilində: *belki, galiba*.

Ərəb mənşəli “bəlkə” sözü “bel” sözü və *ki(kim)* əvəzliyindən meydana gəlib. [26, 254]. Bəlkə, sənin gündüzünü axşam elədim. (N.Həsənzadə). Bəlkə, məhəbbətin hökmü bülədir (N.Həsənzadə). Belki daha neyin ne olduğunu farkında değıldi (Y.Kemal). Belki lise, belki de universitedesiniz... (F.Teymur).

Bəlkə // belki modal sözü “də” ədatı ilə də işlənə bilir: Bəlkə də hər bayatıda, bir torpağın fəryadı var. (N.Həsənzadə) Yanında bəlkə də, o daşa dönüb. (N.Həsənzadə). *Belki de benliğindən qaçabilene hazır.* (N.Fazıl).

Yəqin və *intəhası* modal sözlərinə yalnız dilimizdə təsadüf olunur və aktiv işlənmə tezliyinə malikdirlər: *İtlər kimi tumarlanar qaçsa yəqin, Yatsa yəqin, pişik kimi xumarlanar*(N.Həsənzadə). *Yəqin səni sevən, səni öpən var* (N. Həsənzadə). *İntəhası, nə dəmir libasım, nə polad qılıncım, nə də dağlar arxasında məni gözləyən dünyaya gözəli sevgilim var* (Y.Səmədoğlu).

Galiba modal sözü dilimizdəki “deyəsən” ara sözünün sinonimi kimi yalnız türk dilində işlənir: Peki, demin galiba kendimi tutamayaraq ona bir tokat attım (O.Pamuk). Bana gelen müjdeyi galiba caydırdılar (N.Fazıl). Galiba Nesteren’in bu işten yokmuş haberi (O.Pamuk).

III. Mənzətmə, müqayisə bildirənlər: a)Azərbaycan dilində: *guya, sanki*; b) Türk dilində: *güya, sanki*.

Guya sənət üçün məhəbbət azdı, Guya məhəbbətdə ləyaqət azdı, Guya ictimai dəyəri yoxdur. Guya cəmiyyətə bir xeyri yoxdur. (N.Həsənzadə) Müasir türk dilində bu modal söz dilimizə nisbətən zəif işlənir: *Güya o, pütperest imiş, şirin huda imiş* (N.Sezer) *Sanki o*

parlayan dan ulduzuydu (N.Xəzri). Sanki günəş doğdu uzaq səhərdə (N.Xəzri) Yerdə də uçurdun sanki hər zaman (N.Həsənzadə). Sanki erdim çetin bilmecesinə (N.Fazıl). Sanki babasının hayrına icat etti, pezevenk (Y.Kemal). Sanki Yunusla Selim balıqçıyı aynı anadan doğmuşlardı. (Y.Kemal)

IV. Nəticə bildiren: nəhayət // nihayət. *Nəhayət, şahzadə nəhəng bir quşa rast gəlir. (Y.Səmədoğlu) Qartalı gizlədən buludlara, sıldırım qayalara, nəhayət onun qanadlarına qüvvət, gözlərinə işıq verən günəşə nifrət edirdi (Y.Səmədoğlu). Nihayət, dənə dənə aynı noktaya vardım (N.Fazıl) Nihayət, geldiniz, Selim bey (Y.Kemal). Nəhayət sözü türk dilində modal söz kimi işlənsə də, nadir halda təcrid olunduğu kateqoriyanın – ismin əlamətlərini özündə saxlamasına rast gəlmək olur: *Burada gördüğümüz güzelliklerin suretləri ardında nihayetsiz lezzət və saadet derinliyi yoxsa, suretlər kaybolur. (S.Demirci)**

Modal sözlərin mənaca bölgüsü əlbəttə ki, şərti xarakter daşıyır. Çünki bir modal söz fikrin ifadəsindəki roluna müvafiq müxtəlif mənalara xidmət edə bilər. Ona görə də qeyd etdiyimiz bölgüyə mütləq yanaşmaq doğru deyildir. Həmçinin dilimizdə ara söz vəzifəsində işlənən *həqiqətən, ümumən, adətən, əsasən, məsələn* kimi sözlər də var. Prof. Y. Seyidov bu sözlərin morfoloji mənsubiyyəti barəsində yazır: “Bunlar, əslində, düzəltmə sözlərdir: *həqiqət, əsas, ümum (i) hökm* sözlərindən “ən” şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlmişdir. Müasir dildə “ən” şəkilçisi aktivliyini itirmişdir, demək olar ki, ancaq vaxtilə qoşulduğu sözlərin tərkibində qalmışdır. Ona görə də “ən” şəkilçili sözləri bütöv halda qeyri-düzəltmə sözlər kimi modal sözlər sırasına aid etmək olur” [24, 366]. Biz də belə hesab edirik ki, bu sözlərin ayrılıqda leksik mənası olsa da, aktivliyini itirmiş “ən” şəkilçisi onlara qoşulmaqla bu sözlərdəki leksik mənanı bir qədər daraldaraq qrammatikləşməyə meyilləndirir. Eləcə də “əvvəla” sözünə qeyri-aktiv “a” şəkilçisinin qoşulması ilə yaratdığı məna çaları və qrammatik pozisiya da yuxarıda deyilənlərlə üst-üstə düşür. Ona görə də *həqiqətən, məsələn, əsasən, adətən, əvvəla, ümumən* sözlərinə hələlik diferensial (yəni *dildaxili proseslərin təsiri nəticəsində öz semantikasından uzaqlaşan və morfoloji pozisiyasını dəyişən*) modal sözlər deyirik. Bütün bu dediklərimizi müasir türk dilində işlənən *hakikatan, adeta, evvela* və s. bu tipli sözlərə də aid

edirik. Məsələn: *Əvvəla, valideynlərinə qarşı mehribanlaşmışdı.* (Anar). *Adətən, mən axşamlar evdə olmuram: gecə növbəsində işləyirəm. Süsən, həqiqətən, çox kədərli bir xəbər yollamışdı.* (M.Hüseyn). *Bir akıl gelecek ki, akıllılar delirecek, Ve bir devrim, evvela devrimi devirecek* (N.Fazıl). *Adeta kadın ve ev bir bütündür* (N.Sezer). *Hakikatan de Boya Mehmet unutulmuşdu* (Z.Yamaç).

Lakin biz bu fikirləri *təxminən, təsadüfən* sözləri barəsində deyə bilmirik. Çünki bu sözlər cümlədə ara söz kimi işlənsələr də, morfoloji mənsubiyyətləri etibarı ilə zərfdirlər. Belə ki, dilimizdə “ən” şəkilçisi ilə düzəlib hərəkətin tərzini bildirən zərflər çoxdur: *hökmən, daxilən, ruhən, şəxsən, qismən* və s. Nümunələrə nəzər yetirək: *Mən ona təsadüfən rast gəldim. (zərf) Təsadüfən, biz səninlə o iclasda tanış olmamışdıq mı?** (ara söz) *Həsənə kitabların sayını təxminən demişdim (zərf). Təxminən, onun harda olduğunu ağılınıza gətirmirsiniz? (ara söz)* Misallardan da aydın görünür ki, həmin sözlər ara söz kimi işlənsələr belə öz leksik mənalərini mühafizə edə bilmişlər.

Beləliklə, müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində modal sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərinə nəzər yetirərkən məlum olur ki, onlar hər iki dilin qrammatik sistemində əsaslı rol oynayır və modallıq kateqoriyasının təşkilində mühüm vəzifə daşıyır. Düzdür, hər iki dildə modal sözlərin sayı azdır. Lakin bu, modal sözlərin bir nitq hissəsi kimi varlığını şübhə altına almır. Çünki tarixən olduğu kimi, dilin müasir durumunda xeyli sayda işlənən ara sözlərin bəzilərinin zaman-zaman desemantikləşərək morfoloji xarakterini dəyişib modal sözlərə keçəcəyini ehtimal etmək olar.

Nəticə. Müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri işlənmə xüsusiyyətlərinə görə zəngin üslubi imkanlara malikdirlər. Hər iki dilin materialları üzərində apardığımız müqayisəli araşdırmalar bizə bu barədə yetərli məlumatlar vermiş oldu. Qeyd edək ki, mövzumuz olduqca əhatəli idi: təkcə bir köməkçi nitq hissəsi barəsində dissertasiya işi həcmində tədqiqat aparmaq mümkündür. Nəzərə alsaq ki, faktlar hər iki dilin

* Təsadüfən sözünü feilin qarşısına gətirdikdə modallıq aradan qalxır və zərf kimi çıxış edir.

materiallarına əsaslanır, onda mövzunun daha geniş həcmə malik olmasını düşünmək olar. Buna rəğmən, çalışdıq ki, bütün köməkçi nitq hissələri barəsində hərtərəfli məlumat verək, aktual məsələlərin izahına nail olaq.

Bir məqamı da qeyd edək ki, tədqiqat mövzumuz olduqca çətin idi. O mənada ki, təkcə Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri barəsində xeyli sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Ümumiyyətlə, türkologiyada bu istiqamətdə aparılmış dəyərli araşdırmalar çoxdur. Ona görə də “işlənmiş”, tədqiq olunmuş bu mövzuya yenidən qayıtmaq, müraciət etmək bizim üçün çətin olduğu qədər də məsuliyyətli idi. Məhz buna görə də bu məsuliyyət yükünün ağırlığını hiss etdiyimizdən çalışdıq ki, mövzumuzla “ehtiyatlı davranmaq”.

Türkiyə türkcəsində üzərində apardığımız ilk araşdırma olduğundan buradakı dil materiallarının təhlilində də çətinliklərlə qarşılaşdıq. Ancaq hər iki dilin qrammatik quruluşundakı oxşarlıq bizə mövcud faktları araşdırmağımızda yardımçı oldu. Məsələn, türk dilçiliyində bəzi modal sözlərin (*güya, sanki*), eləcə də ara söz kimi işlənən bəzi morfemlərin (*demək, yoxsa, oysa*) bağlayıcı kimi təqdim edilməsi bizə vadar etdi ki, türk dilinə aid çoxlu dil faktlarına müraciət edək.

Hər bir köməkçi nitq hissəsi üzərində apardığımız araşdırmada hər iki dilə aid həm fərqli, həm də oxşar faktlara rats gəldik. Məsələn, qoşmalar bəhsində müəyyənləşdirdik ki, həm Azərbaycan, həm də türk dilçiliyində qoşma kimi qeyd edilən *əvvəl//evvel, sonra//sonra, artıq//artık, bəri//beri və s.* bu kimi sözlər morfoloji mənsubiyyətləri etibarilə əsas nitq hissələrinə məxsusdurlar. Yaxud da müasir türk dilində bağlayıcıların tabesizlik və tabelilik adlanan qruplara bölünməsi dilçiliyimizdəki təsnifatla üst-üstə düşür.

Hər iki dildə köməkçi nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətlərində fərqli məqamlarla da qarşılaşmış olduq. Ən nəzərəçarpan məqam hər iki dildə bu qrupa aid müxtəlif sözlərin işlədilməsidir. Məsələn, türk dilində *gerçi* bağlayıcısının qarşılığı kimi dilimizdə *hərçənd* bağlayıcısı işlənir. Həmçinin türk dilində *nitekim* bağlayıcısı, *sahiden, galiba* modal sözü sifət köməkçi nitq hissələrinə aid morfemlərdir, ancaq dilimizdə bu sözlərin qarşılığını verən sifət köməkçi söz yoxdur. Eləcə də əksinə, *sarı* qoşmasına,

intəhası modal sözlərə türk dilində rast gəlinmir, həmin sözlərin funksiyasını digər köməkçi sözlər yerinə yetirir.

Köməkçi nitq hissələrinin işlənmə xüsusiyyətlərində digər fərqli bir məqam onların işlənmə tezliyi ilə əlaqədardır. Məsələn, *rəğmən // rağmen* qoşmasının türk dilində, amma *ötrü // ötürü* qoşması Azərbaycan dilində daha fəaldır. Yaxud da *gah...gah da* bağlayıcısı dilimizdə daha aktiv işlənsə də, türk dilində rast gəlinən *zira* bağlayıcısı artıq Azərbaycan dilində arxaikləşmişdir.

Köməkçi nitq hissələrinin işlənməsində başqa bir fərq isə keçid proseslərində özünü göstərir. Məsələn, *yəni // yəni* sözü omonim olaraq bağlayıcı və ədat kimi işlənir. Lakin müasir türk dilində bu morfem daha çox cümlə sonunda sual ədatı kimi müşahidə edilir. Yaxud da *nəhayət // nihayət* morfemi dilimizdə ancaq modal söz kimi işlənsə də, türk dilində leksik vahid kimi öz mənasını mühafizə edər bilmişdir.

Qeyd edək ki, biz mövzumuz boyu köməkçi nitq hissələrindən danışarkən onların quruluşca növlərindən bəhs etmədik. Bunun birinci səbəbi o idi ki, araşdırma istiqamətimizlə bağlı daha vacib məsələlər diqqətimizi çəkdi. İkincisi, köməkçi nitq hissələrini quruluşca növlərə ayırmaq sözün quruluşu barəsindəki dilçilik təliminin müddəalarından kənara çıxmaq deməkdir. Birmənalı şəkildə deyək ki, hal-hazırda dilçilikdə bu cür məsələ qoymaq elmi qanunauyğunluğu əks etdirmir.

Araşdırmamızı yekunlaşdırarkən nəzərimizi cəlb edən bir məqam da “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2013) köməkçi sözlərin yazılışlı ilə əlaqədardır. Məsələn, göstərilir ki, birhecalı qoşmalar sözlərə bitişik yazılır (“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”. Bakı, 2013, s.9). Bu qaydaya əsasən, uzun müddət sözlərdən ayrı yazılan *tək* qoşması indi sözlərə bitişik yazılır: *şirtək, quştək, dağtək* və s. Digər bir qaydaya əsasən, ikihecalı qoşmalar sözlərdən ayrı yazılır (yenə orada, səh.9). Lakin nədənsə *aşırı* qoşmasının yazılışında bu qaydaya müraciət edilməyib. Belə ki, lüğətdə əksini tapan *günaşırı, ilaşırı, həftəaşırı, kəndaşırı* sözlərindəki *aşırı* qoşması sözlərə bitişik formada təqdim edilmişdir. Əlbəttə, mövzumuzun əhatəliliyi imkan verir ki, bütün bunlar barəsində daha ətraflı bəhs edək. Lakin həm yenidən təkrarlamamaq,

həm də nəticə hissəsi olduğundan gəldiyimiz qənaətləri hələlik bunlarla yekunlaşdırmış oluruq.

Tədqiqat işimizin mövzusu çətin və məsuliyyətli olduğundan belə düşünürük ki, gənc tədqiqatçı kimi apardığımız araşdırmalar, gəldiyimiz qənaətlər mütləq deyildir. Düzdür, mövzumuzla bağlı xeyli məqalə və tezislər müzakirə edilərək çapa layiq görülüb. Lakin belə hesab edirik ki, bu irihəcmli elmi araşdırma gələcəkdə sözügüdən istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda, seminarların təşkilində, az da olsa, səmərəli mənbə sayıla bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: BDU, 1992, 329 s.

2. Abdullayev Ə. Köməkçi nitq hissələri. Bakı: ADU, 1958, 49 s.

3. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 416 s.

4. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər // Dilçilik məcmuəsi. Az. SSR EA-nın Dil və Ədəb. instit. əsərləri. X cild. Bakı, 1957, s. 170

5. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində ədatlar // Az. SSR EA-nın xəbərləri. Bakı, 1959, № 4, s.120

6. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Az. SSR EA, 1951, 262 s.

7. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Az. SSR EA, 1960, 334 s.

8. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: ADPU, 2004, 176 s.

9. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı: API, 1983, 91 s.

10. Əbilov A. Qoşmaların təsnifi məsələsinə dair // ADU-nun Elmi əsərləri. Bakı, 1969, № 1-2, s. 47

11. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965, 148 s.

12. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı: Elm, 2007, 280 s.

13. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: Çaşıoğlu, 1999, 162 s.

14. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 336 s.

15. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
16. Hüseynov Ş. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı. Bakı: Nurlan, 2003, 194 s.
17. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı: Nurlan, 2010, 544 s.
18. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Bakı: Az. SSR EA, 1980, 510 s.
19. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: API, 1961, 474 s.
20. Rüstəmov R. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. Bakı: BDU, 1996, 220 s.
21. Rza X. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
22. Serebrennikov B., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 380 s.
23. Seyidov Y. Əsərləri. I cild. Bakı: BDU, 2006, 628 s.
24. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: BDU, 2006, 371 s.
25. Seyidov Y., Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: BDU, 2008, 312 s.
26. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, Maarif, 1971, 312 s.
27. Banguoğlu T. Türkçenin grammeri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990, 617 s.
28. Caferoğlu A. Türk dili tarixi. I bölüm. İstanbul: Timaş yayını, 1970, 200 s.
29. Çevik A. Edebiyatçılarımızdan itiraflar. İstanbul: Sütun yayını, 2005, 184 s.
30. Deni J. Türk dili grammeri (osmanlı lehçesi). İstanbul: Remzi Kitap Evi, 1941, 740 s.
31. Dil yazıları. I bölüm. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, 248 s.
32. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Fen fakültesi Basımevi, 1962, 388 s.
33. Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul: Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım, 1993, 387 s.
34. Edikson H. Yeni türk dil bilgisi. İstanbul: Remzi Kitap Evi, 1963, 538 s.
35. Erdinc F. Gilip Gilibof. Dilbilgisi. IX cild. Sofya, 1952, 477 s.
36. Fazıl N. Çile. İstanbul: "b.d. yayınları", 2006, 496 s.
37. Gencan T. Dilbilgisi. İstanbul: Fen fakültesi Basımevi, 1971, 694 s.

Türkoloji araşdırmalar

38. Hatiboğlu V. Türkçenin sözdizimi. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, 207 s.
39. Kemal Y. Deniz küstü. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, 432 s.
40. Pamuk O. Benim adım kırmızı. İstanbul: İletişim, 2005, 472 s.
41. Sezer N. Bir genç kız yetişiyor. İstanbul: Nesil yayınları, 2006, 240 s.
42. Tarama sözlüğü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, 420 s.
43. Teymur F. Evlilik. İstanbul: Gül Yurdu yayınları, 2006, 215 s.
44. Кононов А. Грамматика турецкого языка. Москва-Ленинград, 1941, 483 стр.
45. Кононов А. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, 1956, 537 стр.
46. Карабулатова И.С. и др. Этнолингвистика Евразийского континуума: теория и практика. Москва: РУДН, 2009.
47. www.org.wikipedia.az
48. www.edu.org.az
49. www.anl.az
50. www.turkoloji.cu.edu.tr

ƏLAVƏ

Türkiyə türkcəsində işlənən köməkçi sözlər lüğəti

Türkiyə türkcəsində	Azərbaycan türkcəsində qarşılığı
<i>Qoşmalar</i>	
için	üçün
göre	görə
gibi	kimi
üzere	üzre
doğru	doğru
rağmen	rəğmən
ile	ilə
tek	tək
dair	dair
dolayı	ötrü
aşırı	aşırı
yana	ötrü
böyle	belə
hakkında	haqqında

Türkoloji arařtırmalar

yüzünden	ucbatından
<i>Bağlayıcılar</i>	
ve	və
ile	ilə
hem	həm
ne, ne de	nə, nə də
hatta	həttə
üstelik	üstəlik
ama	amma
ancak	ancaq
lakin	lakin
yalnız	ancaq
fakat	fəqət
halbuki	halbuki
yahud	yaxud
kah	gah
veya	və ya
ister	istər
yani	yəni
çünkü	çünki
zira	çünki
diye	deyə
madem	madam
gerçi	hərçənd
nitekim	belə ki

<i>Ədatlar</i>	
tıpkı//pek	lap
işte	budur
gayet	daha, artıq
ne	e//ey
hatta	həttə
evet	bəli
hay hay	hə//bəli
asla	əsla
değil	devil
hayır	xeyr
hiç	heç
hani	bəs
açaba	əcəba
yani	yəni
sırf	sırf

Türkoloji araşdırmalar

dahi//bile	belə
bari	barı
keşki	kaş ki
hadi	gəl
be	da//də
bakalım	gör
eğer	əgər
şayet	şayəd
<i>Modal sözlər</i>	
guya//güya	guya
belki	bəlkə
sanki	sanki
sahiden	doğrudan, düzü
elbette	əlbəttə
nihayet	nəhayət
muhakkak	şübhəsiz
galiba	deyəsən
zaten	əslində, onsuzda

RAMİL BAYRAMOV

**BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ BİRİNCİ
TÜRKOLOJİ QURULTAY**
(Əlifba məsələsinə tarixi baxış)

**BƏKİR ÇOBANZADƏ VƏ BİRİNCİ TÜRKOLOJİ
QURULTAY**
(Əlifba məsələsinə tarixi baxış)

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni və siyasi həyatında tarixi bir hadisə idi. Bu Qurultay, demək olar ki, bütün türk dilli dövlətlərin çox uzun və keşməkeşli tarixi səhnəsində “ilk həmrəylik və birlik məclisi” kimi türk xalqlarının tarixinə həkk olunmuşdur. Tarixi təcrübədən bildiyimiz kimi, tarixi təkamül prosesinin bütün mərhələlərində özünəməxsus şəkildə, bu və ya digər formada məlum “ilkinlər” mövcud olmuşdur və onlar heç də birmənalı şəkildə qarşılınmamışdır. Eləcə də, türk xalqlarının həyatında ilk dəfə 1926-cı ildə keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay. “İlkinlər” sırasında olan bu Qurultaya və onun tarixi dəyərinə yanaşma – baxış bucağı birmənalı deyil, müxtəlif mövqələrdən və müxtəlif prizmalardan olmuşdur. Qurultayın keçirilməsini alimlər elmi, ictimai xadimlər, mədəniyyət işçiləri təhsildə irəliləyiş kimi, siyasətçilər siyasi cəhətdən, poliqrafçılar isə mətbəədə işlərin asanlaşdığına görə çox yüksək qiymətləndirmişdilər. Təsadüfi deyil ki, Səmədağa Ağamalıoğlu Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın ilk iclasını açıq elan edərək, bu xüsusda belə demişdi: “Həyatlarını elmin işıqlandırdığı mədəniyyət əsasında düzgün quran türk-tatar xalqlarının bununla Şərqi hələ də uyumaqda olan əsarət altındakı xalqlarının oyanışı üçün stimül yaratdıqlarını söyləsəm, heç də mübaligə olmaz. Lakin qurultayın önəmi təkcə bunda deyil: o, türkoloji elmin ədəbiyyatına qiymətli töhfə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində öz izini qoymalıdır” (1, 18).

Qurultaya müxtəlif prizmalardan yanaşma olduğu üçün, orada qoyulan məsələlər bir çox elm sahələrinin araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Qurultayda qoyulan başlıca problemlərdən biri kimi dil

məsələləri dilçi alimlərin diqqətindən yayınmamalıdır. Bütövlükdə dil məsələləri çox geniş bir əsərin mövzusu olduğuna görə biz bu işimizdə dil məsələlərindən ən önəmlisi olan əlifba məsələsini tədqiqata cəlb etməyi zəruri hesab etmişik. Hələ XIX əsrin ortalarından başlayıb XX əsrin I rübündə daha da kəskinləşən əlifba problemi öz məntiqi sonluğuna məhz I Türkoloji Qurultayda çatmış oldu. Daha dəqiq desək, bütün müzakirələr özünün kulminasiya nöqtəsinə 1926-cı ilin 26 fevral – 6 martda Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda çatdı, yəni türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə bu Qurultay son qoydu. Qurultayda müzakirə obyektini olan problemlər arasında türk dillərinin əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və metodika məsələləri xüsusi yer tutsa da, bu sırada yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur. Bu barədə qurultayın ilk iclasında təbrik üçün söz verilən Ümumittifaq Elm Assosiasiyasının sədri Pavloviç belə deyir: “Hazırkı Türkoloji Qurultay türk-tatar xalqları tarixində çox böyük hadisə olacaq. Sədası təkcə Bakı və Azərbaycan deyil, Sovetlər İttifaqının da hüdudlarından uzaqlara yayılacaq qüdrətli həyəcan sədaları kimi, Türkoloji Qurultay təkcə ziyalıların yox, aşağıdan yuxarıya qədər geniş xalq kütlələrinin indiyədək yalnız Avropa xalqlarının nəsibi olan mədəniyyət və sivilizasiyaya qoşulmalarına mane olan qeyri-mükəmməl əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və i.a. məsələlərə yönətməlidir” (1, 23).

Bəkir Çobanzadə və əlifba məsələsi. Əlifba bir xalqın yalnız yazıb oxuma texnikasını özündə ehtiva etdirmir. Əlifba xalqın düşüncəsini, psixoloji durumunu və bir qədər də cəsarətlə desək, adət-ənənəsini özündə ehtiva edir. Yəni əlifbaya təkcə texniki cəhətdən deyil, həm də ictimai-siyasi nöqtəyi nəzərdən də yanaşılmalıdır. Yalnız bir faktı demək kifayətdir ki, dünyada onlarla ərəb ləhcələri olduğu halda ərəb əlifbası bütün ərəb dünyasını birləşdirir bilər. Buna görə də hər hansı əlifbanı öyrənməyə çalışsaq, həmin əlifbanın mənsub olduğu xalqın etnopsixoloji durumuna, etnogenezisinə və etnoqrafiyasına nəzər yetirmədən keçinmək mümkün deyildir. Bu baxımdan XIX əsrdən başlayaraq türk xalqlarının istifadəsində olan ərəb əlifbası və bu əlifbanın türk dillərinə həm texniki, həm də ictimai-siyasi baxımdan uyğun gəlib-gəlməməyi barədə müxtəlif fikirlər meydana gəldi. İlk dəfə

M.F.Axundzadə ərəb əlifbasının türk dillərinin milli ruhuna uyğun olmadığını və bu əlifbanın nə fonetik, nə də morfoloji baxımdan türk dillərinə, xüsusilə də Azərbaycan dilinə yaramadığını elmi şəkildə izah etmişdir. Hətta o, ərəb əlifbası üzərində islahat işləri apararaq bir neçə əlifba layihələri də hazırlamışdır. Lakin sonda bu əlifbada islahat aparılmasının da faydasız olduğunu dərk edərək, yeganə çıxış yolunu latın qrafikalı əlifbaya keçməkdə görmüşdür. Məhz M.F.Axundzadədən sonra bir sıra görkəmli mütəxəssislər türk əlifbasının islahatı yolunda və yeni əlifbaya – latın əlifbasına keçməklə bağlı fəaliyyət göstərmişdilər. Belə görkəmli alimlərdən biri də əslən Krım tatarı olan professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur.

Qeyd edək ki, Bəkir Çobanzadə Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai həyatında çox mühüm işlər görmüşdür. O, ədəbiyyat, dil, dil tarixi, dialektologiya, əlifba, imla – orfoqrafiya, metodika və s. məsələlərdə qələmini işə salaraq müvafiq sahələr üzrə bir çox ilkinlərə imza atmışdır. Bu ilkinlər sırasından “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” (1924) adlı əsərini göstərmək kifayətdir ki, o, bu əsəri yazmaqla Azərbaycanın dilçilik elmi tarixində yeni bir sahənin – “Türkologiya”nın əsasını qoymuşdur.

Bəkir Çobanzadənin Azərbaycana gəlişi çox maraqlı bir əhvalatla bağlıdır. 1923-cü ilin sentyabrında Azərbaycandan türk xalqlarının yaşadıkları ərazilərə oradakı insanların yeni əlifbanın qəbul edilməsi məsələsinə münasibətlərini öyrənmək üçün dörd nəfərdən (S.Ağamalıoğlu, C.Məmmədquluzadə, V.Xulufu, X.Səid) ibarət nümayəndə heyəti Bakıdan Türkünəstanə “Əlifba səyahətinə” yollandılar. Öncə, Ağməscidə gələn nümayəndə heyəti burada Bəkir Çobanzadəni nadir bir tapıntı kimi kəşf edib Azərbaycana gəlməsinə və Yeni Əlifba Komitəsinin elmi işlərinə rəhbərlik etməsinə razılıq aldılar. Bu əhvalatdan sonra B.Çobanzadə elmi yaradıcılıqla, xüsusilə də yeni əlifbaya keçid məsələsi ilə daha da ciddi məşğul olmağa başlamışdır. Belə ki, S.Ağamalıoğlunun dəvəti ilə o, 1924-cü ilin sentyabrında Yeni Türk Əlifba komitəsinə elmi rəhbərlik etmək üçün Bakıya gəlir. Bakıya gələn kimi gərgin elmi, pedaqoji və ictimai fəaliyyətə başlayır. O, Bakıda bir sıra vəzifələrdə çalışır: Yeni Türk Əlifbası komitəsinin elmi rəhbəri, ADU-nun türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının professoru və müdiri, Şərq fakültəsinin dekanı, Maarif nazirliyinin nəzdində Terminologiya komitəsinin

rəhbəri və s. elmi və ictimai işlər aparırdı. O, Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi 13 il müddətində dilçiliyimizin, ədəbiyyatşünaslığımızın, habelə dil və ədəbiyyat tədrisi metodikasının inkişafına dəyərli töhvələr verərək, adı çəkilən sahələrə aid 15 kitab və 100-dən artıq elmi məqalə qələmə almışdır. Ən əsası da Azərbaycanda dilçilik elminin gələcək inkişafını təmin edəcək yüksək ixtisaslı milli filoloq mütəxəssislərin hazırlanmasında B.Çobanzadənin xidməti yüksək qiymətləndirilməlidir. Yəni Azərbaycanın filologiya sahəsində görkəmli alimləri olan akad. M.A.Dadaşzadə, akad. M.Şirəliyev, akad. F.Qasımzadə, prof. Ə.Dəmirçizadə, prof. M.Hüseynzadə və başqaları Çobanzadənin yetirmələri olmuşlar.

Çobanzadə ilə bağlı qeyd etdiyimiz bu məsələlər onun nə dərəcədə geniş – ensiklopedik yaradıcılığa malik bir şəxsiyyət olmasını bir daha göstərir.

Çobanzadənin əlifba məsələsi ilə bağlı fəaliyyətinə və bu məsələ ilə əlaqəli olan fikirlərinə bir sıra mənbələrdə rast gəlinir. Belə mənbələrə qeyd etdiyimiz “Əlifba səyahəti”ni, həmçinin səyahət zamanı baş verən hadisələri özündə əks etdirən və 1929-cu ildə Xalid Səid Xocayev tərəfindən birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr edilən “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” adlı kitabı, Çobanzadənin ayrı-ayrı illərdə əlifba məsələsinə həsr olunmuş məqalələrini və Türkoloji qurultayda söylədiyi çıxışlarını aid etmək olar.

Çobanzadənin əlifba ilə bağlı fikirlərinə nəzər salmaq üçün, əvvəlcə, X.Səidin adı çəkilən kitabına nəzər yetirək. Bu kitabda 1923-1929-cu illər arasında əlifba məsələsi ilə əlaqəli Xalid Səidin şahidi olduğu bütün hadisələr bir az da bədiiləşmiş formada öz əksini tapmışdır. Həm də bu kitab Çobanzadənin əlifba görüşləri ilə tanış olmaq üçün ən dəyərli mənbə hesab edilməlidir. Çünki bu kitabda Çobanzadənin həm əlifba səyahətinə çıxan nümayəndə heyəti ilə əlifba məsələsi ətrafındakı mükəllimləri, həm də Yeni Türk Əlifba komitəsində, Türkoloji qurultayda və qurultaydan sonrakı dövrdə əlifba məsələsi ilə əlaqədar olan fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Belə ki, əlifba səyahətinə gedən nümayəndə heyətinin üzvləri ilə söhbət zamanı və həmin məsələ ilə bağlı keçirilən iclasda Çobanzadə yeni əlifbaya keçid məsələsinə münasibət bildirmiş və S.Ağamalıoğlunun çıxışından sonra onun yeni əlifbayla bağlı fikirlərinin tamam

dəyişdiyini vurğulamışdır. Yəni o, əvvəlcə, yeni əlifbaya keçməyin tərəfdarı deyildi. Məhz Səməd ağanın çıxışı onu əvvəlki fikrindən döndərmişdir.

Azərbaycandan gələn nümayəndə heyətinin üzvlərinin əlifba məsələsi ilə bağlı kırımlıların fikirlərini öyrənmək məqsədilə Ağməsciddə keçirdikləri iclasda iclasın sədri B.Çobanzadəyə də söz verir. O, fikrini belə izah edir: “Yoldaşlar, əlifbaya, əvvəla, elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanla mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədən acizdir.

İkinci: bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalinin ümumi nəzəri etibara alınmalı).

Üçüncü: bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir; madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun mazisi – keçmişi unudulmamalıdır.

Dördüncü: yazıda fənni tərbiyə dəxi nəzəri etibara alınmalıdır.

Beşinci: bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını kəndi ətrafına hərs – elm və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəlilədəcək bir əlifba lazımdır.

Sizin əvvəlcə təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi; verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətə irəliləmək üçün bu əlifbanı (latın əlifbasını – R.B) qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur” (27, 21). Buradan aydın olur ki, Çobanzadə əlifba məsələsinə kor-koranə deyil, elmi nöqteyi-nəzərdən yanaşmağı məsləhət bilir. Həmçinin əlifba məsələsinə texniki və ictimai-siyasi cəhətdən yanaşmanı da vacib hesab edir. Bu da onun əlifba məsələsinə heç də birtərəfli yanaşmadığını göstərir. Burada o, ərəb əlifbasının türk dillərinin səs tərkibini ifadə etməkdə aciz olduğunu qeyd edərək, türk xalqlarını sürətlə irəli aparacaq yeni bir əlifbanın qəbul edilməsinin vacibliyini vurğulayır. O da aydın olur ki, Səməd Ağanın əlifba ilə bağlı söylədiyi nitqə qədər Çobanzadə yeni əlifbaya keçidin tərəfdarı deyilmiş. Bunu biz Çobanzadənin bu nitqindən əvvəl Səməd Ağanın “...yoldaş Çobanzadə, de görüm burada (Kırmda – R.B) yeni əlifba məsələsi necədir?” sualına cavabında da görürük. Çobanzadə həmin suala belə cavab verir: “Əlifba və imla xüsusunda Kırım gəncliyində üç cərəyan vardır: birinci, islahatçılar; bunlar ərəb əlifbası üzərində qazanlılar tərəfindən yapılan islah tərzində bir islahat yapmaq istəyirlər.

İkincisi, latın hürufatı tərəfdarlarıdır. Bunlar hənuz müəyyən bir şəkil göstərməmişlər. Üçüncü, rus hürufatını qəbul etmək istəyənlərdir; bunlar da hənuz müəyyən bir şəkil göstərməmişlərdir” (27, 15).

Çobanzadə burada göstərdiyi cərəyanların hansının tərəfdarı olmasını göstərməsə də, hər halda, o, latın əlifbası haqqında həmin vaxta qədər düşünməmişdir. Professorun məsələnin mahiyyətini dərk edərək fikrini dəyişməsinə mütərəqqi hal hesab edirik. Onun həmin əhvalatdan sonra Bakıda yeni əlifba ilə bağlı gördüyü mühüm işlər bu qənaətimizi bir daha təsdiq edir.

Həmin iclasda fikrini davam etdirən professor yeni əlifbanın həyata keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi bir komissiya yaradılmasını və bu işlərin vahid bir mərkəzdən idarə edilməsini təklif edir. Azərbaycanın paytaxtı Bakını belə bir mərkəzin yerləşəcəyi məkan kimi dəyərləndirir. Bu işdə isə azərbaycanlıların onlara kömək edəcəklərinə də ümid edir və Bakıdan gələn nümayəndə heyətinin əlifba səyahətinin məqsədini alqışlayır: “Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Belə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gəncliyinin yardım etməsini ümid edirəm. Qomision (komissiya – R.B) təşkil etmək də müvafiqdir. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminiz. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq” (27,21).

B.Çobanzadə Bakıya gəlib Yeni Türk Əlifba komitəsinin elmi şurasına rəhbərlik etməyə başlayandan sonra köhnə əlifbanın türk dillərinə yaramadığını və latın əlifbasının üstünlüklərini əks etdirən bir sıra məqalələr yazmışdır. Bununla yanaşı elmi konfranslarda məruzələr edərək, türk xalqlarının həyatında mövcud olan elmi-mədəni problemlərin, xüsusilə də əlifba probleminin həll edilməsi ilə bağlı ümumittifaq miqyaslı bir qurultayın çağırılması təşəbbüsünü də irəli sürmüşdür.

1924-1925-ci illərdə Türkoloji qurultaya hazırlıq işləri gedirdi ki, belə hazırlıq işlərini həyata keçirənlərin öncüllərindən biri və birincisi B.Çobanzadə idi. Buna uyğun olaraq qurultayqabağı onun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında qurultayda müzakirəyə çıxarılaçaq latın qrafikalı əlifba əsasında yeni bir əlifba layihəsi də hazırlanmışdır. 1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixində keçirilən Türkoloji qurultayda Çobanzadə rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdir.

Orada bir neçə məsələ ilə bağlı məruzələrlə çıxış da etmişdir. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, Çobanzadənin qurultayda çıxış etdiyi məruzələrindən əlifba məsələsi ilə bağlı məruzəsinə qurultayın stenoqram materiallarında rast gəlmirik. Həmin stenoqramda, sadəcə bu sözlər yazılıb: “Prof. Çobanzadənin çıxışından sonra söz yoldaş Baxarova verilir” (1, 262). Yəni onun çıxışı haqqında orada heç bir məlumat əksini tapmayıb. Lakin Çobanzadənin çıxışının nə məqsədlə stenoqrama salınmaması sonrakı illərdə–1937-1938-ci illər repressiyasında günahsız mühakimə edilərək onun güllələnməsi faktı ilə aydınlaşır. Çobanzadənin məruzəsinin mətni konkret olaraq qurultayın materiallarında verilməsə də, onun ayrı-ayrı illərdə yazdığı məqalələrindən əlifba ilə bağlı mövqeyini aydın görə bilərik. Belə ki, Çobanzadə əlifba ilə bağlı yazdığı məqalələrində əlifba məsələsinə müxtəlif prizmalardan yanaşaraq ərəb və latın əlifbasının türk dillərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsi barədə dürüst izahatlar vermişdir. Onun belə məqalələrindən “Yeni əlifba və türk dili” (1927), “Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti” (1926), “Yeni əlifba cəbhəsində qarşımızda duran elmi vəzifələr” (1927) və s. adlı yazılarını göstərmək olar.

Azərbaycanda əlifba məsələsi və I Türkoloji qurultay. XIX əsin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində əlifba məsələləri. Azərbaycan xalqı uzun illər boyu əlifba problemi ilə qarşılaşmışdır. Bu problem həll edilərkən bir çox yanlışlıqlara yol verilmiş və nəticədə xalqımız bu və ya digər şəkildə öz milli məmindən, zəngin tarix və ədəbiyyatından uzaqlaşdırılmışdır. Belə ki, ərəb əlifbasından latın əlifbasına (1929), latın əlifbasından kiril əlifbasına (1939), kiril əlifbasından yenidən latın əlifbasına: “Ərəb – latın – kiril – latın” keçid olmuşdur. Azərbaycan yazılı ədəbi dili formalaşdığı dövrdən XX əsrin 30-cu illərinədək (1929) onun yazısında ərəb əlifbasından istifadə edilmişdir. Unutmayaq ki, bu geniş dövr ərzində meydana gələn mühüm yazılı abidələrimiz və klassiklərimizin əsərləri, məhz bu əlifba ilə yaranmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin fonetik sistemini tam əks etdirə bilmirdi. Bu səbəbdən də, tarixən ərəb əlifbası dəfələrlə tənqid edilmiş və onun Azərbaycan dilinə yaramadığı, nöqsanlı olduğu göstərilmişdir.

XVI əsrdə M.Füzuli ərəb əlifbası ilə düzgün yazı bilməyən mirzələrə qarşı çıxmış və onların nöqsanlı iş görməsindən

şikayətlənmişdir. (“Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn, Ki fəsadi-rəqəmi sözümlü şur eylər. Gah bir hərf süqutlə qılır nadiri nar, Gah bir nöqtə qüsurlə gözü kor eylər...” (18, 17). Lakin bunu hələ ərəb əlifbasının çətinliyinə qarşı üsyan yox, savadsız mirzələrə qarşı üsyan kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı. Əslində bu üsyan kimi də qiymətləndirilməməlidir. Bu beytlərlə Füzuli ərəb əlifbasının necə zərgər dəqiqliyi tələb etməsini, bu əlifbanın öyrənilməsində daha mükəmməl metodların lazım olduğunu söyləyirdi. Ola bilsin ki, Füzuli ərəb əlifbasının dilimizə uyğunsuzluğunu və onun yazıda törətdiyi çətinlikləri dərk edirmiş və bəlkə, bu səpkidə tənqidi yazıları da olubmuş. Onun əlimizdə olan əsərlərindən, qeyd etdiyimiz kimi mirzələrin tənqidindən başqa bir nüansa rast gəlinməsə də, hər halda yenə də söhbət ərəb əlifbasının dilimizdə yaratdığı dolaşılıqlardan gedir.

XIX əsin ikinci yarısında türk dünyasında və eləcə də Azərbaycanda oyanmağa başlayan milli ruh və milli özünüdərk prosesi XX əsrin əvvəllərində daha da geniş vüsət almışdır. Prof. N.Cəfərov bu dövrü belə xarakterizə edir: “XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində türk dünyasında milli özünüdərk (və özünüifadə!) hərəkəti, o zamana qədər görünməmiş (və sonrakı mərhələlər üçün də örnək olan!) bir səviyyəyə yüksəldi” (13, 41). Bu dövrdə Azərbaycan xalqının tarixində bir çox “ilkilər” imza atılmışdır. Bakı neftinin çıxarılmasına başlamaqla ölkəmizin iqtisadi potensialı yüksəlməyə başladı ki, bu da digər sahələrə öz təsirini göstərmişdir. Maddi rifah yaxşılaşdıqca, mədəni-elmi mühit də formalaşmağa başlamış və geniş ziyalılar ordusunun yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə “türklərin sosial-siyasi, mədəni-mənəvi problemləri ilə xalq içərisindən çıxmış ziyalılar məşğul olurdular” (13, 41). Həmin ziyalıların simasında isə (onların dərin zəhməti ilə) sözügedən “ilkilər” meydana çıxmışdır. İlk dramaturgiyamız, mətbuatımız, teatrımız və ən əsası da anadilli ilk məktəblərimiz (“Üsuli-cədid”) yaranmışdır. Ziyalılarımızın əksəriyyəti xaricdə təhsil almışdır ki, bunun da böyük təsir gücü danılmazdır. Bütün bunları deməkdə məqsədimiz odur ki, bu cür şəraitdə yetişən insanlar – ziyalar əhalinin savadlanması uğrunda mübarizə apararaq, savadlanmanın asan yollarını tapmağa və savadsızlığın aradan götürülməsinə cəhd etdilər. Belə ki, əhalinin

ziyalı təbəqəsi yetişdikcə, onlar dünya sivilzasiyasına qoşulduqca dərk etdilər ki, uzun müddət Azərbaycan dilinin maddi qabığı olan ərəb əlifbası və dini xurafat onların daha da sürətlə savadlanmasının qarşısını almırmış.

Əlifba məsələsinə ilk dəfə sistemli yanaşma. Azərbaycanda əlifba məsələsi ilk dəfə sistemli və elmi şəkildə XIX əsrin ortalarında ortaya çıxmış, çox böyük müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olmuş Mirzə Fətəli Axundzadə ərəb əlifbasının yazıdan çıxarılması və fonetik prinsipli əlifba ilə əvəz edilməsi sahəsində bir sıra təşəbbüslər göstərmişdir. O, ərəb yazı sisteminin türk xalqlarının dilinə yaramadığını, onların maariflənməsinə, dünyanın sivil məkanına inteqrasiya etməsinə böyük əngəl törətməsini və bütövlükdə kulturoloji geriliyinin başlıca səbəblərindən biri olduğunu belə təsvir edir: “Ərəblər... bizim şən və şöhrətimizi bərbad etdilər, vətənimizi elə xarəbdən da xarəb etdilər ki, bu günə qədər azad etmək mümkün olmadı. Buna əlavə olaraq bizim boynumuza elə bir yazı da bağladılar ki, onun sayəsində ümumə müyəssər olan savadı əldə etmək bizim üçün işlərin ən çətini olmuşdur” (34, 32-33).

M.F.Axundzadə “əlifba cəbhəsində” apardığı mübarizə illərində, hətta dörd əlifba layihəsi də hazırlamışdır. Bunların üçü ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bu və ya digər şəkildə təkmilləşməsinə xidmət edirdisə, dördüncü layihə sırf latın qrafikasına əsaslanırdı. Ədib ərəb əlifbasının xalqımızın daxili enerjisini mükəmməl şəkildə ifadə edə bilməməsini dərk edərək, ərəb əlifbasının həm Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğunsuzluğundan, həm də oxunuşda nöqtələrin törətdiyi dolaşıqlardan, Azərbaycan dili sait səslərinin yazıda əks olunmaması və ya bir qrafemin bir neçə səsin işarəsi kimi istifadəsindən, samitlərin qrafik işarələrinin azərbaycanca sözlərə nə kəmiyyətə, nə də məxrəc əlaqəsinə görə münasib gəlmədiyindən dürüst elmi söhbət açmışdır. O, bu məsələyə dair xeyli məqalələr yazmış və mövcud əlifbadakı nöqsanları göstərməklə yanaşı onların aradan qaldırılma yollarını da izah etmişdir. Əvvəl Axundzadə hər bir səsin ayrı hərflərindən ifadə olunması fikri üzərində dayandı. Belə ki, Ərəb əlifbasında 3 sait səs olduğu halda Azərbaycan əlifbasında 9 sait səs

olmalı idi. Daha sonra Axundzadə yazını, onun sürətini aşağı salan nöqtələrdən və ilmələrdən azad etmək istəyirdi. Üçüncü, əgər yazı davamlı olaraq hərflər qırılmadan yazılsa, yazı yazmaq asanlaşar. Bu, oxuculara sözün harada başlanıb, harada bitməsini tapmağı asanlaşdırar. Sonda isə o, bu fikirlərindən birdəfəlik əl çəkərək, diqqətini latın əlifbasının üzərində mərkəzləşdirdi. Bu xüsusda professor Tofiq Hacıyev yazır: “Mirzə Fətəlinin bütün fəaliyyətində yazının asan yazılması və asan oxunması, oxunub başa düşülməsi məsələləri ön plana çəkilirdi. Durğu işarələri ideyası da məhz həmin tələbdən irəli gəlirdi” (18, 19).

M.F.Axundzadə möhkəm elmi dəlillərlə sübut etmişdi ki, ərəb qrafikası yeni dövrün tələblərinə cavab verə bilmir, təkcə təhsil sistemində deyil, elm və ədəbiyyatın tərəqqisində, inzibat və məişət yazışmasında da ciddi çətinliklər törədir. Əvvəldə də, qeyd etdiyimiz kimi, savadsız mirzələrin qüsurlu yazılarına qarşı çıxan M.Füzulidən fərqli olaraq, M.F.Axundzadə bütün qüsurların hamısını ərəb əlifbasının özündə görür. O, öncə əlifba məsələsində islahatçı kimi çıxış etsə də, sonralar ərəb əlifbasında edəcəyi bütün islahatyönlü fikirlərindən tamamilə əl çəkir və onun yeni – latın əlifbası ilə əvəzlənməsi ideyasını irəli sürür. Bu xüsusda prof. Ə.Dəmirçizadə yazır: “M.F.Axundzadənin əlifba sahəsindəki fəaliyyətini başlıca olaraq iki əsas mərhələdə mərkəzləşdirmək mümkündür ki, bu mərhələləri şərti olaraq belə adlandırırıq: islahatçılıq mərhələsi, latınçılıq mərhələsi” (15, 33).

O, latın əlifbasına keçmək yolunda ona qarşı çıxanlarla - ərəb əlifbasını müdafiə edənlərlə fədakarlıqla mübarizə aparmışdır. Ədib ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz olunmasının konkret dəlillərini və onun nöqsanlı cəhətlərini də göstərir: 1. Əlifbamızdakı hərflərin çoxunun şəkli eynidir və onlar bir-birindən nöqtələrlə fərqlənirlər. Bəzən elə olur ki, nöqtələr öz yerində qoyulmur və ya tamamilə unudulur. Hər iki halda təzə oxumağa başlamış uşaq hərfləri müəyyən etməkdə böyük zəhmət və çətinliyə düşər olur; 2. Bir neçə samit və bir neçə sait hərflər bizim əlifbamızda tamamilə yoxdur, lakin dilimizdə deyilir; 3. Əgər düzgün diqqət yetirənsəniz, biz kəlmələri hərflərin vasitəsilə deyil, bəlkə də vərdişə görə və kəlmələrin görünüşü əsasında qadir oluruq. Nə qədər qiymətli vaxtımız bu vərdişi öyrənmək üçün zay olur (4, 18-19). Göründüyü

kimi, ədib ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstərməklə bərabər, “bu yeni əlifba vasitəsi ilə bütün islam tayfaları az bir zaman içərisində öz dillərində oxumaq və yazmaq imkanına malik olacaqlar” – deyərək, 1857-ci ildə Qafqaz canişini dəftərxanasının direktoruna yazdığı məruzəsində yeni əlifbasının üstünlüklərini də göstərir: “Yeni əlifba o qədər mükəmməldir ki, indiyə qədər öyrənilməsi illər tələb edən müsəlman yazısını bu əlifbanın köməyi ilə bir ayda öyrənmək olar. Deməli, mən cəsarətli bir addım atmışam. Lakin bilmirəm, müsəlman ölkələrində mənim əlifbamı istifadə üçün qəbul edəcəklərimi?” (4, 63). Qeyd edək ki, “cəsarətli addım atmışam” deyən M.F.Axundzadə latın əlifbası ilə bağlı hazırladığı yeni layihəni Türkiyə, İran və Peterburqa göndərilməsi üçün dövlət idarələrinə dəfələrlə müraciətlər etmişdir. Onun 1871-ci ilin oktyabrın 14-də Osmanlı nazirlərindən iki nəfərə yazdığı məktubdan da görünür ki, o, yazdığı məktublarda fikrini faktlar göstərməklə əsaslandırır. Bu məktubda əvvəlcə, ərəb əlifbasından birdəfəlik latına keçməyin heç də asan olmadığını və bu zaman necə bir hadisələrlə qarşılaşacağını diqqətə çatdırır: “...qabaqcadan sizə deyirəm ki, əlifbanın və köhnə islam xəttinin dəyişdirildiyi təqdirdə nə kimi bir həngamə qopacaqdır. Müsəlman tayfalarının əksəriyyəti savadsız və dünyanın vəziyyətindən və xalqların tarixindən xəbərsizdirlər... Belə bir vəziyyətdə əgər biz əlifbanı və köhnə islam xəttini dəyişdirməyə iqdam etsək və avropalıların xəttinə oxşar bir əlifba qəbul etsək, əvvəlcə ruhanilər və onların ardınca bütün xalq baş qaldırıb fəryad qoparacaqlar ki: “İslam dövlətinin başçıları bizim xəttimizi dəyişirlər, dinimizə rəxnə salırlar, islamiyyəti aradan qaldırırlar, bizi avropalıların rüsum və adətlərinə tabe edirlər” (4, 191). Bu cür vəziyyətin olacağını – fitnələrin başlayacağını, qan töküləcəyini dərk edən Axundzadə belə halların mümkünlüyünü sadalamaqla yanaşı, bu məsələnin həll olmasının asan yollarını da göstərmişdir. Bu zaman o, kufi xəttini nəsx xətti ilə əvəz etmək istəyən və istəyinə nail olan İbn-Muqləni misal gətirir: “...İbn-Muqlə islam xəlifələrinə yaxın və nazir rütbəsinə malik olduğu halda, kufi xəttini nəsx xətti ilə əvəz etmək qərarına gəldiyi zaman, avam camaatın və ümumi qarmaqarışılığın qorxusundan bu işə birdən-birə cəsarət edə bilmirdi. Buna görə də müdafiə olunan bütün islam məmləkətlərində belə bir şeyə yayıb elan etdi ki, guya Əli ibn-Əbutalib onun

yuxusuna gəlmiş və kufi xətti nəsx ilə əvəz etməyə onu məmur etmişdir” (4, 192). Göründüyü kimi, xalq onu dindar, Quranın üzünü köçürən bir adam kimi tanıdığından onun bu yalanına inanaraq, nəsx xəttini heç bir üsyansız, qovğasız qəbul etdilər. Axundzadə və tərəfdarları isə dindar, zahidlik iddiasında olan adamlardan deyildilər. Ona görə də özünün də dediyi kimi, avam camaat və ruhanilər onlara inanmazdı, həm də İbn-Muqlənin gördüyü yuxunu onlar görə bilməzdi. Görsə də, heç kəs inanmazdı.

Belə müqayisələr aparən Axundzadə tərəqqi yolunun əsas maneələrindən biri olan ərəb əlifbasının çətinliyi olduğunu və buna görə də müsəlmanlar içərisində savadlıların sayının çox az olduğunu nəzərə alaraq, “gəlin əl-ələ verək, Allah bəndələri barədə, islam xalqının xoşbəxtliyi barədə düşünək” – deyə müraciət edərək, konkret çıxış yolunu göstərir: “İslam xalqının tərəqqisini təmin edib, eyni zamanda fitnə və fəsada səbəb ola bilməyən yeganə tədbir, mənim fikrimcə, bundan ibarətdir ki, islam əlifbası məsələsi ilə məşğul olmaq üçün İstanbulda xüsusi bir məclis təsis olunsun. O məclis belə bir qərar çıxarsın ki, köhnə islam xətti Qurani-şərif, fiqh kitabları və bütün dini kitablar üçün əsla dəyişilmir və ruhani alimlərimiz həmişə dini elmləri bu əlifba ilə öyrənməli, oxumalı və öyrətməlidirlər. Lakin dini işlərə əsla daxli olmayan dünyəvi elmlər və müxtəlif sənətlərə aid olan kitablar üçün xüsusi məclis yeni bir əlifba tətbiq etməlidir ki, peşəkarların, qoşun əhlinin və başqa dövlət məmurlarının uşaqları dövləti məktəblərdə elmləri və bilikləri həmin əlifba ilə öyrənsinlər” (4, 194).

Axundzadə deyilən məsələləri həyata keçirmək üçün təklif etdiyi məclisin qarşısında konkret vəzifələr də qoyurdu: “Xüsusi məclis bütün xalqı başa salmaq üçün daima qəzetlərdə açıq aydın yazıb elan etməlidir ki, köhnə islam əlifbası öz yerində qalır. Bunu da yazmalıdır ki, köhnə əlifba dəyişdirilərsə, fitnə və fəsad baş verə bilər. Dövləti-əliyyə və din alimləri onun dəyişdirilməsinə heç bir vəchlə razı olmayacaqlar. Ancaq köhnə əlifbanın çətinliyi üzündən onu öyrənməyə qüdrəti, vaxtı və imkanı olmayan yoxsullar, peşəkarlar, qoşun əhli və başqa dövlət qulluqçuları üçün dövləti-əliyyə xüsusi məclisin məsləhəti ilə yeni və ayrıca bir əlifbanın tətbiqinə icazə vermişdir ki, həmin təbəqələrdən olan adamlar bu yeni əlifbanın köməyi ilə az bir zaman ərzində savadlanmağa qadir

olub, sonra hər birisi öz məişət işlərilə məşğul ola bilsinlər. Bu yeni və ayrıca xətti isə, islam xətti adlandırmayacağıq! Bu yeni xətt, rəssamlıq və sairə kimi, sənətin bir növüdür” (4, 194). Buradan aydın olur ki, Axundzadə əhalinin bütün təbəqələrini nəzərə alaraq latın əlifbasının ərəb əlifbası ilə yanaşı istifadə edilməsini təklif edir. O, bu təklifində siyasi bir çeviklik edir və çox düzgün olaraq ərəb əlifbasının dini ədəbiyyatların əlifbası olmasını vurğulayır. Latın əlifbasının isə qeyri-dini təbəqələr arasında işlənməsini məsləhət görür. Bizcə, Axundzadənin o dövr üçün ilkin olaraq belə bir təklifi verməsi çox düzgün və cəsarətli addım idi.

Axundzadə yaradılacaq xüsusi məclisin səlahiyyətlərinin böyük olduğunu göstərərək onun daha bir neçə görməli olduğu işləri vurğulayır: “Qoy, xüsusi məclis özü yeni əlifbanın ixtiraçısı və tətbiqedicisi olsun! Ancaq bu şərtlə ki, yeni yazıda əbədə nöqtə olmasın, hərflər nöqtələrin köməyi olmadan bir-birindən seçilsinlər, hərəkələr və saitlər tamamilə və hamılıqla hərflərin sırasına daxil edilsinlər; hərflər isə sözlərin tərkibində bitişməz və ayrı-ayrı yazılınsınlar... Yeni xətt üçün hərflərin şəkillərini ixtira və tətbiq məsələsində qoy xüsusi məclis yer üzü xalqlarlarının bütün əlifbalarını göz qarşısına qoysun və onlardan hər hansının şəkli xoşuna gəlsə, onu seçsin.” (4, 195).

Axundzadənin, qeyd etdiyimiz, bu məktubundan görürük ki, o latın əlifbasına keçidi böyük ümüd və səbirsizliklə gözləyir. Həm də o, yazıb təklif etdiyi məsələ barədə Osmanlı nazirlərdən şəfqətli cavab gözləyirdi. Lakin ona belə şəfqətli cavablar qəbul etmək nəisib olmadı.

Bu fikri belə yekunlaşdıraq ki, ədib 40 ildən artıq yeni əlifba uğrunda kəskin mübarizə aparsa da, XIX əsrin 70-ci illərində “Əkinçi” qəzeti onun bu fikirlərini müdafiə etsə də, XX əsrin əvvəllərində 1905-1920-ci illərdə də əlifba məsələsi görkəmli vətənsəvənlər tərəfindən qəzet və jurnal səhifələrində müzakirə olunsada, əlifba haqqında olan bu fikir və təşəbbüslər nəticəsiz qalmış, ictimai-siyasi mühit yazımızda islahat aparılmasına, dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun yeni əlifba yaradılmasına mane olmuş, ərəb əlifbası yazıda saxlanılmışdır. Yəni ədib bu fəaliyyətində son nəfəsinə qədər mübarizələr aparsa da, buna nail ola bilməmişdir.

Lakin ədibin bütün bu təşəbbüsləri qeyd edildiyi kimi, onun sağlığında və XX əsrin I rübündə bilavasitə həyata keçməsə də, onun səpdiyi toxumlar ölümündən sonra cücərməyə başlayır, XX əsrin əvvəllərində isə pöhrələnərək, boya-başa çatır və Türkoloji Qurultayda qəbul olunan əlifba qətnaməsindən sonra isə artıq onun “əlifba ağacı” bar verməyə başlayır (1929).

Əlifba məsələsində heç bir dəyişikliyə nail ola bilməsə də, ərəb əlifbasında hərflərin şəkillərinin latın hərfləri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F.Axundzadəyə məxsus olmuşdur. Bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə sonralar başqa ziyalıların üzərinə düşmüşdür.

Onun ideyaları özündən sonra M.Şahtaxlı, N.Nərmanov, C.Məmmədquluzadə, F.Ağzadə, B.Çobanzadə, F.Köçərli, S.Ağamalıoğlu və başqaları kimi ideya davamçıları tərəfindən davam və inkişaf etdirildi. Belə ki, 1886-cı ildə “Qafqaz” qəzetində Mirzə Əliməhəmmədin Ərəb yazısının dəyişdirilməsi barəsində məqaləsi, 1898-ci ildə mətbuatda F.Köçərlinin “Ərəb əlifbası və onun çatışmazlıqları” adlı silsilə məqalələri və s. dərc edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycanda əlifba hərəkatı geniş vüsət almağa başladı. Bu məsələyə dünya miqyasında ictimai-siyasi situasiyanın dəyişməsi, yaranmış inqilabi şərait, milli oyanışın türk dünyasını, o cümlədən Azərbaycanı hərəkatə gətirməsinin çox böyük rolu oldu. Bu dövrdə Azərbaycanda və digər türk dövlətlərində ana dili, tarix, mədəniyyət, maarif, elm, əlifba, yazı və s. məsələlər ilə bağlı məlum mübahisə və müzakirələr gedirdi. Hətta bu zamanlarda hər hansı bir məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər yaranmışdı. Belə fikir ayrılıqları isə bir-birinin əleyhinə olan əks qütblər (cəbhələr) yaradırdı. Buna ən tutarlı misal kimi “latınçıları” və “islahatçıları” xüsusi qeyd etmək olar. Belə əks qütblər müəyyən fikirlərlə çıxış edərək, öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışırdılar ki, böyük mübahisələr də elə belə yaranırdı.

XX əsrin əvvəllərində M.F.Axundzadənin ideya davamçıları - latınçılar və islahatçıların mübarizəsi. Mirzə Fətəli Axundzadə əlifba ilə bağlı düşüncələrində islahatçı və latınçı kimi tanındığı kimi, onun ideya davamçılarından da, əvvəlcə, islahatçı mövqeyində olub sonra latın əlifbasına üstünlük verənlər var idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə əlifba məsələsi ilə bağlı Azərbaycanda iki fikir daha geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Əlifba məsələsinin həlli yolunda görülən işlər heç də mübahisəsiz keçməmişdir. Bu illərdə əlifba məsələsi ətrafında istər mətbuatda, istərsə dil məsələlərinə dair müşavirə, konfrans və qurultaylarda müzakirələr aparılmış və burada əsas etibarilə bir-birinə zidd iki cərəyan olmuşdur. Bu cərəyanlardan biri Azərbaycan əlifbasını dəyişməyib, sadəcə, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasında bəzi islah işləri aparmaqla onu saxlamaq fikrinin tərəfdarları (islahatçılar), ikincisi isə ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasından tam imtina edərək, latın qrafikalı əlifbaya keçmək fikrinin tərəfdarları (latınçılar) adlanır. Onu da deyək ki, bunların heç biri ilə razılaşmayaraq, ərəb əlifbasında heç bir islah və dəyişiklik edilmədən onun olduğu kimi saxlanmasını istəyən “ərəbistlər” də mövcud idi (Buna misal olaraq mötədil din xadimlərini, şeyxləri, müştəhidləri deyə bilərik). Əgər birinci və sonuncu fikrin daşıyıcıları Ə.Hüseynzadə və onun tərəfdarları - “füyuzatçılar” idisə, ikincinin isə C.Məmmədquluzadə və tərəfdarları - “mollanəsrəddinçilər” idi. Bunu biz şərti olaraq belə bölürük. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdə ərəb əlifbasına qarşı onun nöqsanları ilə əlaqədar kütləvi təbliğat işləri başlanmışdır ki, bu işin də önündə “mollanəsrəddinçilər” gedirdi.

Açılan yeni üsullu (“Üsuli-cədid”) məktəbləri ana dilinin inkişafında böyük rol oynayırdı və bunun nəticəsində bu tendensiya ana dilində mətbuatın yaranmasına güclü təkan verdi. Yəni bir sıra mətbuat ocaqları cəmiyyətə işıq saçmağa başladı ki, onların ətrafında toplaşan ziyalılarımız artıq ana dilinin saflığı, millət, vətən, qeyrət, məktəb, maarif və əlifba məsələləri ilə bağlı söhbətlər aparırdılar. Belə söhbətlər qeyd etdiyimiz fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarırdı. Bu dövrdə fəaliyyət göstərən bir çox mətbuat nümunələri – qəzet və məcmuələr içərisində “Həyat”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Yoldaş”, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” və digər adlarını çəkmədiklərimiz əsas polemika mərkəzləri olaraq, sözü gedən məsələlər ətrafında, xüsusilə də əlifba və onun çətinlikləri haqqında fikir mübadiləsi aparırdılar. Bunların arasında isə “Molla Nəsrəddin” və az bir müddət ərzində (1906-1907-ci illər) fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq “Füyuzat” əlifba məsələsində xüsusi fəallıq göstərirdilər. “Füyuzat”ın fəaliyyətini ona görə “Molla

Nəsrəddin”lə yanaşı deyirik ki, füyuzatçıların əlifba məsələsi ilə bağlı düşüncələri digərlərinin, xüsusilə də molla-nəsrəddinçilərin fikirləri ilə üst-üstə düşmürdü. Elə buna görə də, bizim əlifba ilə bağlı deyəcəyimiz məsələlərdə zidd fikirlər əsasən onların ətrafında cərəyan edir.

“Füyuzatçılar” məsələyə ümumtürk və ümummüsəlman nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqları üçün onlar müsəlmanların əlifbasına qarşı çıxmağı heç cür qəbul edə bilmirdilər. Həm də onların amalı bütün türklərə məxsus bir dil (ümumtürk dili) yaratmaq idi ki, bu işdə islam dini, əlifbası mühüm rol oynayırdı. Yəni din mədəni amil kimi ideyaca insanları birləşdirən faktordur. Əslində bir məsələni unutmamaq olmaz ki, bunların məqsədi də yaxşı idi və onlar da xalqın elmi-mədəni inkişafı üçün çalışırdılar. Təəssüf ki, o zamankı mövcud şərait buna imkan vermirdi. Hələ xalq həmin işə hazır deyildi, onları hərtərəfli inkişaf etirmək üçün sadəcə mürəkkəbə doğru getmək lazım idi. Bu baxımdan sadəliyi təbliğ edən və xalq üçün asan əlifba təklifi səsləndirən Mirzə Cəlilin simasında bütün latınçılar haqlı idi.

Buna görə də latın əlifbasının asanlığını anlayan Azərbaycan ictimaiyyətinin böyük əksəriyyəti yeni əlifba tərəfdarı idi. Xüsusilə bu illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiya heyəti və 20-ci illərdə mövcud olan Yeni Türk Əlifba komitəsi və “Yeni yol” qəzetinin əməkdaşları ərəb əlifbasını tənqid atəşinə tutur, yeni əlifbanı geniş şəkildə təbliğ edirdilər.

Mirzə Cəlilin başında durduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycanda bir çox qlobal məsələlərlə (təhsil, dil, məktəb, müəllim, elm, mədəniyyət və s.) yanaşı, əlifba məsələsinə də geniş yer vermişdir. Təsədüf deyildir ki, jurnalın naşiri Mirzə Cəlil ana dilində təlim məsələsinə xüsusi diqqət yetirərək, xalqın sürətlə savadlanması və ana dilinin inkişafı üçün ərəb əlifbasını yeni əlifba – latın əlifbası ilə əvəz olunmasını çox vacib, həlli təxirəsalınmaz məsələlərdən biri hesab edirdi və “...bu heroqlifləri məhv edib, onu latın əlifbası ilə əvəz etmək lazımdır” (9, 159) deyirdi. O, uzun illər məktəbdə ana dili dərsi demiş və şagirdlərin savadlanması işində bu köhnə əlifbanın nə qədər çətinliklər doğurduğunun bilavasitə şahidi olmuşdur. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində bir çox məqalə və felyetonları çap olunub ki, onlar birbaşa ərəb əlifbasının və onun nöqsanlarına həsr olunub. Bunlara “Hürufatımızın şərinde”

adlı məqaləsini, “Ticarətimiz ya eylə hürufatımız”, “Dil” adlı felyetonlarını, “Əlifbaya” adlı satirik şeirini və sairəni misal göstərmək olar. Mirzə Cəlil “Ticarətimiz ya eylə hürufatımız” adlı felyetonunda bu məsələyə belə yanaşır: “Tiflisdə bir nəfər Məşədi Süleyman Yerevandakı dostu tacir Kərbəlayi Həsəndən belə bir məktub alır: “Bu kağız sənə vüsul olan kimi yüz KRK al dəmir yolu ilə göndər mənim adıma, ucuz da olsa, baha da olsa, tez al göndər, çünki burada onun qiyməti birə-iki qalxıb vəssalam”.

Məşədi Süleyman kağızı oxuyub məəttəl qalır, çünki bilmir kürk alıb göndərsin, ya kürək alıb göndərsin. Qış fəsli olduğundan və çox qar yağdığından Məşədi Süleyman qərara gəlir ki, yəqin camaat damların qarını kürüməyə möhtacdır. Ona görə kürəyin qiyməti bahalanıb.

Məşədi Süleyman həmin gün yüz dənə kürək alıb, Yerevana yola salır. Bir həftədən sonra Kərbəlayi Həsəndən kağız gəlir. Kağız nə kağız! O yazır ki, mənim kürək nəyimə lazımdır, onların hamısını geri göndərdim. Yüz dənə KRK al göndər: KRK, KRK, KRK qandın!?

Yazıq Məşədi Süleyman bu məktubu alıb az qalır dəli olsun. Sonra gedib yüz dənə kürk alır və yola salır, xəyal edir ki, qışdır, yəqin kürk baha qiymətə gedir.

Üç-dörd gündən sonra Məşədi Süleyman Yerevandan belə bir teleqram alır: Kişi, sən dəli olmusan? Mən sənə iki dəfə yazmışam ki, yüz dənə körük - KRK göndər, yəni haman körüyü deyirəm ki, dəmirçilər, zərgərlər od püflərlər ki, qızarsın. Amma mənə nə kürək - KRK lazımdır, nə də kürk – KRK lazımdır. Yazıq Məşədi Süleyman hə fikirləşir, bilə bilmir ki, günah kimdədir” (2, 160-161).

Buradan görüldüyü kimi, Mirzə Cəlil hərəkəli ərəb əlifbasının ələhinə çıxır, bir sözün oxunuşunun nə qədər problem yaratdığını aydın bir dillə izah edir.

Ərəb əlifbası latınçılar tərəfindən bir neçə cəhətdən (elmi, təlim, əməli, texniki və s.) tənqid olunmuşdur. Latınçılar ərəb əlifbasının əleyhinə qəzet və jurnallarda tənqidi yazılarla çıxış edərək və həmçinin ayrıca əsər və kitabçalar yazmaqla bu əlifbanın bir sıra nöqsanlarını göstərmişlər. Belə nöqsanlardan bir neçəsini burada göstərməyi zəruri hesab edirik:

1. Ərəb əlifbasında sait səsləri ifadə edəcək hərflərin olmaması.
2. Ərəb əlifbasında bir neçə hərf vardır ki, onların hər biri bir neçə səsi ifadə edir.
3. Ərəb əlifbasında bəzi səslərin bir neçə işarəsi vardır.
4. Ərəb dilinə məxsus arxa boğaz səsinin əlaməti ayn hərfinin Azərbaycan dilində fonetik qarşılığı yoxdur. Bu hərf ancaq ərəb sözlərində işlənir.
5. Ərəb əlifbasında hər bir hərf yazıda üç formada – sözün əvvəlində, ortasında və sonunda yazılır.
6. Ərəb əlifbasında çoxlu nöqtə işlədilir və s. (8, 51-52).

Göstərilən bu nöqsanlardan da görüldüyü kimi, ərəb əlifbası məktəbdə əlifba təliminə, çap işlərinə çətinlik yaradırdı. Həmçinin bütün bu xüsusiyyətləri ilə ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin yazısında, orfoqrafiyasında çoxlu uyğunsuzluq əmələ gətirmiş, ədəbi dilin inkişafına, xalq dilinə yaxınlaşmasına əngəllər törətmişdir. Buna görə də yeni əlifba tərəfdarları bu əlifbanın yazıdan çıxarılmasını tələb etmiş və ərəb əlifbasının heç bir yolla islah edilib yazıda saxlamağın mümkün olmadığını göstərmişdilər. İndi isə bu cür latınçıların əlifba görüşlərinə nəzər salaq:

Məhəmməd ağa Şahtaxlı. Mirzə Fətəli Axundzadənin müasiri olan, onun əlifba layihəsini ilk oxuyan və sonralar onun davamçısı kimi tanınan Məhəmməd ağa Şahtaxlı ərəb əlifbasının dilimizin fonetik sisteminə uyğun olmadığını (Axundzadənin layihələri ilə tanış olduğu vaxtdan), tədris işində törətdiyi çətinlikləri dərk edərək, onun aradan götürülməsi uğrunda mübarizə aparmış, məqalələr, kitabçalar yazmışdır. Əvvəlcə, o da sələfi kimi bu əlifbanı bəzi islah işləri aparmaqla saxlamağın tərəfdarı olsa da, sonralar bu əlifbanın latın əlifbası ilə əvəz edilməsinin tərəfini tutmuşdur (yenə sələfinin yolunu tutur). Onunla bağlı əldə etdiyimiz məlumatlardan aydın olur ki, o, 1902-ci ildə Tiflisdə “Sövti Şərq əlifbası” adlı bir qrammatika dərsliyi yazmışdır. Bu əsərində əlifba və yazımızı təkmilləşdirmək, fonetik yazıya keçmək məsələsinə geniş yer vermişdir. Bundan başqa o, “Təzə xəttimizin mənzərəsi” adlandırdığı yeni əlifbasını hazırlamışdır. Bu addan sonra, yəni birbaşa əlifbaya keçməzdən öncə belə bir izahat verib göstərmişdir ki: “Şərq adətinə görə bizim yazımız sağdan sola yazılır və oxunur.

Nöqtələr yerinə mən hürufun əşkali-əsasiyyəsinə təzə cızıqlar əlavə edib hər hərfə özünə məxsus bitişik bir şəkil vermişəm. Bizim hürufun mətbu heyətləri ilə yazma şəkilləri arasında əsas təfəvüt yoxdur. Nə yazıda, nə basmada bir-birinə yapışdırılmazlar. Rusların və ümum avropalıların işlətdikləri mürəkkəb və elastik qələmlə bizim xətt daha asan yazılır. Bizim hürufun hamısının boyu birdir” (2, 246). İzahatdan görürük ki, onun bu əlifbası hələ, sadəcə, islah olunmuş əlifbadır. O, yalnız ərəb əlifbasında etdiyi islah işlərindən danışır, latın əlifbasından söhbət getmir. Yəni burada müəllif hərəkələrin əvəzinə hər səsi ifadə edən hərflər verərək, bu qayda ilə sözün içərisinə səslə işarələr daxil edirdi.

Bunlarla yanaşı, M.A.Şahtaxlı 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi-rus” adlı qəzetinin birinci nömrəsindən başlayaraq ərəb əlifbasının islahı haqqında məqalələr yazırdı. O, belə məqalələrlə oxucularını bu yeni hazırladığı əlifbaya alışdırmaq və həvəsləndirməyə çalışsa da, istəyi həyata keçmir. Yaşadığı cəmiyyət onun bu fikirlərini qəbul etmədi və qəzeti də bağlandı. Lakin Şahtaxlı əlifbanın dəyişdirilməsi fikrindən əl çəkməyərək sonralar artıq ərəb əlifbasını islah etmək fikrindən dönərək, onu latın əlifbası ilə əvəz etmək qərarına gəlmişdir.

Fürudin bəy Köçərli. Ərəb əlifbasına qarşı çıxaraq, latınçılıq nüməyəndəsi kimi tanınan Fürudin bəy Köçərli M.F.Axundzadənin layiqli davamçısı hesab olunur. O, ərəb əlifbasının nöqsanlarına həsr etdiyi silsilə məqalələrində əlifba görüşlərini dolğunluğu ilə əks etdirmişdir. Köçərlinin bu məqalələrini tədqiq edən görkəmli pedaqoq Ə.Seyidov yazır ki, “bu məqalələrdə o, özünü bitkin bir tədqiqatçı, böyük dilşünas alim, mahir pedaqoq kimi göstərmişdir. Müəllif birinci məqaləsində göstərir ki, mövcud ərəb əlifbasının dəyişməsi, öz dövrünü keçirmiş bu əlifbanın daha da təkmilləşmiş bir əlifba ilə əvəz olunması dəfələrlə müzakirə obyektinə çevrilmişdir” (38, 111). Əlifba islahatının böyük əhəmiyyətini və zəruriyyətini göstərmək üçün F.Köçərli həmin məqalələrində ərəb əlifbasının geniş və hərtərəfli tənqidini vermişdir. O göstərir ki, “bütün müsəlmanların qəbul etdiyi ərəb əlifbası 17 işarədən ibarətdir. Yazı sağdan sola gedir. Zəhiri görünüşü etibarilə ərəb hərfləri rus, ümumiyyətlə, Avropa hərflərindən ciddi fərqlənir.... 17 əsas işarənin hər biri digərindən çox fərqli şəkildə yazılır. Yuxarısında və

aşağısında bir-iki, yaxud üç nöqtə qoymaqla bu 17 işarədən ərəb əlifbasının 33 hərfi əmələ gəlir” (38, 113). Müəllif bu birinci məqaləsində ərəb əlifbasının nöqsanı kimi sözdə hərfin yerinin dəyişməsilə hərfin şəklinin dəyişməsini, yəni söz əvvəlində, söz ortasında, söz axırında başqa hərflərlə bitişməsi ilə əlaqədar hərfin əvvəlki şəklinə bənzəməyən şəkil almasını və 26 hərfin hər birinin 4 növ, qalan 7 hərfin isə 2 növ şəkil aldığından 33 hərfin 118 növ şəkil aldığına da göstərir. Bu məqalədə Köçərlinin çıxardığı nəticə belədir: “çoxlu nöqtələrlə deşik-deşik edilmiş, cızma-qara ərəb hərfləri vasitəsilə savad təliminin bütün çətinliklərini təsəvvürə gətirmək mümkün deyil” (38, 113).

Köçərli birinci məqaləsinin davamı olan ikinci məqaləsində də ərəb əlifbasının başqa nöqsanlarından bəhs edir. Onun burada göstərdiyi nöqsanlara aiddir:

Birinci, bu əlifbada eyni şəkildə olan hərflərin səs işarələrini göstərən nöqtələrin olması, yəni Azərbaycan əlifbasını təşkil edən 33 hərfdən 18-nin nöqtələri var. Deyək ki, bu elə bir nöqsandır ki, burada hər hansı bir ehtiyatsızlıq ucbatından nöqtənin düzgün yerləşdirilməməsi sözü və fikri tamamilə dəyişdirə bilər və belə yazılarda faciəli dolaşılıqlar əmələ gəlir. Müəllif bu fakta “ükblü” və “üktlü” sözlərini misal gətirir. Bu sözlərin yazılış şəkli eynidir, lakin mənaları bambaşqadır, birinci qəbul edin, ikinci öldürün mənalarını verir. Burada “b” “t” kimi yazılır, ancaq “b” hərfinin aşağıdan bir nöqtəsi var, “t” hərfinin yuxarıdan iki nöqtəsi.

İkinci, ərəb əlifbasının ən böyük nöqsanı müstəqil saitlərin yoxluğuudur. Onlar yalnız işarələr vasitəsilə, yaxud sözün mənasına, sözdə tutduğu mövqeyə görə sait ola bilər. Eyni şəkildə yazılan, lakin müxtəlif mənəli sözlər müsəlman (Azərbaycan –R.B) yazılarında da az deyil. Köçərli yardımçı işarə olmadan iki samit (GL) hərfləri ilə yazılan sözün “gül”, “gil”, “gəl”, “kül”, “kəl” sözlər kimi də oxuna bilməsini qeyd edir.

Üçüncü, Ərəb əlifbasında baş hərf də yoxdur. Şəhərlərin, çayların, xalqların, alimlərin, yazıcıların, filosofların, ixtiraçıların adı da kiçik hərflə yazılır (38, 113-115).

Onu da deyək ki, F.Köçərli ərəb əlifbasının tərəfdarlarının irəli sürdüyü bütün müddəaların hamısını əsassız sayaraq, ərəb əlifbasının tənqidindən belə bir nəticə də çıxarır: “Nəçə ki, bizim yaxşı, asan,

hamı üçün müvafiq və münasib əlifbamız yoxdur, o vaxta qədər biz xalq kütləsinin mənəvi inkişafına, maariflənməsinə və işıqlı gələcəyə nail olmasına ümid bəsləyə bilmərik.

Biz köhnə əlifba ilə mindən artıq ildə heç şey öyrənə bilmədiyimiz kimi, indi də heç şey öyrənə bilməyəcəyik. Köhnə əlifba onun tədrisi sistemi ilə qaldıqca xalq kütləsi yenə olduğu kimi cəhalət və küt mövhumatın zülmətində qalacaqlar..... Yeni əlifba müsəlmanlara yeni həyat verir, onu uzun müddətli əqli yuxudan oyadır, onu xeyirxah fəaliyyətə, yeniləşməyə yönəldir” (38, 115). Qeyd edək ki, Köçərli də sələfi Axundzadə kimi əvvəlcə, islahatçı mövqeyində çıxış etmiş, sonralar isə latınçı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Fərhad Ağazadə. Fərhad Ağazadə Şərqli əvvəlki şəxslərdən fərqli olaraq əvvəldən axıradək latınçı olmuşdur. Latın əlifbasının qəbul edilməsi uğrunda böyük işlərə və mübarizələrə qatılmışdır. O, hələ məktəbdə müəllimlik etdiyi vaxtdan ərəb əlifbasının tədris işində yaratdığı əngəllərin, kütlənin savadlanmasında törətdiyi çətinliklərin canlı şahidi olmuş və həmin əlifbanı dəyişib, latın əlifbası ilə əvəz etmək qənaətinə gəlmişdir.

Elə həmin vaxtdan da ardıcıl surətdə və böyük cəsarətlə ərəb əlifbası və onun tərəfdarları ilə yorulmadan mübarizə aparmışdır. Bu sahədə ömrünün sonuna qədər vuruşmuş və qalib olmuşdur.

İ.İsaxanlı yazır: “Yeni əlifba uğrunda mübarizənin özünü canlı orqanizm kimi təsəvvür etsək, onun bel sütunu Fərhad Ağazadə idi” (28, 25).

1907-ci ildə Bakıda keçirilən Müəllimlər Qurultayında F.Ağazadə özünün yeni əlifba layihəsini təqdim etsə də, Qurultay bu layihəni qəbul etmədi. Buna baxmayaraq, o ruhdan düşmədi, Cümhuriyyət dövründə hökumətin yaratdığı əlifba komissiyasının ən aktiv üzvlərindən biri kimi fəaliyyət göstərdi.

F.Ağazadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsi 1921-ci ildən sonra zirvə nöqtəsinə çatdı. Onun bu dövrdə çap etdirdiyi “Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri”, “Əlifba məsələsi əvvəlcə Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir” (“Kommunist”qəzeti, 1921-ci il), “Türk əlifbasını islah etmək olarmı?”, “Türk əlifbasının islahı mümkündürmü” (“Kommunist” qəzeti, 1922-ci il) adlı məqalələri, “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə

yaramır” (1922) adlı monoqrafiyası və S.Axundzadə və C.Məmmədzadə ilə birlikdə tərtib etdiyi “Yeni türk əlifbası” adlı dərsliyini nəşr etdirmişdir.

Bu əsərlərin hər birində F.Ağzadə latın əlifbasının birmənalı şəkildə tərəfdarı olmuşdur.

Yuxarıda dediyimiz kimi, maarifpərvər ziyalılarımız, latın əlifbasının asanlıqını anlayan xalq kütləsi, daha sonrakı illərdə (1920-ci illər) yuxarı dairələr bu yeni əlifbanın həyata keçirilməsini alqışlayır və onun məcburi tətbiqini arzu edirdilərsə, bir çox mühafizəkarlar isə köhnə əlifbanın bəzi (olan və olmayan) “üstünlüklərini” sübut etməyə çalışırdılar, bununla da yeni əlifbanın yolunda əngəl yaradırdılar. Yəni islahatçı-ərəbistlər adlandırdığımız bu qrup insanlar latınçıların məlum fikirləri ilə razılaşmayaraq, bir neçə fakt gətirirlər və latın əlifbasına keçidə heç bir ehtiyac olmadığını israr edirdilər:

1. Hürufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, sabiqədə ərəblərin və indi də yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətinidir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir.

2. Ərəb hurufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər.

3. Hərgah ərəb hurufatının təbdilinə ehtiyac vardırırsa, latın hurufatına nə üçün tərcih verilsin? Başqası yaramazmı?

4. Latın hurufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcəkdir?

5. Latın hurufatını camaət qəbul edərmı?

6. Latın hurufatını qəbul edib-etməmək məsələsi için Azərbaycan Cümhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, islam millətlərindən ayrılmış qalar.

7. Hərgah latın hurufatına ehtiyac vardırırsa, bunun qəbulu inqilab yolu ilə deyil, təkamül yolu ilə icra edilməlidir (28, 58-59).

Göründüyü kimi, islahatçıların da gətirdiyi faktlarda müəyyən həqiqətlər var. Ümumiyyətlə, hər hansı bir addımın tələm-tələsik atılması ziyanlıdır. O ki qalsın xalqın inkişafının qayəsini təşkil edən əlifba məsələsi ola.

Biz də bu fikirdəyik ki, inqilabi yolla əlifba dəyişilməsi xalqa ziyandan başqa heç nə gətirmədi, xalq savadsızlığa düşər oldu.

Cümhuriyyət dövründə əlifba məsələsinə münasibət. Türkdilli xalqlar arasında latın əlifbasına keçmək məsələsində ilk əməli və tarixi addım məhz Azərbaycanda – türk dünyası və Şərqlə ələmində ilk hüquqi-demokratik, parlamentli və dünyəvi dövlət hesab edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dönəmində atılmışdır və bu sahədə mühüm işlər görülmüşdür. Yəni Azərbaycan adlı bir məkanda azad – müstəqil bir dövlətin qurulması ilə maarifçi ziyalılarımızın neçə illərlə arzusunda olduqları əlifba islahatını sərbəst həyata keçirməyə tarixi imkan və şərait yaranmışdır.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunandan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti bir neçə mühüm tədbirlər görməklə yanaşı, ölkə əhalisinin maarifləndirilməsini sürətləndirmək məqsədilə də bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Azərbaycanın milli mədəniyyətinə və xalq maarifinin inkişafına xüsusi qayğı ilə yanaşan milli hökumət təhsilin milliləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bunun da əsasında milli ədəbi dilimiz dayanırdı. Buna görə də Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi oldu. Dil məsələlərində əlifbanın xüsusi payı olduğu üçün və həm də bu dövrə qədər əlifba məsələsinin gündəmdə olduğuna görə ziyalılarımız artıq bu məsələ ilə sərbəst şəkildə məşğul olmağa başladılar. 1919-cu il martın 21-də Cümhuriyyət Hökumətinin qərarı ilə Xalq Maarif Nazirliyinə ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi Hökumət komissiyası yaratmaq və komissiyanın hazırladığı təklifləri baxılmaq üçün Nazirlər Şurasına təqdim etmək tapşırılmışdı. Bu qərara əsasən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin üzvü Xudadət bəy Məlik Aslanovun sədrliyi ilə Xalq Maarif Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı tədbiri, hər şeydən öncə, milli hökumətin maarifçilik, xalq təhsilinin milliləşdirilməsi sahəsində qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə birbaşa xidmət edirdi. Əlifba islahatına böyük önəm verilməsi məhz bu ümummilli vəzifədən irəli gəlirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin diqqət və qayğısı ilə fəaliyyət göstərən bu komissiyada tezliklə üç əlifba layihəsi hazırlanaraq Hökumətə təqdim edilmişdi. Bunlardan “biri Abdulla bəy Əfəndizadənin, biri Məhəmməd Ağa Şaxtaxtının, biri də

Abdulla Tağızadə ilə Mir Əbdüləziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi” (28, 56). Müzakirələr nəticəsində həmin layihələr arasında müəllim Abdulla bəy Əfəndizadənin hazırladığı variant bəyənilmiş və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul olunmuşdu. Abdulla Əfəndizadə əlifba islahatı, xüsusilə latın əlifbasına keçidin zəruriliyi ilə bağlı “1919-cu ildə Bakıda “Son türk əlifbası” adlı dərslük də nəşr etdirmişdi. Dərslükdə o, ilk dəfə olaraq, ərəb və latın əlifbasını müqayisəli şəkildə vermiş, birincinin ana dilimizə uyğunsuzluğunu, ikincinin isə daha münasib olduğunu zəngin dil faktları ilə əsaslandırılmışdır” (7, 340). Kitabın “Giriş”ində müəllif latın əlifbasının əhəmiyyətindən danışarkən yazırdı: “Bu əlifbanı məktəb cocuqları öyrənərlərsə, onlar üçün latın, firəng, nemes və rus dillərini oxumaq nə qədər asan bir şey olduğunu kimsə inkar etməz. Buna görə həmin əlifbanı ərəb əlifbası ilə bərabər ibtidai məktəblərdə oxutmuş olursaq, əhaliyə böyük mənfəətlər qazandırmış olarıq. Məhz bu mülahizə ilə mən də həmin əsəri meydana gətirdim ki, hər iki əlifbanı birlikdə oxutmaq mümkün olsun...” (23, 11-12).

Bu fakt onu göstərir ki, milli hökumət əlifba islahatı sahəsində müəyyən əməli addımlar atmış, həmin tarixi-mədəni hadisəni reallaşdırmaq üçün hüquqi baza yaratmış, latın əlifbasını tədrisən təhsil müəssisələrində öyrətməyə başlamış, ilk təcrübə kimi hətta dərslük də hazırlatmışdı.

Təəssüflə deyək ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin əlifba islahatı sahəsində həyata keçirdiyi ilk əməli addımlar “Aprel işğalı” (1920) nəticəsində yarımçıq qaldı. Yəni Abdulla Əfəndizadənin “Son türk əlifbası” tətbiq olunmamış qaldı.

Ancaq bu tarixi həqiqəti etiraf etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə artıq reallaşmaq ərəfəsində olan əlifba islahatı ideyasına Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində, daha dəqiq desək, 1921-ci ildə yenidən qayıdıldı, geniş müzakirələrdən sonra 1922-ci ilin may ayında Nəriman Nərimanovun imzaladığı xüsusi dekretlə Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti yanında Yeni Türk Əlifba Komitəsi yaradıldı. Komitənin latın qrafikası əsasında hazırladığı Azərbaycan əlifbasının layihəsi ümumxalq müzakirəsi üçün “Yeni Yol” qəzetində (22 sentyabr 1922-ci il) dərc edilmişdi. Deyək ki, bu illərdə və sonrakı prosesdə cərəyan edən olaylar artıq türk xalqlarının həyatında böyük

əhəmiyyət kəsb edən I Türkoloji Qurultayın çağırılmasına tarixi şərait və əlverişli zərurət yaratmışdı. Yəni Yeni Türk Əlifba Komitəsinin 1922-1925-ci illərdə türkdilli xalqlar arasında əlifba islahatı üzrə geniş və səmərəli fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda latın əlifbasına keçidlə bağlı Türkoloji Qurultayın keçirilməsi ideyası yaranmışdı.

I Türkoloji Qurultayın çağırılmasının zəruriliyi və səbəbləri. 1917-ci ilin oktyabr çevrilişi, o cümlədən, 1920-ci il 28 aprel çevrilişi, Rusiyanın xarabalıqları üzərində yeni bir imperiyanın qurulmasına səbəb oldu. Bu imperiyanın qalib gəlməsi özü ilə zəruri tarixi təbədülatlar formalaşdırdı. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu təbədülatların nəticəsində ən böyük zərbə postsovet məkanında mövcud olan türk xalqlarına dəydi. Sovet hökuməti yerlərdə öz işğalçılıq missiyasını həyata keçirmək üçün bir sıra mürtəce metodlara əl atdı. Bu metodlardan ən təhlükəlisi türk xalqlarının milli şüuruna təsir etməklə onları etnogenezisindən, etnoqrafiyasından, ədəbiyyat və tarixindən uzaqlaşdırmaqdan ibarət idi. Buna nail olmaq üçün rus “çinovnikləri” çox doğru olaraq təhsildən başladılar, atılan ən ilkin addım təhsili əsassız, çürük ideologiyaya bağlamaqdan ibarət oldu. Yerlərdə “savadsızlığın ləğvi” adı altında məktəblər açılırdı. Bu məktəblərdə təlim prosesi ideoloqları dərindən düşündürürdü. Nəhayət, onların qurduğu plan ona yönəldi ki, türk xalqlarını öz milli mənindən uzaqlaşdırmaq üçün onların ümumtürk birliyini zəiflətməkdən ötrü bu xalqların min illər boyu istifadə etdikləri əlifbanın dəyişdirilməsini zərurət kimi qarşıya qoydu.

Ərəb əlifbasının yeni, dilimizin təbiətinə uyğun bir əlifba ilə əvəz edilməsi xalqımızın bütün ziyalılarını düşündürürdü. Buna görə də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi N.Nərmanov və S.Ağamalıoğlu əlifba məsələsini dövlət səviyyəsinə qaldırdılar. Əlifba məsələsinin dövlət səviyyəsinə qalxması və onun sonrakı illərdə davam etdirilməsinin məntiqi sonluğu I Türkoloji Qurultayın çağırılmasını labüd etmiş oldu. Buna görə də 1920-ci illərdə mövcud olan və Türkoloji Qurultayın çağırılmasını labüd edən tarixi zəminə (şəraitə) və Qurultaya aparən yola nəzər salmağı lazım bilirik.

1920-ci ilin noyabrında Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı yanında əlifba islahatı üzrə komissiya yaradıldı. Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının 1921-ci il yanvarın 5-də qəbul

etdiyi qərar da deyilirdi: “Bir tərəfdən, köhnə müsəlman şriftinin çox böyük çatışmazlıqlarını, (digər tərəfdən isə) geniş kütlələrin öyrənməsi üçün müsəlman dilini asanlaşdırmaq zəruriyyətini də nəzərə alaraq... a) köhnə müsəlman şriftini yenisi ilə əvəz etmək; b) daha mükəmməl latın şrifti üzərində dayanmaq...” (9, 228). Dövlət, partiya və ictimai xadimlər və başqaları mətbuatda çıxış edərək yeni əlifbaya keçilməsinin vacibliyini əsaslandırirdılar. S.Ağamalıoğlu 1921-ci il dekabrın 26-da “Azərbaycan xəbərləri” qəzetində “Proletar maarifi və türk əlifbası” məqaləsində yazırdı: “Maarifin başlıca aləti əlifbadır, ancaq geniş əməkçi əhali kütləsinə asan olan əlifba ki, sonuncu az vaxt itirməklə daha çox ideya və biliklər mənimsəyə bilsin” (9, 228). 1922-ci il martın 6-da AK(b)P-nin plenumu Azərbaycan əlifbasını latın yazı qrafikasına keçirmək üçün S.Ağamalıoğlunun başçılığı ilə xüsusi komissiya yaratdı. Bu komissiyanın bazasında 1922-ci ilin mayında əlifbanın latınlaşdırılması işini aparan Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Daimi Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə Səmədağa Ağamalıoğlu (sədr), Xudadat Məlik Aslanov, Əhməd Pepinov, Əli Tağızadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, Fərhad Ağayev, Vəli Xulufu, Teymur Hüseynov və digər görkəmli Azərbaycan ziyalıları daxil idilər. Komitə bütün qəzalarda şöbələrini açdı, hökumətin köməyi ilə (Ali İqtisadi Şura komitənin ehtiyacları üçün üç milyard manat məbləğində valyuta fondu ayırdı) yeni şrift, yeni əlifbada ədəbiyyat, qəzet və jurnallar nəşr etmək üçün lazımi texniki avadanlıq alındı, mütəxəssislər hazırlandı, əhali içərisində geniş izahat kompaniyasına başlandı. YTƏ Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu Azərbaycan MİK-in sədri kimi Türkünstan, Tatar, Xivə və Krım respublikalarının Xalq Maarif Komissarlığına yeni əlifbanın layihəsini göndərərək “onlardan həm yeni əlifba layihəsinə, həm də ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi ideyasına fikir və baxışlarını” bildirmələrini xahiş etmişdi. Şübhəsiz ki, bu proses təkcə Azərbaycan xalqının işi deyil ümumtürk xalqları məsələsidir. Onda deyək ki, Qurultayqabağı mövcud olan bu cür şəraitdə, təbii ki, sovet məkanında yaşayan başqa türk-tatar xalqlarının da yeni əlifbaya münasibəti, belə bir hərəkətin həmin xalqlar arasında yayılması və müsbət qarşılınması məsələsi qarşıda duran önəmli məqsədlərdən biri idi. Buna görə də türk-tatar xalqları arasında bu məsələnin real mənzərəsini Qurultaydan öncə mütləq

öyrənmək lazım idi. Bunu nəzərə alan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Ağamalıoğlu 1924-cü ildə xüsusi nümayəndə heyəti yaradaraq, Simferopol, Daşkənd, Orenburq, Ufa və Kazan şəhərlərinə səfər etdilər.

Xalid Səid Xocayevin (1898-1937) 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” adlı əsərində Krımdakı Ağməsciddə keçirilən bir əlifba toplantısı təsvir olunur. Müəllif qeyd edir ki, Səməd ağadan sonra kürsüyə Həsən Səbri Ayvazov çıxdı:

“Yoldaşlar, mən söz alırkən ehtimal ki, sizə qarşı yeni etirazlar edəcəyimi təxmin etdiniz, ehtimal ki, yeni əlifbanı sürütmək üçün söz aldığımı zənn etdiniz, ehtimal ki, ərəb əlifbasını bütün qüvvətimlə müdafiə edəcəyimi düşündünüz; halbuki, məqsədim heç də öylə deyildir. Mən bu dəqiqələrə qədər əski əlifbanı mühafizə etmək tərəfdarı idim. Bu onun nöqsanlarını bilmədiyimdən dolayı deyil, onun nöqsanlarını mən də hər kəs qədər bilirdim, yenə mühafizə tərəfdarı idim. Səbəbini yuxarıda ərz etmişdim. İndi gərək möhtərəm Ağamalıoğlunun sözlərindən və gərəksə başqa yoldaşların sözlərindən mənə qənaət hasil oldu. Mənim qorxularım bərtərəf oldu. Bundan sonra artıq qəti surətdə yeni əlifba tərəfdarı olduğumu elan edirəm. İştə onun üçün söz aldım. Səməd ağa sözlündə, məsləkində sabit bir adam olduğundan, verdiyi sözləri də yerinə gətirəcəyindən əminəm” (27, 30). Gətirdiyimiz nümunədən bir neçə məsələyə aydınlıq gəlir. Əvvəla, cəsarətlə deyə bilərik ki, S.Ağamalıoğlu yeni əlifba uğrunda ən qızğın mübarizə aparan, bu yeniliyin türk xalqlarını xoş gələcəyə aparacağına ürəkdən inanan öncül ziyalılarımızdan biri olmuşdur. İkincisi, həqiqətən də, öz xalqına can yandıran, onun xoş gələcəyi üçün özünü fəda edən o dövrkü ziyalıların əzminə insanda heyrət hissi yaranır.

Bu nümunədən o da aydın olur ki, öz məsləkinə daim sadıq qalan Həsən Səbri Ayvazov kimi bir alim Səməd ağanın çıxışından sonra öz xalqının işıqlı gələcəyi naminə ərəb əlifbasının tərəfdarı olduğu halda fikrindən dönür, latın qrafikalı əlifbanın önəmini qəbul edir. Bəhs etdiyimiz bu kitabda yeni əlifba məsələsi ilə bağlı bir çox məsələlər əks olunmuşdur. Yaxşı olardı ki, təkcə bu kitabın özündən bakalavr pilləsi üçün buraxılış işi mövzusu təsdiq olunsun. Bu, yeni

əlifba, bu əlifbanın qəbulu ilə bağlı gedən mübarizələrə gənclərdə böyük maraq oyada bilər.

Beləcə, yeni əlifba birdən-birə deyil, tədricən, ictimaiyyətin pirinsipal fikri aşkar ediləndən, tam bir sıra mühüm tədbirlər, geniş müzakirələr keçiriləndən sonra tətbiq edildi. Yeni ərəb əlifbası ilə yanaşı latın əlifbasında çap olunmuş bir neçə qəzet, jurnal və digər materiallar işıq üzü görməyə başladı.

Maraqlı idi ki, bu illərdə ərəb əlifbasının latınla əvəz edilməsi məsələsində atılan addımlar müsəlman ölkələrində, eləcə də, qonşu dövlətlərdə böyük əks sədəyə səbəb olmuşdur. Həm də bu illərdə əvvəlki dövənlərdə olduğu kimi, yenə də iki zidd cəbhənin (İslahatçılar və latınçılar) tərəfdarları arasında mübarizə gedirdi. Yəni latın əlifbasının tətbiq olunmasına din xadimlərindən, bəzi imtiyazlı ictimai xadimlərdən, qatı millətçi əhval-ruhiyyəli ziyalılardan, mühafizəkar partiya və sovet işçilərindən də müqavimət göstərənlər var idi. Təbii ki, bunlar hər vəchlə latınçıların işinə əngəllər törətməyə çalışırdılar. Amma hökumət və yenilikçilər bu işdə sərbəst idilər, ona görə ki, onların arxasında “dağ” (Moskva - mərkəz) dayanmışdı. Bu məqamda deməliyik ki, həmin dövrdə mərkəzin Sovet Şərq xalqlarını müsəlman dünyasından ayırmaq məqsədi güdən siyasi marağını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Əminik ki, bu siyasətin tərkibində Azərbaycanın türk dünyası ilə və konkret olaraq Türkiyə ilə əlaqələrini tamamilə kəsmək kimi iyrenc ideyalar da var idi. Lakin bu dediyimiz, həmin dövrdə aydın diqqət çəkməsə də, sonrakı illərdə cılıpaqlığı ilə (bu çirkin siyasətin iç üzü) aydınlaşdı.

Əlifba tədbirləri getdikcə genişlənməyə başladı. Latın əlifbasına keçid prosesi daha da sürətlə irəlilədi. Belə ki, geniş kütlələrin içərisində savadsızlığın tezliklə ləğv edilməsi və ana dilində çap və nəşr işlərinin asanlaşdırılması üçün latın şriftinin tətbiq edilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR MİK 1923-cü ilin əvvəlində fəhlə fakültələri və II pillə məktəblərdə yeni əlifbanın tətbiqini qanuniləşdirdi, mayın 19-da isə Xalq Maarif Komissarlığı Bakı xalq təhsili şöbəsinə növbəti tədris ilindən bütün məktəblərdə tədrisi yeni əlifbaya keçirməyi tövsiyə etdi. 1923-cü il oktyabrın 20-də isə Azərbaycan SSR MİK-in qəbul etdiyi “Yeni Azərbaycan əlifbasının dövlət əlifbası kimi tanınması haqqında” dekretə uyğun olaraq, bütün idarə və təşkilatlara kargüzarlığı həm

əski, həm də yeni əlifbada aparmaq barədə göstəriş verildi. Bundan sonra 1925-ci ilin martında IV Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı yeni əlifbanı həyata keçirmək üçün bir sıra direktivlər qəbul etdi. Qurultay bütün I pillə məktəblərdə yeni Azərbaycan əlifbasına keçməyə icazə verdi, səkkiz il müddətində, yəni 1932/33-cü tədris ilinədək bütün I və II pillə məktəblərdə yeni əlifbaya keçilməsinin başa çatdırılmasını, yeni əlifbaya keçməyən qruplarda isə tədrisin həmin vaxtda köhnə əlifba ilə aparılmasını qərara aldı (9, 229-230).

Əlifbanın zəhmətkeşlər içərisində yayılması məqsədilə Bakıda – Qara və Ağ şəhərdə mədənlərdə neftçi fəhlələr, habelə əsgərlər və qulluqçular üçün “savadsızlığı ləğv etmə məntəqələri” açılmışdı. 1925-ci ildə YTƏ Komitəsi Bakıda, Salyan, Şamaxı və başqa qəzalarda yeni əlifba kursları açdı. Bu kurslarda 1539 nəfər oxuyurdu. Təkcə 1925/26-cı tədris ilində bu kursları 12657 nəfər bitirmişdi. Mətbəə işçiləri hazırlayan xüsusi məktəblərlə yanaşı, Ə.Bayramov adına kulubda və Naxçıvan şəhərində qadın kulubunda azərbaycanlılar üçün makinaçı kursları təşkil olunmuşdu. Yeni əlifba şrifti ilə əlifbalar, Azərbaycan dilində yazı və oxu qaydalarına dair material və digər vəsaitlər böyük tirajla nəşr edilirdi. Yeni əlifbanın tərəfdarları ilə onun əleyhdarları arasında mübahisədə yeni əlifba ilə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti mühüm rol oynayırdı. “Yeni yol” qəzeti minlərlə fəhlə və kəndli içərisində yayılır, geniş oxucu kütlələrinə yeni əlifbaya keçməyin əhəmiyyətini təbliğ edirdi. YTƏ Komitəsinin fəaliyyəti və savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində əldə edilən uğurlar Sovet İttifaqının ərəb əlifbasından istifadə edən digər xalqları içərisində maraqlı oyatdı (9, 232).

Bu dövrün əlifba mənzərəsini təsvir etməkdə məqsədimiz odur ki, bu cür proseslərin gedişatında, artıq əlifba məsələsini müzakirə etmək üçün türkdilli xalqların qurultayını çağırmaq zəruriyyəti meydana çıxmışdı. Azərbaycan YTƏ Komitəsi “Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti” ilə birlikdə ilk Türkoloji Qurultay çağırmaq qərarına gəldi. Hökumət onun keçirilməsinə 100 min manatadək pul ayırırdı. Qurultay Şərqdə birinci olaraq ərəb əlifbasını latın qrafikası ilə əvəz etməyə təşəbbüs göstərmiş Azərbaycan paytaxtı Bakıda 1926-cı ilin fevralında açıldı. Bu xüsusda prof. Cəmil Həsəni haqlı olaraq yazır: “1926-cı il Bakı qurultayının mərkəzi məsələsi əlifba məsələsi idi. Baxmayaraq ki, türk tarixi, mədəniyyəti, dili və

ədəbiyyatı ilə bağlı geniş müzakirələr açıldı, lakin Qurultay həmin dövrdə daha çox siyasi xarakter almış latın əlifbasına keçid məsələsini həll etmək zərurətindən çağırılmışdı (22, 7).

Həmin prosesə nəzər salaraq, qeyd edək ki, ümumittifaq miqyaslı qurultay çağırmaq ideyası latın qrafikasına keçidlə bağlı müzakirələrin genişləndiyi bir vaxtda 1924-cü ildə irəli sürülmüşdü. Prof. A.N.Samoyloviç 1924-cü ilin mart ayında ümumittifaq Şərqsünaslar Assosiasiyasına hazırladığı məruzədə ərəb əlifbası islahatı ilə bağlı ümumittifaq Türkoloji Qurultay çağırmaq ideyasını irəli sürdü. 1925-ci ilin may ayının 2-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyyətinin iclasında Türkoloji Qurultayın çağırılmasının zəruri və təcili bir məsələ olduğu haqqında qərar verildi. Qurultayı hazırlamaq üçün təşkilat komitəsi yaradıldı. Təşkilat komitəsinə Səməd Ağamalioğlu, Prof. B.Çobanzadə, şərqsünasların Ümumittifaq Assosiasiyasının sədri M.N.Pavloviç, Ə.Haqverdiyev, prof. N.İ.Aşmarin, Akad. V.V.Bartold, prof. Samoyloviç, M.H.Baharlı, A.R.Zifeld, Ə.C.Pepinov, İ.Hikmət və digərləri daxil edildilər. Təşkilat komitəsi 6 avqust 1925-ci ildə keçirilən ilk iclasında qərar qəbul etdi ki, müzakirə edilən məsələ yalnız elmi və mədəni əhəmiyyətli məsələ olmayıb daha zəruri amillərlə bağlıdır. Ona görə də bütün lazımı tədbirlər görülməli və yubanmadan türk-tatar xalqlarının nümayəndələrinin və şərqsünaslarının iştirakı ilə Türkoloji Qurultay keçirilməlidir. İclas Qurultayın Bakıda keçirilməsini qərara aldı. Təşkilat Komitəsi SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Millətlər Şurasına müraciət etdi ki, Türkoloji Qurultay çağırılması haqqında türk-tatar respublikalarının və muxtar vilayətlərinin ali orqanlarına xüsusi məktubla rəsmi məlumat versin. Qurultayın çağırılması ilə bağlı sənəd və materialların araşdırılması təsdiq edir ki, Türkoloji Qurultayın çağırılması məsələsində Sovetlər Birliyinin və Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi, hətta Azərbaycan siyasi idarəsi son dərəcə maraqlı olmuşdur. Və bu da bilavasitə əlifba məsələsi ilə bağlı idi (22, 8).

Göründüyü kimi, Qurultaya qədər əlifba məsələsi ilə bağlı xeyli iş görülmüşdü və Qurultayda da bu məsələnin xüsusilə önəmli məsələ kimi diqqətdə saxlanılmasının vacibliyi dəfələrlə vurğulanmışdı.

Birinci Türkoloji qurultayda əlifba məsələsinə yanaşmalar.

1. sosial-mədəni şərait baxımından yanaşma. I Türkoloji Qurultay latın qrafikalı yeni əlifbaya keçmək uğrunda mübarizədə xüsusi bir mərhələ kimi böyük bir hadisə idi. Qurultayda bir çox əlifbaların adları çəkilib, onlar haqqında bəzi ötəri məlumatlar verilsə də, əsas diqqət mərkəzində ərəb və latın əlifbaları olduğu üçün, əsasən, hər iki əlifba ilə bağlı fikirlər dinlənilir, onların türkdilli xalqların dillərinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlmədiyi barədə müxtəlif cəhətdən izahatlar verilir və hər iki əlifbanın mənfi, müsbət cəhətləri göstərilirdi. Qurultayda əvvəldən məlum olan iki böyük fikir ayrılığı davam edirdi. Bunu hələ Qurultayın birinci iclasında giriş sözü deyən S.Ağamalıoğlu vurğulayır, mübahisə doğuran bu iki əsas fikrin (əlifba barədə) Qurultayda həlli vacib olduğunu qeyd edir, lakin burada onların heç birinə aid müsbət fikir söyləmir: “Mən, yoldaşlar, yazı forması ətrafında quruplaşan mübahisəli məsələləri nəzərdə tuturam. Sizə məlumdur ki, bu məsələdə (əlifba məsələsində - R.B) bir-birini qarşılıqlı şəkildə istisna edən iki mövqe, iki fikir mövcuddur: bir fikir ərəb əlifbasının islahının, o biri isə latın sistemli yeni əlifbaya birdəfəlik keçidin tərəfdarıdır. Təəssüf ki, bu mübahisələrin təbiəti ümumi bir razılığa gəlinməsinə çox çətin, hətta mümkünsüz edir. Burada “ya bu, ya da o”, yaxud “həm o, həm də bu” formulları mümkündür. Sonuncu o deməkdir ki, hər iki əlifba paralel və bərabərhüquqlu şəkildə mövcud olur. Əlbəttə, mən nə etmək lazım gəldiyini iddia etmək fikrində deyiləm. Yalnız onu qeyd etmək istəyirəm ki, vəziyyətin ağırlığı məsələyə xüsusi, obyektiv yanaşma tələb edir və fikirimcə, bu məsələdə əldə edə biləcəyimiz yeganə nailiyyət onun düzgün işıqlandırılması ola bilər. Elmi faktlardan yararlanmanı isə tərəflərdən hər birinin elmi müdrikləyinə, onların tarix qarşısında məsuliyyətinin öhdəsinə buraxmaq lazımdır” (1, 18-19). Burada deməli ki, S.Ağamalıoğlu bu qeydində latın əlifbası ilə bağlı müsbət mövqeyini bildirməsə də, o, əvvəldən də bildiyimiz kimi latınçı idi. Yeni Türk Əlifba Komitəsinə sədrlik etməklə bərabər, həm də latın əlifbasının cəmiyyətdə geniş yayılması üçün təşkil olunmuş kompaniyanın öncüllərindən birincisi idi. Lakin burada isə o, hər iki əlifbanın bərabərhüquqlu olmasından və bu məsələnin həllini iştirakçıların öhdəsinə buraxmaqdan danışır. Bizcə, onun giriş nitqində bu cür deməsi lazım idi və başqa cür də ola

bilməzdi. Çünki mövqeyini bildirsə, elə əvvəldən mübahisə yarana bilərdi.

XIX əsrin əllinci illərindən başlayaraq ərəb əlifbasının açıq şəkildə tənqid olunması və onun yeni mütərəqqi bir əlifba ilə əvəz olunması ideyasının reallaşması böyük bir Qurultayın çağırılmasını zəruri etmişdi. Yaranmış bu zərurət nəticəsində keçirilən bu qurultayın məhz mərkəzi (əsas) məsələsi də əlifba olmuşdur. Deməli, bir sıra məsələlərin də yer aldığı qurultayın diqqət mərkəzində türk xalqlarının dil məsələləri əsas özül kimi dayanmışdı ki, onun da canıqanı əlifba məsələsi idi. Prof. T.Hacıyevin təbircinə desək, “türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, maarifi ilə bağlı zəngin problemlər proqramı olan Birinci Türkoloji Qurultay adətən ən çox dil məsələləri ilə xatırlanır” (19, 18).

Qurultayda keçirilən 17 iclasın təkcə 13-ü dil məsələlərinə həsr olunmuşdur ki, onun da 5 iclası ancaq əlifba məsələsini müzakirə etmişdir. Yəni əlifba məsələsinin müzakirəsi 1926-cı ilin martın 2-də keçirilən (axşam iclası) doqquzuncu iclasda terminologiya məsələlərinin müzakirələrindən sonra Yakovlevin “Əlifba məsələləri türk millətlərinin varlığının sosial və mədəni şəraiti ilə əlaqədə və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi proqramı” adlı məruzəsini çıxış etməsi ilə başlayıb və 14-cü iclasa qədər davam etmişdir. On, on bir, on iki və on üçüncü iclaslar tam olaraq əlifba məsələsinə həsr edilmişdir. Bu da ki, digər məsələlər sırasında əlifba məsələsinə ayrılması vaxtın faiz dərəcəsinin çoxluğu deməkdir.

Qurultayın keçirilən 17 iclasında 37 məruzə (bəzi mənbələrdə məruzələrin sayı 38 göstərilmişdir) dinlənilmişdir ki, bu məruzələrin yeddisi əlifba məsələsinə həsr edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd edək ki, bu məruzələrdən türk dilində olanların heç biri əldə yoxdur*.

Əlifba məsələsinə aid olan həmin iclaslara ümumi bir nəzər salmağı lazım bilirik. Dediğimiz kimi, Yakovlevin çıxışı ilə

* Qeyd: Qurultayda əlifba ilə bağlı dinlənən məruzələrdən Qurultayın stenoqramında yalnız Yakovlevin, Jirkovun, Şərəfin və Məmmədžadənin (o, məruzəsini türkçə çıxış edəndən sonra rus dilinə tərcümə etmişdir) məruzələrinə rast gəldik. Türk dilində oxunan məruzələrin heç biri mövcud deyil, sadəcə, türk dilində çıxış edən nümayəndənin adı çəkilir, vəssalam.

doqquzuncu iclas sona çatdı. Bütövlükdə əlifba məsələsinə həsr olunmuş onuncu iclas martın 3-də keçirildi və Jirkovun “Əlifbanın texniki baxımdan quruluşunun əsasları”, Cabbar Məmmədzadənin “Türk xalqlarının əlifbaları sistemi haqqında”, Qalimcan Şərəfin “Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələsi” adlı məruzələri dinlənildi. Elə həmin gün günün ikinci iclası olan on birinci iclas keçirildi. Burada əlifba məsələsi ilə bağlı Türyaqulov, Alparov, Umar Əliyev, Berdiyev və Rahimov çıxış etdilər. On ikinci iclas Cəbiyevin sədrliyi ilə martın 4-də keçirildi. Burada da əlifba məsələsi ilə bağlı çıxışlar dinlənilirdi. İclasda bu məsələ barədə F.Ağazadə, Habitov, Maqsudov, İnoqamov, Soltan Məcid Əfəndiyev, Ayvazov, Xalid Səid, Baytursun, Çobanzadə, Baraxov, Tıstanov, Ulbaşov, Kosiyev, Qaraçaylı İslam, Sabaşkin, İvanov, Qorxmazov və Ağamalioğlu qısa da olsa nitq söyləyərək köhnə ərəb əlifbasının və islah olunmuş ərəb əlifbasının türk dilinə uyğun gəlmədiyini, latın əlifbasının türkcələşdirilmiş variantının mütərəqqiliyini yeni arqumentlərlə (Baytursundan başqa) əsaslandırıldılar. Həmin gün Cəbiyevin sədrlik etdiyi on üçüncü iclasda yenə də əlifba məsələsi ətrafında müzakirələr aparılırdı. Bu iclasda Şərəf, Türyaqulov, Jirkov və Yakovlev onların məruzələri ilə bağlı verilmiş sualları cavablandırdılar və yekun sözlərini deyərək çıxışlarını tamamladılar. İclasda əlifbaya dair müzakirələr üzrə qətnamələr (Qorxmazov və Şərəfin qətnaməsi) hazırlanır və səsverməyə çıxarılır. Səsvermədə Qormazovun qətnaməsi 101 səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Şərəfin qətnaməsinin isə 7 nəfər lehinə olur, 9 nəfər isə səs vermədən iştirak etmir. Daha sonra qurultayın qəbul etdiyi qətnaməni redaktə etmək və onda müvafiq düzəlişlər aparmaq üçün 26 nəfər tərkibdə komissiya seçilir.

Qurultayda əlifba məsələsinə ayrılmış iclaslarda dinlənilən məruzələrdə əlifbaya bir neçə prizmadan yanaşılmışdır ki, onlardan isə əlifbaya sosial-mədəni şərait, yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi və texniki baxımdan yanaşma daha çox diqqətimizi çəkir. Deyilən yanaşma bucağından çıxış edənlərin məruzələri dinlənildikdən sonra, həmin məruzələrdə qoyulan məsələləri müzakirə etmək məqsədilə digər qurultay nümayəndələrinə və qonaqlara da söz verilir. Deyək ki, burada yaranan fərqli fikirlər, əsasən, “latınçılar” və “islahatçılar” arasında

olurdu. Lakin sonda “latınçılar”ın fikirləri həyata keçəcək. Belə ki, həmin prosesi ardıcıl izləməyə çalışsaq və əlifbaya yanaşma bucaqlarına ayrılıqda nəzər salaş. Yeri gəldikcə və həm də ayrıca “latınçılar” və “islahatçılar”a da münasibət bildirəcəyik.

Qurultayın 1926-cı il martın 2-də keçirilən IX iclasında terminologiya məsələlərinin müzakirəsinə ayrılmış vaxt qurtardıqdan sonra əlifba məsələsi ilə bağlı məruzələr dinlənilməyə başlandı. Əlifba məsələsində isə ilk olaraq sosial-mədəni şərait və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdır.

Sosial-mədəni şərait demişkən deyək ki, tarixi prosədə hər hansı yenilik etmək üçün, ilk növbədə, tarixi şərait və zamanın tələbindən doğan zərurəti də əsas götürmək lazımdır. Bununla yanaşı, müəyyən tarixi şəraitdə zərurətdən yaranan məsələnin həlli üçün həmin dövrdə yaşayan insanların mədəni, intellektual səviyyəsi də nəzərə alınmalıdır. Prof. Əziz Mirəhmədovun təbirincə desək, “Hər dəfə müəyyən çətinliklərlə rastlaşan həmin üzüntülü prosesin (əlifba dəyişməsinin – R.B) əsl mahiyyətini başa düşmək üçün məsələyə siyasi-ictimai və mədəni amillər kontekstində yanaşılmalıdır; əks halda düzgün qənaətə gəlmək mümkün deyil” (36). Məhz Azərbaycanda əlifba dəyişməsinə doğuran əsas səbəblər belə amillərlə birbaşa əlaqəli olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, bu mövzuda çıxış edən prof. Yakovlev konkret faktlar göstərməklə artıq türk xalqlarının sosial və mədəni şərait baxımından yeni əlifbaya - latın əlifbasına keçməyə hazır olduğunu xüsusi vurğulamışdır.

Bu məsələ barədə prof. Yakovlev “Əlifba məsələləri türk millətlərinin varlığının sosial və mədəni şəraiti ilə əlaqədə və yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi proqramı” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Digər iştirakçılar isə bu çıxışdan sonra həm məruzəçinin fikirlərinə münasibət bildirmişlər, həm də bu barədə öz fikirlərini də səsləndirmişdilər. Bunu nəzərə alaraq biz, əvvəlcə, Yakovlevin çıxışına ayrıca nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Və yeri gəldikcə onun fikrinə bildirilən münasibətləri də göstərməklə yanaşı, bu məsələ haqqında olan digər çıxışları da bu kontekstdə təhlil etməyə çalışacağıq.

Dediyimiz məsələlər barədə çıxış üçün ilk söz prof. Yakovlevə verilir. Onun məruzəsi iki hissədən ibarət idi: Birinci hissə sosial-mədəni şərait, ikinci isə milli yazı məsələsi idi. Yakovlev çıxışının

əvvəlində “mən öz məruzəmə yalnız bu məsələnin həlli üçün material kimi baxıram” - deyərək, məsələnin həllinin yerlərdə türk xalqlarının özləri tərəfindən həll ediləcəyini göstərirdi. O, “biz alimlər, xüsusən də türk xalqlarına mənsub olmayanlar yalnız həll üçün əsas materialı təqdim edə bilərik, bu məsələni isə milli işçilərin özləri həll etməlidirlər” deməsilə bütün xalqların, o cümlədən türkdillilərin öz müqəddəratlarını təyin etmək hüquqlarının yalnız özlərinə aid olduğunu göstərdi.

Yakovlev əlifba məsələsində ilk növbədə bir neçə cəhəti fərqləndirirdi:

1. Əlifba məsələsində bütün xalqlarda, o cümlədən əlifba islahatı keçirməli olacaq türk xalqlarında sosial-mədəni şərait məsələsi
2. Əlifbanın texniki baxımdan işlənilib hazırlanması məsələsi

O, bu məsələni özlüyündə daha iki cəhətə bölür:

- Əlifbanı orfoqrafiya məsələləri ilə əlaqələndirən cəhət. (Yazı sisteminin müəyyənlişməsi). Yəni bu dil və onun əlifbası üçün neçə işarə lazımdır. Bunun ardınca yazır ki, gördüyünüz kimi, bu məsələnin heç hərflərin yazılış şəklinə (qrafika) də dəxli yoxdur. Əlifba yaradarkən rastlaşmalı olduğumuz birinci məsələ budur. İşarələrin sayının müəyyənlişdirilməsinin və onlara qənaət edilməsinin müxtəlif üsulları var. Bunlar mənim yazı sistemi dedikdə başa düşdüklərimdir.

- Sırf qrafika cəhəti, yəni konkret dil və onun əlifbası üçün hansı qrafik üsullar lazım gəlməsi məsələsi (1, 202).

Məruzəçi bu bölgünü təsvir edir və göstərir ki, sonuncu cəhəti (sırf qrafika) prof. Jirkov, digər ikisini isə (sosial-mədəni şərait və yazı sistemi) özü aydınlaşdıracaq.

Yakovlev türk xalqlarında yeni əlifbaya keçmək üçün mövcud sosial-mədəni şəraiti, onlarda milli yazının inkişafının hansı mərhələdə olmasını və bu problemin necə həll edilməsini türk xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərin xəritəsinə və onların əlifbalarına diqqət yetirməklə izah etməyə çalışmışdır. Bu ərazilərdə əsasən üç – rus, latın və ərəb əlifbalarına əsaslanan əlifbaların geniş yayıldığını qeyd edərək, göstərirdi ki, rus əsaslı əlifbanın yayıldığı ərazi (şimal və şərqdə, bura şərqə finlər və bəzi türklər: çuvaşlar, oyratlar, kryaşenlər aiddir) son zamanlar rus əlifbasından latın əlifbasına keçməyə meyillidir.

O, təsvir etdiyi xəritədə Qafqaz ərazisinə xüsusi diqqət yönəldərək məqsədini bu cür izah edir: “Bu ərazi onunla maraqlıdır ki, burada latın əlifbasının son dərəcə mürəkkəb həm mədəni, həm də sosial şəraitdə həyata keçirilməsi ilə rastlaşırıq” (1, 203). O, Qafqazda latın əlifbasının mürəkkəb sosial-mədəni şəraitini bir neçə mühüm amillə təsvir edir: Din, sosial tərkib, mədəni şərait və milli yazı.

Bu amillərin təhlilindən öncə Əziz Mirəhmədovun dinin əlifba məsələsinə münasibəti barədə dediyi fikrini yada salaq: “Keçmişdə savad əsasən ruhanilərin nəsibi olduğuna görə əlifba da çox vaxt din vasitəsilə bərqərar olur” (36). Odur ki, Azərbaycan xalqı ərəb istilasından sonra islam dinini qəbul etməklə bərabər, ərəb əlifbasını da qəbul etmişdir. Ona görə də, bizcə, Qurultayda əlifbanın sosial-mədəni şərait məsələsində dini meylə fərqləndirmək məqsədəuyğundur.

Məruzəçi birinci amil kimi dini meyl məsələsini fərqləndirərək əlifba məsələsində dini mənsubiyyətin çox mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir və konkret fakt göstərməklə fikrini izah etməyə çalışır. Qafqazda yaşayan iki xalqı dini dünyagörüşünə görə qarşılaşdırır və onların latın əlifbasına keçmək məsələsində din faktorunun rolunu xüsusi olaraq vurğulayır: “Qafqazda biri xristian, yaxud yarıxristian və müsəlman olan iki xalq – osetinlər və aşağı çərkəzlər əlifba məsələsində müxtəlif şəraitdə idi və əgər osetinlər rus əlifbasından nisbətən asanlıqla latın əlifbasına keçə bildilərsə, aşağı çərkəzlər arasında bu məsələ bəzi çətinliklərlə rastlaşdı. Lakin buna baxmayaraq aşağı çərkəzlər də artıq faktiki olaraq latın əlifbasına keçməkdədirlər” (1, 203).

Buradan aydın olur ki, latın əlifbasına keçmək məsələsi xristian dininin yayıldığı ərazidə yox, islam dininin mövcud olduğu arealda daha çox problemlərlə üzləşmişdir. Bunun isə səbəbi var. Əsas məsələ latın və ərəb şrifti problemi olduğu üçün və bu məsələnin islamı qəbul edən xalqlarda xüsusilə aktual olduğu üçün məruzəçi, əsasən, müsəlman mədəniyyətinə mənsub xalqların üzərində dayanır. Problemin asan, yaxud çətin həll olmasının səbəbənə islam ənənələrinin möhkəmlik və qədimliyinin nə dərəcədə olmasında görürdü. Bu məsələni həll edərkən həmin dərəcəni müəyyənləşdirməyi və ona uyğun iş görməyi lazım bilərək, fikrini

belə tamamlayır: “Elə xalqlar var ki, müsəlman sayımlarına baxmayaraq, onlarda bu müsəlman ənənələri çox zəifdir. Belə bir vəziyyətin əlaməti adətin şəriətlə yanaşı, bəzən isə onun ziddinə yayılmasıdır. İnqşlarda, çeçenlərdə adət, şübhəsiz, üstünlük təşkil edir. Əlbəttə, yazının bu və ya digər islahatı keçirilən zaman belə xalqlarda şərait tamamilə fərqli olacaq” (1, 203). Deməli, dini ənənələrin daha da dərin kök saldığı ərazidə ərəb əlifbasından latına keçmək heç də asan olmayıb. Çünki, bu addım islam dininə qarşı çıxmaq demək idi.

İkinci amil kimi isə o, millətlərin sosial tərkibi ilə hesablaşmağı lazım bilir və bu məsələ barədə fikrini belə əsaslandırır: “Elə xalqlar var ki, onlardan əsas kütlə sırf kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanlardır, elələri də var ki, cüzi də olsa, şəhər əhalisinə malikdir və hətta öz fəhlə sinfi, öz proletariatının rüşeymləri də var. Bu və ya digər mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün yenə də tamamilə özünəməxsus şərait yaranır. Nümunə üçün Qafqazdakı Kabardin, Çeçenistan, İnqşetiyanı göstərim ki, bunlardan son dövrlərə qədər şəhər əhalisi demək olar ki, yox idi və elə həmin osetinlərin adını çəkim – bunlar artıq öz əhalisindən on bir faiz şəhər sakini formalaşdırıb. Yenə də Osetinlərdə öz fəhlə siniflərinin də rüşeymlərini görürük, halbuki inqşlar və çeçenlərdə əhalinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur ” (1, 203-204). Buradan aydın olur ki, məruzəçi əlifba məsələsində əhalinin sosial tərkibini də önəmli faktor hesab edir.

İvanov bu məsələyə əhalinin savadlılığı baxımından yanaşır və göstərir ki, çuvaşların əlifbası ilə (bu əlifba rus əlifbasına əsaslanır) savadlıların sayı, təxminən 30 faizdir və onlar üçün hər şeyi dəyişmək çətin olar. Lakin bununla bərabər o, yenə də yeni əlifbanın tərəfdarı kimi çıxış edir və bunu belə əsaslandırır ki, yeni əlifbaya keçəcəyimiz halda qohum xalqların dillərini öyrənmək daha asan olacaq.

Üçüncü, mədəni şərait və milli yazı məsələsindən danışır. Və göstərir ki, milli yazı məsələsində də fərqli vəziyyət ola bilər və bu məsələdə yazısız xalqların mövcud olması mümkündür. Yəni bu xalqlar yaxın vaxtlara qədər yazısı olmayan, yaxud hazırda onu böyük çətinliklə yaratmaq məcburiyyətində qalan xalqlardır. Belə xalqlar təbii ki, milli yazı yaradarkən hər hansısa əlifbanı seçməlidir.

Əlifbanı seçərkən isə məsələnin qiymətləndirilməsinə hərtərəfli yanaşmaq lazımdır. Məruzəçi burada yenə inqışlarla osetinləri müqayisə edir. Maraqlısı isə buradadır ki, o, birincinin sosial tərkibi və müsəlman ənənələrinin çox zəif, mədəni cəhətdən isə çox geridə qaldığını, ikincidə isə, göstərilən məsələlərin əksinə olduğunu göstərsə də, bunların hər ikisi də latın əlifbasını qəbul etmişdilər. Bizcə, burada nəsə bir anomallıq var. Bu hissədən sonra isə yenə din məsələsinə qayıdır (yəqin bunu mədəni şərait məsələsinə görə vermişdir) və çeçenləri misal gətirərək, onların tamamilə yazılırlarının olmadığına baxmayaraq, Dağıstanın təsiri ilə dini cəhətdən fanatik olduqlarına görə onlarda latın əlifbasının tətbiqi çətinliklərlə üzləşmişdir. Buna fakt da gətirir: “Özü ilə çeçen dilində əlifbanı gətirən ilk müəllimi çölün ortasında gülləyə tutdular və bu zaman həmin əlifbanı “yaraladılar”, daha sonra isə “güllələdilər”. Bu fakt müsəlman ideologiyasının, ümumiyyətlə, milli müqəddəratı təyin etmənin nə dərəcədə əleyhinə olduğunu parlaq səciyyələndirir. Bu, çeçen dilində ilk yazı idi və xalq arasında böyük nüfuzu olan şeyx bu hadisədən belə bir yeniliyə qarşı mübarizə etmək üçün istifadə etdi” (1, 204).

Sonra yenə İnqüşetiyadan danışır və onu çeçenlərlə müqayisə edib göstərir ki, “çeçenlərdəki kimi fanatik kütlənin olmadığı və müsəlman köklərinin hələ çox zəif olduğu İnqüşetiya kimi ölkədə isə hər şey əksinə alındı. Burada latın əlifbasının ilk təbliğatçıları elə müəllimlər oldular” (1, 204).

Professor bu barədə fikrini ətraflı çatdırmaq üçün daha bir nümunə kimi Dağıstanı göstərərək, qeyd edir ki, “burada ölkənin ən yüksək mədəni və sosial vəziyyəti hər hansı bir islahat keçirilməsi zamanı çoxlu çətinliklər yaradır. Yazının, ərəb dili və savadının bir əsrə yaxın müddətdə bərqərar olduğu və latın şriftinin qəbuluna indiyədək hələ elə bir ciddi cəhd göstərilməyən bu ölkədə həm sosial, həm də mədəni şərait bu halda yazıları olmayan və müsəlman ənənələri zəif olan inqışlar və digər xalqlardan fərqli olacaq” (1, 205). Yakovlevin hələ türk olmayan xalqlardan gətirdiyi bu nümunələrdən aydın olur ki, latın əlifbasına keçmək işində deyilən məsələlərdən ən çox rol oynayan və həm də bu işin qarşısını alan din məsələsidir. Bu işdə digər məsələlərin də önəmi çoxdur. Amma bu deyilənlər həmin işin hansı millətin (xalqın) içərisində həyata

keçirilməsindən də çox asılıdır. Buna görə də yuxarıda dediyimiz anomallıq aradan götürülür və bu təbii bir hal kimi aydınlaşır. Bu proses türk xalqlarında da özünəməxsus şəkildə baş verəcək.

Təəssüf ki, o, türk xalqları barədə belə geniş məlumat vermir. Sadəcə, verilən bütün prizmalardan türk xalqlarının vəziyyətinin qiymətləndirməsinin bəzi məqamlarına toxunmaq istədiyini vurğulayır və bu barədə bəzi nümunələrlə kifayətlənəcəyini deyir. Bizcə, o, “öz milli şəhər əhalisini artıq formalaşdıran cəmi bir neçə xalqla yanaşı, vəziyyətinə görə sırf kənd təsərrüfatı xalqları olan, tamamilə yazıdan məhrum, həm də mədəniyyətin daha geridə qalmış əlamətləri ilə səciyyələndirilən bütöv bir xalqlar qrupu da var” – deyərək, türklərə qarşı öz mənfi münasibətini bildirmişdir. Çünki burada özbəklərin, Azərbaycan türklərinin və Qazan tatarlarının adını çəkib, şəhər və kənd əhalisinin miqdarını və savadlılıq, savadsızlıq dərəcəsinin dəqiq olmayan faiz göstəricilərini göstərməklə kifayətlənmişdir.

Lakin bu səthi məlumatdan sonra “indi isə əlifba islahatının vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə əlimizdə olan məlumatlar baxımından yanaşaraq, bəzi anlaşılmazlıqları aradan qaldıra bilərik” – deyərək, Azərbaycan, Qazan və özbəklərin yeni əlifbaya münasibətlərini qarşılaşdırır və onları “geridə qalmış” xalqlar adlandırdığı qırğızlar, türkmənlər və qazaxlarla müqayisə edir. Bu zaman, bizcə, o, üzr istəsə belə (bu ifadəyə görə üzr istəmişdi), bu xalqlar üçün “geridə qalmış” ifadəsini işlətməklə yenə də türklərə olan mənfi münasibətini bildirmişdi. Bu da bizə onu deməyə əsas verir ki, o, rusların nümayəndəsi olaraq, türklərə həqarəti olan bir insan idi. O, bu deyilənlər barədə, demək olar ki, məcburiyyətdən danışıq. Çünki onun dediyinə görə, iştirakçılarla söhbət zamanı ona demişlər ki, “Azərbaycan heç bir ciddi bünövrə olmadan islahat keçirib, latın şriftini qəbul etdiyi halda, Qazan tatarları heç bir ciddi əsas olmadan latın əlifbasını qəbul etmirlər”. Deməli, o, sadəcə, bu fikrə münasibət bildirir. Əvvəlcə, Azərbaycanın əlifba mənzərəsini canlandırır və azərbaycanlıları latın əlifbasını qəbul edən ilk türk xalqlarından birincisi hesab edir. Bunun səbəbini isə burada belə bir islahat keçirmək üçün əlverişli olan bir neçə əlamətin üst-üstə düşməsində görür. Birinci əlamət kimi latın əlifbasının həyata keçirilməsinin asanlıqlığının milli yazının inkişafı ilə tərs mütənəşib

olduğunu (yəni latın əlifbasının qəbuluna qədər savadlıların sayı nə qədər çox olarsa, onu qəbul etmək bir o qədər çətin olacaq) göstərir. Bizcə, bunu əsas əlamət kimi vermək düzgün olmazdı, çünki bu dövrdə Azərbaycanda savadlı kütlənin faizi xeyli dərəcədə yüksək idi. Yakovlevin dediyindən belə çıxır ki, bu ölkədə həmin vaxt savadlı adam olmayıb, ona görə latına keçid asan olub. Düzdü, bu işdə bu məsələnin də rolu az deyil, amma onun dediyi kimi də deyil. İkinci əlaməti ölkənin daxilində, bir yerdə cəmləşən proletariatin kifayət qədər yüksək faiz təşkil etməsi hesab edir. Bu fikirlə razılaşmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 3-cü rübündən sonra Bakıda sənaye, xüsusən də neft sənayesi yüksək səviyyədə inkişaf etməyə başladı. Təkcə Azərbaycanın öz əyalətlərindən deyil, hətta Cənubi Azərbaycandan, o cümlədən, Yakovlevin nəzərdə tutduğu sovet məkanında yaşayan bütün türk xalqlarının nümayəndələri Bakıya işləməyə gəlirdilər. Bu mənada məruzədə göstəriləni kimi, Bakıda fəhlə sinfi güclü idi. Üçüncü əlamət kimi isə şəhər əhalisinin kifayət qədər səciyyəvi və yüksək faizlə çox olmasını göstərir (burada fəhlə sinfinin güclü olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz, çünki şəhər əhalisinin əksəriyyətini məhz fəhlə sinfi təşkil edirdi) və qeyd edir ki, “bütün bu faktları tutuşdursaq, niyə məhz Azərbaycanın latınlaşdırma yolunu birinci tutduğunu və onun həmin latınlaşdırmanı müvəffəqiyyətlə həyata keçirməyə nail olduğunun səbəbinə başa düşərik” (1, 206).

Bu əlamətlərin hər birini əvvəldə göstərilən sosial-mədəni şərait baxımdan yanaşmanın tərkib hissəsi hesab edərək məqbul sayırıq.

Qazan tatarlarında vəziyyətin başqa cür olması haqda məlumat versə də, burada bu barədə deyilənlərdə çox uyğunsuzluq gördüyümüzdən onların izahını verməyi lazım bilmədik. Özbəklərin isə adını çəkir və onlarda vəziyyətin daha mürəkkəb olacağını bildirir. Çünki onlarda proletariat yoxdur və yüksək olan şəhər əhalisinin isə əksəriyyəti sənətkarlar və burjaziya ibarətdir. Bundan sonra haqqında danışılan bu üç xalqı “geridə qalmış” (qırğız, türkmən, qazax) xalqlarla müqayisə edir və onlarda milli şəhər əhalisinin, milli proletariatin və milli yazının yox dərəcəsində olduğunu göstərir.

Məlum olduğu kimi, hələ birinci Pyoturdan üzü bu yana rusların yuxarı təbəqələrində türklərə qarşı şovinizm duyğuları mövcud olmuşdur. O dövrdə də belə olub, müasir dövrümüzdə də bu özünün ən yüksək pilləsinə çatıb.

Məruzəçi indiyə qədər çatdırdığı məlumatlar əsasında bəzi nəticələrə gəldiyini bildirərək, bunları ayrılıqda göstərmişdir:

I nəticəsi – Biz, ilk növbədə, onu qeyd edə bilərik ki, ayrı-ayrı Şərq xalqları arasında hər hansı bir əlifba islahatı hər bir ayrıca millətin yaşayış şəraitinin bütün obyektiv şərtləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Biz görürük ki, ən mühüm məsələlərdən birinin həlli yolundakı çətinliklər müxtəlif xalqlarda tamamilə fərqlidir. Odur ki, əlifba islahatını eyni üsullarla və hamı üçün eyni vaxtda həyata keçirmək mümkün deyil.

II nəticəsi – öz sosial mədəniyyətinə görə səciyyəvi olan sadalanan xalqlar arasında əlifbanın islahatı məsələsi ən geridə qalan, şəhər əhalisi, milli mədəniyyəti yox dərəcəsində olan xalqlarla, ən inkişaf etmiş, artıq milli proletariati müəyyən faiz təşkil edən xalqlarda fərqli şəkildə qoyulur. Faktlarla müraciət edək: ən geridə qalanlar – qırğızlar latın əlifbasına keçid haqqında qərar qəbul ediblər. Türkmənlər də bu əlifbaya doğru aparın yoldadırlar. Bir tərəfdə Şimali Qafqaz, inquşlar, kabardinlər, digər tərəfdə Azərbaycan.

III nəticəsi – Obyektiv şəraitdə bu baxımdan inkişafın keçid mərhələlərində olan xalqlar üçün xüsusilə çətindir. Qazan tatarları ilə özbəklər məhz elə belələrinə aiddir. Müsbət görünən şərtlər – milli yazının əhəmiyyətli inkişafı, digər halda isə poliqrafiya sənayesinin əhəmiyyətli inkişafı, proletariat olmasa da, şəhər əhalisinin əhəmiyyətli faiz təşkil etməsi də özünü elə burada biruzə verir (1, 207).

“Latinçılar”ın nümayəndəsi kimi çıxış edən Yakovlev indiyə kimi ümumi kontekstdə yanaşdığı məsələnin bu nəticələrindən sonra ərəb və latın qrafikaları üzərində dayanaraq, bu məsələlərin fonunda hər iki qrafikanı özünün fikir sücğəcindən keçirməyə çalışır. O, burada “ərəb əlifbasına münasibətdə tarix öz işini görüb” – deyərək, bu əlifbanın müsəlman mədəniyyətinin yayıldığı hüduzlardan kənara çıxmadığını bildirir. Oyrotların təmsalında (onlar rus əlifbasında idilər) müsəlman olmayan xalqa ərəb əlifbasının zorla sırımmasını da

qeyri-ciddi iş hesab edir. Bu əlifbanın mövqeyinin möhkəm olmadığını və artıq onun müsəlman xalqları yaşayan əraziləri bir-bir tərک etdiyini vurğulayır. Buradan da onun “latınçı” olduğu bir daha aydın görünür. İki əlifba haqqında qısaca qeydlərinin sonunda “bu məsələ mədəni baxımdan hələ bir o qədər möhkəmlənməyən, çox vaxt hələ heç müqəddaratını təyin etməyən və öz milli yazılarını yalnız indi yaradan belə xalqlar üçün məhz ən asan mədəni özünü təyin şərtlərinə əsasən, bəzən latın əlifbasını qəbul etmək daha əlverişli olur” – deyib, məruzəsinin birinci hissəsini bitirir və ikinci hissəsinə başlayır. Yakovlev məruzəsinin ikinci hissəsində isə milli yazı sisteminin müəyyənləşdirilməsi məsələsindən danışır. Lakin həmin məsələ əlifbanın texniki vəziyyətinə aid olan bir məsələ olduğu üçün biz bunu yazımızın “əlifbaya texniki baxımdan yanaşma” hissəsində təhlil edəcəyik.

Qurultayda Qorxmazovun nitqində əlifbaya sosial-mədəni şərait baxımından yanaşma öz əksini tapmışdır. O, bu məsələyə fərqli aspektdən yanaşır: “Şərқ hazırda möhtəşəm bir dönüş məqamını yaşamaqdadır. İqtisadiyyatdan başlamış bütün sosial üstqurumlara qədər hər şey dəyişdirilir. Avropa imperializminin təzyiqi altında köhnə mədəniyyət də dağılır. Bütövlükdə həyat, iqtisadiyyat, mədəniyyət yeni texniki əsaslar üzərində qurulur. Hər şeyi yeniləşdirmək, avropalaşdırmaq istəyirlər. İstehsal və mübadilənin digər texniki vasitələri ilə yanaşı mədəni sahədəki mübadilə və istehsal üsullarını da təkmilləşdirməyə çalışırlar” (1, 270). Qorxmazov göstərir ki, bütün bunları həyata keçirmək üçün geridə qalmış xalqlara ən mükəmməl üsullar elmin son nailiyyətləri lazımdır. Bunun üçün sovet məkanında yaşayan türk xalqları başqa şərқ xalqlarına örnək olmalıdır, lakin bunu ərəb əlifbasını zor gücünə sıxışdırıb çıxarmaqla yox, ona latın əlifbasının üstünlüyü ilə qalib gəlməklə həyata keçirmək olar. O, bu barədə fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Bizim Qurultayımız bu səbəbdən əlamətdardır, latın əlifbasını qəbul etməyimiz isə tarixdə yeni bir era olacaq, Yaxud Leninin sözlərilə desək: bu – Şərқdə inqilabdır” (1, 271).

Qurultayda “Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələsi” adlı məruzə ilə çıxış edən Qalimcan Şərəf əlifba dəyişməsi zamanı mövcud olan şəraiti qiymətləndirərkən islahatçı mövqeyini aydın bildirmişdir. O, türk xalqlarının həmin

dövrə qədər ərəb və rus şriftindən kütləvi şəkildə istifadə etdiklərinə görə latın qrafikalı əlifbanın qəbulu məsələsini şrift seçimi kimi dəyər verənlərə qarşı çıxaraq, bu məsələni bu xalqlarda olan şriftin əvəz edilməsi məsələsindən danışmağı lazım bilir. Həm də əlifbanın əvəz edilməsi məsələsinin o dövrdə mühüm mədəni nailiyyətlərə malik olan türk xalqları (Türkiyə türkləri, azərbaycanlılar, Qazan tatarları, özbəklər, qazax-qırğızlar) üçün mədəni-iqtisadi və ictimai baxımdan nəhəng əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayır. Şrift əvəzlənməsi zamanı bu məsələ ilə bağlı ortaya çıxacaq bəzi işlərin olduğunu göstərir: “Əvvəlki yazı ilə savadlı olanların hamısının yenidən öyrədilməsi, bir neçə il müddətinə paralel nəşr işinin, savad öyrədilməsinin, eyni vaxtda iki yazı (ərəb və latın qrafikalı yazı – R.B) üzrə oxu və yazı vərdişləri yaradılmasının (məsələn, almanlarda bir neçə nəsil boyu davam etdiyi kimi) həyata keçirilməsi. Bu müəllimlərin əməli və metodik baxımdan yenidən hazırlanmasını, mətbəələrin, söztökmə sexlərinin yenidən təchiz olunmasını, mədəni həyatın digər texniki və əməli təzahürlərini tələb edir. Ən əsası isə, xüsusilə ilk dövrlərdə həmin xalqın geniş əhali kütlələrinin ictimai əhval-ruhiyyəsində nəhəng dönüş tələb olunur. Xalq mədəni baxımdan nə qədər yüksək olarsa, onun mədəni dəyərləri nə qədər çox olarsa, belə bir şrift əvəzlənməsini təkcə iqtisadi-maliyyə yox, ictimai baxımdan da həyata keçirmək bir o qədər çətin olacaq” (1, 222).

Şərəf deyilənlərlə bağlı fikirlərini belə yekunlaşdırır: “Beləliklə, şriftin dəyişdirilməsi məsələsinin kütləvi şəkildə həyata keçirilməsinə başlanarsa, bu məsələ türk xalqları üçün də ən böyük ictimai və iqtisadi vəzifədir, onun prinsipial və əməli həllinə yalnız tam məsuliyyət hissi ilə və həmin şrift əvəzlənməsinin bütün real, müsbət-mənfi tərəflərini qiymətləndirməklə başlamaq olar. Qarşımızda şrift seçilməsi yox, əvəz olunması məsələsi durduğundan və bu, qeyd etdiyimiz latın şriftinə mövcud şriftlərə nisbətən daha ciddi və tələbkar yanaşmalıyıq ki, verdiyimiz qurban, sərf olunan vəsait və enerji özünü doğrultsun” (1, 222-223). Bizdə bu fikrə qoşuluruq əlifbanın dəyişməsi təkcə mənəvi məsələ deyil, bunun arxasında həm də iqtisadi, siyasi amillər dayanır. Yalnız dərslərin hazırlanmasını və çapını nəzərdə tutsaq, əlifba dəyişməsinin nə qədər böyük iqtisadi dəyərə malik olduğunu görürük.

2. *Texniki baxımdan yanaşma.* Əlifbaya texniki baxımdan yanaşmada Yakovlevin dediyi kimi, iki cəhət var: birinci - yazı sistemi (əlifbanı orfoqrafiya məsələləri ilə əlaqələndirən cəhət), ikinci – sırf qrafika cəhəti. Birinci cəhəti Yakovlev özü IX iclasda məruzəsinin ikinci hissəsi kimi çıxış etsə də, deyildiyi kimi əlifbanın texniki məsələsinə aid olduğunu nəzərə alaraq, biz bu cəhəti burada təhlil etməyi lazım bildik.

Belə ki, o, məruzəsinin ikinci hissəsində yazı sistemindən danışaraq, işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsinin və onlara qənaət edilməsinin üsullarını özünün yaratdığı iki formul əsasında göstərir. Həm də bu formulları ilə əlifbadakı işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsinin və ona qənaət edilməsinin asan yolunu göstərmiş olur. O, dildəki sözlərin mənalарının fərqləndirilməsində iki kateqoriyaya mənsub səs fərqlərini göstərir (bəziləri sözlərin mənacə fərqlənməsi ilə əlaqədardır, digərləri isə yox) və fikrini bu baxımdan əsaslandırmağa çalışır: “Güman etmək olardı ki, məsələ aşağıdakı kimi sadə şəkildə həll olunur – sözlərin tələffüzü zamanı avtomatik olaraq mətndə səslərin birləşməsi qanununa əsasən meydana çıxanların sözlərin mənası ilə əlaqəsi yoxdur və bu səbəbdən də əlifbada əks olunmalıdır. Sözlün mənası ilə əlaqədar olan səs fərqləri isə əlifbada tam əksini tapmalıdır. Dildə sözlərin mənası ilə bağlı neçə belə səs fərqlinin olmasının hesablanmasının və onların - bizim “fonem” adlandırdığımızın əsasında əlifbadakı işarələrin sayının müəyyənləşdirilməsi ən asan yoldur” (1, 210). Bizdə bu fikirdəyik ki, əlifba dəyişərkən burada ən vacib məsələ fonemlərin sayı qədər işarə müəyyənləşdirilməlidir. Əgər səslərin sayı nəzərə alınsa onda bu əlifbanın tədrisi qeyri-mümkün olar.

Sonra o, qazax alimi Bəytursun və yerli işçilərin birlikdə qazaxlar üçün “ixtira” etdiyi yazı sistemə nəzər salsə da, bu deyilənlərlə o qədər də uyğunluq görmür. Çünki onlar türk dillərinin sinharmoniya hadisəsini istisna olaraq həyata keçirən fonetik qanunlardan istifadə etmiş və sayı kifayət qədər çox olan sait səslər üçün xüsusi hərflər daxil etmək əvəzinə, onlar həmin dillərdə, sözlərdə ya ancaq qalın, ya da tək cə incə saıtlərin ola bilməsi faktından istifadə etmişdilər. Bununla yanaşı, onlar bütöv sözdə bu keyfiyyətləri fərqləndirməli olan xüsusi işarələr daxil etdilər və bununla da bütün səs fərqlərinin əks olunduğu əlifbada əhəmiyyətli

sayda işarələrə qənaət etmişdilər. Lakin Yakovlev dediklərinə rus yazı sistemini uyğun hesab etdiyini açıqlayır. Bu zaman rus yazı sistemində olan və tarixən formalaşan hadisələr (həmin hadisə incə və qalın saıtlərin xüsusi işarələrlə fərqləndirilməsindən ibarətdir və bu da əlifbadakı səslərə qənaət olunmasına gətirib çıxarır) kateqoriyasına əsaslanır. Əlbəttə ki, o, rus xalqının nümayəndəsi idi və dediklərini də məhz rus əlifbasına uyğun şəkildə deyirdi. Ona görə də onun dediyi türk dillərinə tam olaraq uyğun gələ bilməzdi.

Bunlardan başqa tədqiqatlarının nəticəsinə uyğun olaraq, əlifba işarələrinə qənaət etmək imkanı olan dillər üçün “əlifba qurulması formulu” hazırladığını bildirir və onlar barədə məlumat verir. $A = nb + na$ bu onun birinci formuludur (düsturudur – R.B) ki, “A” əlifbadakı işarələrin ümumi sayıdır, $nb + na$ toplananları isə sait və samit fonemlərin cəmindən başqa bir şey deyildir. O, bu düsturu hərflərə heç bir qənaət prinsipi olmadan bütün əlifbaların yaradılma formulu hesab edir. İkinci düsturunu isə üç yazı layihəsi (rus əlifbası, kabardin əlifbası, qazax əlifbası) üzərində yoxladığını qeyd edir və qazax əlifbası üzərindəki yoxlamasını nümunə kimi göstərir: “Bu əlifbada 17 samit və 9 sait var. İncə və qalın saıtləri cüt-cüt götürsək, belə cütlərin sayı dörd olacaq. Əgər bu rəqəmləri qazax əlifbasında bir formulda yerləşdirsək, onlar həmin formulun tətbiqində belə bir xüsusiyyətə malik olacaq ki, formulun iki üzvündə tətbiq edilən samit cütlərinin sayı 0-a bərabər qəbul edilməlidir, çünki türk dilində işarə ilə samit yox, bütöv söz göstərilir. Bu xüsusiyyətlə əlaqədar biz $A = (9 + 17) - 4 + 1$ rəqəmlərini əldə edirik. Burada vahid hər bir bütöv sözə aid olan işarədir. Nəticədə 23 alınır” (1, 211). Yakovlevin dediyi bu məsələ özünü daha çox heroqliflə yazan xalqların əlifbasında göstərir. Belə ki, heroqliflə yazan xalqların əlifbasında tək-cə bir sözün deyil, hətta bir cümlənin də işarəsi ola bilər. O, çıxışının sonunda isə bu formulu sırf mexaniki şəkildə yerinə yetirmək üçün resept yox, sadəcə, türk xalqlarında hazırda fəal olan əlifba quruculuğu üçün müəyyən texniki vəsait təklif etdiyini bildirir və bunun bir işə yarayacağını belə ifadə edir: “Fikrimcə, bu vəsaitin köməyi ilə həmin quruculuq işini daha şüurlu, daha səmərəli aparmaq və bununla da əvvəllər hər bir ayrıca xalqın intuitiv yaradıcılığında ifadə olunanların bir qismini əvəz etmək olar” (1, 211). Bununlada çıxışını tamamlayır.

Martın 3-də (səhər) S.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə keçirilən onuncu iclasda ilk söz prof. Jirkova verildi. O, əlifba problemi ətrafında gedən dünənki müzakirəni “Əlifbanın texniki baxımdan quruluşunun əsasları” adlı məruzəsini çıxış etməklə davam etdirdi. Hələ Yakovlevin də öz çıxışında dediyi kimi, xüsusi olaraq əlifbanın qrafika cəhətini, yəni əsas kimi götürülə bilən qrafikaların müqayisəli qiymətləndirilməsini və səslərin qrafik təsvirinin müxtəlif üsullarını prof. Jirkov aydınlaşdırır. Buna görə də onun bu məruzəsini burada təhlil etməyi lazım bilirik. Bununla yanaşı burada texniki məsələyə bildirilən münasibətləri və ayrıca söylənilən nitqləri də qeyd etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Jirkov, əvvəlcə, əlifbaların yaranmasından danışaraq, əlifbanın istər təşəkkül dövründə, istərsə də əlifba islahatı zamanı əlifba üzərində texnik kimi işləyən fərdi ixtiraçıların rolunu xüsusi qeyd etdi. Lakin bəzən ixtiraçıların kifayət qədər alicənablığa və istedadla malik olmamaları ucbatından dil, şifahi nitq və yazı arasında uçurum yaranır. Məhz belə “ixtiraçılar”ın islahatçılara öz köməklərini təklif etmə imkanlarının olduğunu da islahatçıların nəzərinə çatdırırdı.

Məruzəçi yeniləşdirici inqilabi sarsıntıların nəticəsi hesab etdiyi “yeni milli mədəniyyət və ədəbiyyatların yaradılmasına can atma” məsələsinin yeni əlifba yaradılması və ya köhnələrin kökündən islahatına səbəb olmasını vurğulayır. Və hazırkı dövrün xarakterinin də (həm türk, həm də qeyri-türk xalqlarında) bu vəziyyətdə olduğunu deyir. Əlifba iştirakçısı olub, lakin türkoqol olmayanların da Qurultayın tribunasına çıxmasının səbəbini məhz bunda görürdü.

Jirkov bu barədə məqaləsinin artıq çap olunduğunu deyir və həmin məqaləni təkrar etməməklə, məsələyə bir qədər başqa cür yanaşacağını, dəlillər seçib onları başqa ardıcılıqla düzəcəyini vurğulayır. Əsas məsələyə o, belə başlayır: “Mənim məqaləm bir nöqtəyə tuşlanmışdı. Əlifbaya texniki baxımdan yanaşmaq mümkündür və yanaşılmalıdır. Bu heç bir başqa nöqtəyi-nəzərin – siyasi-ictimai və i.a. mühümlüyünü istisna etmir, lakin əməyin elmi təşkili məsələlərinin belə konkret qoyulduğu bir dövrdə sırf texniki baxış da vətəndaşlıq hüququna malik olmalıdır. Mən belə müddəa irəli sürmüşdüm ki, əlifba yazı alətlərindən biridir. Yeri gəlmişkən, yazının mükəmməlliyi yazı alətlərinin mükəmməlliyindən asılıdır.

Siz başa düşürsünüz ki, pis qələmlə, küt karandaşla yaxşı yazmaq mümkün deyil. Belə pis alətlərlə təkcə eybəcər, həm də anlaşılmaz yazmaq mümkündür və siz də razılaşırsınız ki, sonuncu hal artıq müəyyən sosial rahatsızlıq deməkdir, anlaşılmaz şəkildə çap olunan kitab isə bəzən artıq birbaşa sosial cinayətdir. Lakin yazının müvəffəqiyyəti yaxud uğursuzluğu təkcə qələm, kağız və tipoqrafiyanın mükəmməlliyindən yox, daha bir alətdən – yazılı işarələr sistemindən, bizim halda səs əlifbasından asılıdır” (1, 213). Onun bu qeydindən görüldüyü kimi, o, əlifbaya texniki baxımdan yanaşılmanı vacib hesab etsə də, əlifbaya digər baxımdan olan yanaşmaları da inkar etmir. Həm də “yazının mükəmməlliyi yazı alətlərinin mükəmməlliyindən asılıdır” deməklə, yazı aləti hesab etdiyimiz əlifbanın texniki cəhətdən mükəmməl (hər bir dilin fonetik sisteminə uyğun) qurulmasına işarə edirdi. Birdə ki, yazının nöqsanlı olmasının səbəbini digər texniki vasitələrlə yanaşı, düzgün olmayan yazılı işarələr sistemində (səs əlifbası) də görürdü. Bizcə də, hər hansı bir dilin yazısı üçün əlifba seçilərkən yaxud yaradılarkən, həmin yazının mükəmməlliyi naminə bu deyilənlər nəzərə alınmalıdır.

Məruzəçi əlifbaya sırf texniki baxımdan nəzər salaraq, bu ümumi baxımı üç fərdi sahəyə bölür:

1. Hər əlifbaya, birincisi, onun rahat oxunması, yəni oxuyan adamın gözlərinin onu rahat mənimsəməsi nöqtəyi-nəzərindən baxa bilərik. Göz, baxma üçün əlifba ilk meylil.

2. Digər meylil - əlifbanın kağız üzərində yazı materialları və hər dövrdə mövcud olan texniki vasitələrlə əks etdirilməsi baxımı. Bu ikinci nöqtəyi-nəzər, ikinci fərdi meyildir.

3. Üçüncü cəhət – asan mənimsəmə, pedaqoji nöqtəyi-nəzər, əhali kütləsini bu alətə yiyələnməyə, onu idarə etməyə öyrətməyin asanlığıdır (1, 213-214).

O, bu bölgüdə sonra ərəb və latın əlifbalarını həmin bu üç baxımdan ətraflı nəzərdən keçirir. I - əlifbanın görmə ilə bağlı rahat oxunması və qavranılması baxımından bu əlifbalara yanaşır. Hər bir əlifbanın yazı çətinliklərini asanlıqla aradan qaldırmaq üçün “aydın yaz, təmiz yaz” kimi sadə reseptlər (daha yaxşı kağız, daha yaxşı avadanlığı olan tipoqrafiya və s.) verildiyini nəzərə çatdıraraq göstərir ki, “uğurlu olmaları üçün bütün bu reseptlər dövrün üstünlük

təşkil edən müvafiq texnikasına uyğun gəlməlidir. O texnikaya ki, həmin dövrdə biliklərin yayılmasının bütün ağırlığını öz çiyinlərində daşıyır” (1, 214). Bu o deməkdir ki, həmin reseptlərdən kor-koranə istifadə etmək olmaz. Yəni mövcud əlifba və texniki şərait nəzərə alınmalıdır.

Sonra ərəb əlifbasına işarə edərək, əlifbanın həddən artıq gözəlliyinin və həddən artıq estetik dəyərə malik olmasının onun dürüstlüyünə ziyan gətirdiyini göstərir. Ərəb əlifbasının vəziyyətini təşkil edən keyfiyyət də elə budur. Bu əlifba gözəldir, amma bu həm də onun çatışmazlığıdır, çünki o, müasir texnika üçün tamamilə yarasızdır, hazırda mövcud olan texniki vasitələrlə ərəb əlifbasını tam əks etdirmək mümkün deyil. Mətbəə üsulu ilə yığılarkən ərəb əlifbasındakı kimi gözəl alınmır. Kallioqrafik yazı məsələsində də vəziyyət eyni cürdür. Biz məktəblərdə müsəlman hökmdarlarının xəttatlarının vəzirlərinə öyrətdikləri kimi öyrədə bilmirik. Odur ki, bu baxımdan mən burada səlīs əlifbanı – latın əlifbasını onun heç bir şübhə doğurmayan, yenilməz rəqəm sayıram. Müasir dövrümüzdə ərəb əlifbası onun qarşısından çəkilməlidir (1, 214). Buradan aydın olur ki, Jirkov “latınçılar”ın nümayəndəsidir və o, yuxarıdakı dəlilləri göstərərək, ərəb əlifbasının latın əlifbasının qarşısından çəkilməli olduğunu qətiyyətlə vurğulamışdır.

Əlifbanın oxu məsələsinə Q.Şərəf də münasibət bildirmişdir. Lakin o, deyilənlərə “guya türk-tatarlar normal oxu prosesi əsasında oxumaq əvəzinə, harda və neçə nöqtə qoyulduğunu hesablayırlar” - deyərək, bu baxımdan da ərəb əlifbasının rahat olduğunu vurğulamışdır. O, fikrini nümunə göstərməklə əsaslandırır və bu məsələdə göz həkimlərinin üsulundan istifadə etməyi məsləhət edir: “...latın və ərəb sistemləri ilə eyni ölçüdə şriftlərlə çap olunmuş iki mətn götürməli və onları eyni vaxtda oxuyan adama yaxınlaşdırmalı. Dəfələrlə təkrar olunmuş təcrübələr göstərir ki, hər iki şrift üzrə kifayət qədər savadlı olan adam ərəb sistemi ilə olan məqaləni daha uzaq məsafədən oxuya bilər. Hər iki sistem üzrə kifayət qədər savadlı olan adamlar öz üzərlərində daha bir təcrübə apara bilərlər, bir axşam ərəb əlifbası ilə çap olunmuş kitabı uzun müddət oxumağa cəhd etsinlər, o biri axşam isə latın, ya da rus əlifbası ilə. Latın, yaxud rus əlifbası olması təcrübəyə ziyan etməz. Saata baxsanız, görürsünüz ki, gözlər latın sistemi ilə oxuyan zaman daha tez yorulur”

(1, 228). Göründüyü kimi, məruzəçi oxu zamanı ərəb əlifbasının üstünlüyünü göstərməklə yanaşı, rus və latın əlifbalarının oxusunun eyniyyət təşkil etdiyini də qeyd edir. Bizcə, o, burada çox cılız bir fakt gətirir. Hətta oxu zamanı ərəb əlifbasının gözlər üçün zərərli olduğunu deyənlərə də cavab verir: “Ərəb şriftlərinin gözlər üçün zərərli olması iddiasının yalan olduğuna belə bir cəhət də dəlalət edir ki, Şərq xalqlarında hətta bütün ömrü boyu bu şriftlə yazmaq və oxumaqla məşğul olanlar arasında eynək taxanlara son dərəcə az rast gəlmək olur. Bizim özümüzün tanıdığımız eynəklər isə xeyli dərəcədə rus şrift sisteminin töhfəsidir” (1, 228)....

II - bu əlifbalara işarələrin təsviri və əlifbanın kağız üzərində əks olunması baxımından nəzər salır. Bu zaman həmin dövrdə yazıda mövcud olan bir neçə istehsal texnikasını göstərir və həmin istehsal texnikalarının bu iki əlifbaya (ərəb, latın) tətbiqi məsələlərini konkret faktlar göstərməklə izah etməyə çalışır. Həmin istehsal texnikaları bunlardır: 1) tipografya: mətbəə kassası, linotip maşını, çap maşını; 2) əlyazması; 3) idarə və təşkilatçılarda yazı makinalarında işləyənlərin xüsusi yazı texnikası; 4) şüarlar və lövhələr. Sonuncunu əhalinin diqqətini cəlb etmə xüsusiyyətinə görə onda psixoloji məqamın olduğunu da qeyd edir. Əgər biz buna müasir prizmadan yanaşsaq, bu texnologiyaların bir çoxunun öz dövrünü bitirdiyini görürük, kompüter texnologiyaları daha önə çıxır.

Burada əvvəlcə, bu əlifbaların (ərəb, latın) mətbəədəki işindən danışır və mətbəəni elə bir əksətdirmə üsulu kimi təqdim edir ki, orada tək-cə gözəllik yox, rahatlıq daha böyük rol oynayır. Odur ki, mətbəələrdə “cücü” adlandırılan ayrı-ayrı quruluşun tökmələrdən ərəb əlifbası ilə bütöv sətir yığmaq, qələmin bir-cə hərəkəti ilə bütöv bir söz yazılması üçün yaradılan bu əlifbanın belə əks etdirilməsi, həmin istehsaldakı ən dəhşətli çatışmazlıqdır. Buna görə də ərəb şriftini ayrı-ayrı “cücülərdən” yığan mürəttibin çəkdiyi əziyyəti təsəvvür etmək çətinidir. Çünki ərəb əlifbası ilə şponsuz yığılan ərəb mətni son dərəcə qarışıq alınır və işarələri bir-birinə yaxın olur. Ərəb əlifbası ilə yanaşı, latın əlifbasının da mətbəədə yaratdığı bir nöqsanı göstərərək, onları qarşılaşdırır. Qeyd edir ki, eyni uzunluqda olduğuna görə latın yığımında da yığıcıdan müəyyən riyazi fərsət tələb olunur. Bu zaman sətirin axırınadək nə və necə yerləşdirməyi hesablamaq lazım gəlir ki, buna da hərflərin sadə xətt vasitəsilə

uzadılması ilə nail olunur. Bu isə müəyyən texniki rahatsızlıqdır. Ərəb şriftinin bir neçə xüsusiyyətini (bəzi hərflər yuxarı, aşağı, yaxud yana doğru uzun çıxıntılar var) nümunə gətirir və bu xüsusiyyətlərin latın şriftində olmadığını deyir. Həmçinin bu xüsusada ərəb əlifbasındakı digər nöqsanları da göstərir və latın əlifbasına tərəfdar olduğunu açıq vurğulayır. Ərəb əlifbasındakı deyilən çıxıntıları fransız şrifti ilə müqayisə edərək, göstərir ki, bu çıxıntıları fransız şriftində asanlıqla aradan qaldırmaq mümkündür, ərəb əlifbasında isə onları aradan götürsək, məsələn, “kaf” hərfinin uzun quyruğunu ləğv etsək, ümumi əlifbaya uyğun gəlməyən eybəcər bir şey alınar. Hərfin çıxıntısı olsa da, olmasa da, bunlar çox mühümdür, çünki qurğuşun çox yumşaq materialdır, davam gətirmir və külli miqdarda qüsurlu hərflər alınır ki, mürəttib bunları fərqləndirə bilmir və haqqında danışdığım sosial rahatsızlıq – yazı qüsurları meydana çıxır. “Hərəkəli yazıda olduğu kimi, hərflərin həm üstündə, həm də altında işarələr qoyulmalı olduqda isə, sətir yığmaq lazım gəlir: əsas hərflər sətri, üst işarələr sətri və alt işarələr sətri”. Bu işarələrin yeri azacıq dəyişdirsə, cəfəng və mənasız bir şey alınar. Əgər bundan qurtulmaq mümkündürsə, mütləq elə də etmək lazımdır, çünki bunu sosial rahatlıq tələb edir və yazı texnikası baxımından biz, şübhəsiz qətiyyətlə latın əlifbasına tərəfdar olmalıyıq (1, 215). Məruzəçi burada əsasən ərəb əlifbası ilə yazılan əsas sətirlə yanaşı, hərəkəldən ibarət digər iki sətirin (alt və üst) də olduğunu deyir və onların mətbəədəki çətinliklərini, yaratdığı qarışıqlığı nöqsan hesab edib, bu çətinlikdən qurtulmağın vacibliyini qeyd edir. Latın əlifbasını isə bu qurtuluşun açarı hesab edir.

Bu hissədə o, mətbəə işlərinə nəzər saldıqdan sonra bu əlifbaların (ərəb, latın) əlyazmasına keçir və onların əlyazısındakı mövcud olan özəl xüsusiyyətlərini ayrılıqda, gəldiyi qənaətlər əsasında, nümunələrlə izah edir. Əlyazmada sadə formaların tələb olunduğunu deyən alim belə formaların minimum fərqlənmə və əlaqələnmə baxımından xüsusiyyətlərinin hər iki əlifbadakı işini qeyd edir. Birinci, formaların fərqlənməsindən danışaraq, göstərir ki, ərəb əlifbası ona görə narahatdır və kifayət qədər inkişafa şərait yaratmır ki, onda hərflərin fərqlənməsi çox vaxt bircə nöqtəyə əsaslanır və bu mənada da minimum fərqləndirmə əldə olunmur. Latın əlifbasına gəldikdə isə, o, bu əlifbanı hər bir hərfi başqasından

asanlıqla fərqləndirməyin mümkünlüyü, həddən artıq əlləməçiliyə yol verilməməsi üzərində qurulan əlifba hesab edir. İkinci, əlyazmasında formaların əlaqələnməsi olan ərəb və latın əlifbalarında bu əlaqələnmə müxtəlif dərəcədədir. Yəni birində bu əlaqələnmə dərəcəsi çox, digərində isə azdır. Belə ki, ərəb əlifbasında yazı ciddi şəkildə sözlərə yox, sadə qrafika qanunları əsasında qrafik kompleksə bölünür, həmin qanunlar müəyyən hərflərin birindən ayrı, bəzilərinin isə mütləq birgə yazılmasını tələb edir. Əlyazma şəklində latın əlifbası heç bir çətinlik olmadan hətta ayrı-ayrı hərflərlə də bölünə bilər və bunun heç nəyə ziyanı olmayacaq (1, 216). Buradan görüldüyü kimi, məruzəçi əlyazma baxımından da latın əlifbasının üstünlüklərini əsaslandırır.

III - asan mənimsəmə və pedaqoji nöqteyi-nəzər baxımından ərəb və latın əlifbalarının xüsusiyyətlərindən danışır. O, burada mənimsəmə baxımından sadə sistem prinsipinə müvafiqlik və bu sistemin dilin fonemlərinə uyğunluğu məsələsini qoymaq lazım olduğunu diqqətə çatdırır. Və deyir ki, “latın əlifbasının sisteminin sadəliyi heç bir mübahisə doğurmur. Burada biz müxtəlif mövqələrdə hərflərin müxtəlif formaları ilə rastlaşırıq və bu baxımdan üstünlüyü latın əlifbasına vermək lazım gələcək. Beləliklə, bu baxışdan ilk nümunəni araşdırmışam, iki əksliyi - ərəb və latın əlifbalarını götürmüşəm. Mən belə bir qənaətə gəlmişəm ki, latın əlifbası texniki baxımdan daha mükəmməldir və üstünlük təşkil edən müasir texnikaya daha müvafiqdir. Və ...qeyri-mükəmməl ərəb şriftini latın şrifti ilə tədricən əvəz etməliyik” (1, 216-217).

Qalimcan Şərəfin məruzəsində də əlifbanın texniki məsələlərinə xeyli yer verilmişdir. O, bu məsələyə belə başlayır: “Şrift texniki məsələdir və burada lazımı uzaqgörənliklə hərəkət edilməsə, loru dilində desək, “üzüqara olmaq” olar” (1, 223). Bundan sonra şrift seçilməsi və ya dəyişdirilməsi məsələsinin bu və ya digər sistemə müvafiq alətin seçilməsi məsələsi olduğunu qeyd edərək, müxtəlif şrift sistemlərinin hər hansı bir dilə təbiiq zamanı mövcud olan baxış bucaqlarının bəzi məqamlarını sual formasında göstərir:

1. Bu və ya digər şrift sistemi həmin yazı dilində fikrin tam və normal ötürülməsi üçün qənaətbəxşdirmi, yəni onun dilin əməli səs ötürməsi üçün kifayət qədər səs ehtiyatı varmı və əgər bu ehtiyat

kifayət qədər deyilsə, onu sistemi pozmadan artırmaq mümkündürmü?

2. Çap və əlyazma mətninin oxunması prosesinin özü hansı şrift sistemində daha sürətli gedir?

3. Onların yazma sürəti baxımından tutuşdurulması;

4. Mətbəə texnikasının rahatlığı, onların təkmilləşdirilmiş texnikanın tətbiqinin mümkünlüyü;

5. Şriftin çap səhifəsinə yerləşmə nisbəti, yəni eyni oxunaqlıq özünü çap olunmuş kitab məlumatının dəyərində hesablanması;

6. Bu alət sistemindən istifadə etməyi artıq bacaranların sayının, yəni bu yazı ilə həmin dildə danışan əhalinin savadlılıq faizi, savadsızlığın və gələcək nəsillər tərəfindən mənimsəmə, öyrənilmənin nisbi asanlıq, həmçinin həmin yazı sistemi ilə bu dildə olan materialın mövcudluq dərəcəsi;

7. Millətlərarası və beynəlxalq münasibətlər üçün rahatlıq, mədəni təsirlər kimi səmərəlilik məqamı;

8. Hərflərin xarici görünüşünün nəfisliyi (1, 223).

Qalimecən Şərəf əlifbanı – şrift məsələsini orfoqrafiya ilə qarışdırana qarşı çıxır və onların bir-birindən tamamilə ayrılığını olduğunu döənə-döənə diqqətə çatdırır: “...orfoqrafiya məsələsi tamamilə başqa qəbildən olan bir məsələdir... Qurultayımız üçün hazırlanan çap materiallarında, həmçinin latın şriftinin qəbuluna tərəfdar olanların bu məsələ ilə bağlı əsərlərində orfoqrafiya məsələsi həmişə şrift məsələsi ilə qarışdırılır. Bu səbəbdən də biz bu məsələlərin tamamilə fərqli olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir və göstəririk ki, latın sistemi ilə də ingilislər və amerikalılardakı kimi pis orfoqrafiyaya malik olmaq, yaxud ərəb sistemi ilə qazaxlar, tatarlar və başqırdlardakı kimi dəqiq fonetik orfoqrafiya əldə etmək mümkündür” (1, 226).

O, “Türk dillərindəki səs və sözlərin əks etdirilməsi və normal əməli orfoqrafiya bərqərar edilməsi üçün ərəb sistemindəki qrafem – hərflər ehtiyatı latın sistemindəkindən daha əlverişlidir” – deyib, bu baxımdan üstünlüyü ərəb əlifbasına verir. Bununla yanaşı, əlifbanı orfoqrafiya ilə qarışdırana təklifini də göstərir: “...Əgər kimdəsə orfoqrafiya pisdirsə, bununla əlaqədar şriftin dəyişdirilməsi məsələsini qaldırmaqdan əlavə, orfoqrafiyanı istiqamətləndirmək lazımdır” (1, 226).

Qurultayda latınçılar və islahatçıların qarşılıqlı ziddiyyətlərinə baxış. Ərəb əlifbasının nöqsanlarına qarşı etiraz M.F.Axundzadənin simasında gündəmə gəlmiş vaxtdan, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, əlifba məsələsinə münasibətdə latınçılar və islahatçılar kimi əks qütblər yaranmışdır. Bu qrupları təmsil edən şəxslər həmin vaxtdan bəri bir-birlərinin fikirlərinə qarşı çıxaraq, özlərinin əlifba ilə bağlı düşüncələrini əsaslandırmağa çalışmışlar. Demək olar ki, bu cür əksfikirlik çox kəskin formada olmasa da, hazırkı dövrümüzdə də mövcuddur.

XIX əsrdən başlayan və XX əsrin əvvəllərində daha da genişlənən bu proses I Türkoloji Qurultayda da aydın görünməkdədir. Bu Qurultayın əlifba ilə bağlı keçirilən iclaslarında həm məruzələ çıxış edən, həm də əlifba məsələsi ətrafında nitq söyləyərək münasibət bildirən nümayəndələrin nümayiş etdirdikləri mövqe ilə reallaşır. Belə ki, Qurultaya qədər əlifba ətrafında yaranan mübahisələr Qurultayda daha da sərbəst şəkildə müzakirə edilirdi. Bu xüsusda prof. Adil Babayev belə deyir: “Qurultayın ən vacib məsələsi əlifba problemi olduğu kimi, ən mübahisəli, münaqişəli iclasları da məhz əlifba məsələsi müzakirə edilən iclaslar olurdu” (5, 101).

Burada islahatçılar və latınçılar adlanan qruplar öz dəlillərini göstərməklə fikirlərini əsaslandırmağa çalışdılar. Latınçıların nümayəndələri nisbətən islahatçılardan çox idi. Ona görə də, islahatçılar nə qədər fikirlərini əsaslandırmağa çalışsalar da latınçılar qələbə qazandılar. Başqa sözlə azlıq çoxluğa tabe oldu.

Şərti olaraq göstərdiyimiz bu qruplarla yanaşı, natiqlərin çıxışlarında öləri xarakterə malik olsa da, digər meyllərə də rast gəlinir. Belə meyllərdən ərəb əlifbasında heç bir dəyişiklik olmadan olduğu kimi saxlanması istəyən və rus əlifbasını qəbul etməyi tövsiyə edən fikirləri deyə bilərik. Həm də bu cür meyllərin tərəfdarlarını müvafiq olaraq “ərəbistlər” və “rusistlər” kimi şərti adla adlandıra da bilərik. Lakin belə meyllər, göstərdiyimiz kimi, çıxışlarda kəskin xarakter daşmayıb, öləri, bir qədər də ehtiyatla səsləndirilir. Bunu nəzərə alaraq, bu məsələyə qısa bir nəzər salmağı zəruri bilirik. Belə ki, nümayəndələrdən milliyətcə rus olan Jirkov və Yakovlev latın əlifbasının bütün üstünlüklərini göstərərək, latına keçməyin vacibliyini qeyd etməklə yanaşı, öləri də olsa, rus

əlifbasının da üstünlüklərinə toxunmuşdular. Onların fikri bu idi ki, ərəb qrafikasından imtina etdikdən sonra ya latın qrafikasını, ya da rus əlifbasını qəbul etdin heç bir fərqi yoxdur. Çünki rus əlifbası ilə latın əlifbası müvafiq nöqsanların azlığı baxımından bir-birlərinə çox yaxındır.

Prof. Jirkov rus əlifbası ilə bağlı belə deyir: “Yaxın zamanlarda türk xalqlarının ərəzilərində həm ərəb, həm latın, həm də rus əsaslı əlifbaların bərqərar olduğu bölgələrlə rastlaşacağıq. Rus əsası qeyri-müsəlmanlar arasında yayılacaq və o, müsəlman dünyası hüdudlarında tədricən latın və ərəb əsasları ilə əvəz olunacaq” (1, 287). Biz bu baxımdan Jirkov və Yakovlevi rus əlifbasını türk xalqlarına yeritməkdə günahlandıran Qalimcan Şərəfi (Şərəf onları çıxışında buna görə günahlandırmışdır) alqışlayırıq. Şərəf onları belə məzəmmət edir: “Burada prof. Jirkov və prof. Yakovlev latın şriftinin qəbulunu dəstəkləyirdilər, Jirkov isə dəfələrlə “səmimi” olduğunu inandırmağa çalışırdı. Bununla bağlı yadıma bir tatar məsəli düşür: “Xain xoflu olar”. Onların məqalələrindən oxuyuruq: “Rus əlifbası elə məziyyətlərə malikdir ki, bunlar latın əlifbasında yoxdur”. Belə çıxır ki, bu adamlar bir cür düşünür, amma ərəb əlifbasını aradan götürmək məqsədilə başqa şey sırmağa çalışırlar. İcazə verin, Jirkovun səmimiliyinə şübhə edim. Burada Jirkov, Yakovlev və bu mövqedə duran digərlərinin əsl simaları üzə çıxır” (1, 275). Bu məsələnin real olduğunu sonrakı illərdə (1939-40) tarix özü göstərdi. Azərbaycan xalqına 1939-cu ildə rus – kril əlifbası qəbul etdirildi. Bəli, Sovet hakimiyyətinin əsl siyasi məqsədi də elə bu imiş.

Deməli, Q.Şərəf Jirkovu rus əlifbasını təbliğ etməyə görə günahlandırmaqda tamam haqlı idi. Lakin məruzəçi onu buna görə ittiham edən Şərəfə belə cavab verir: “Rus əlifbası daha asandır və gördüyünüz kimi, mən bunu tribunadan deyirəm... Buna (rus əlifbasının qəbuluna – R.B) heç kim razı olmayacaq... Siz latın şriftini tətbiq etməyə başlayın. Onun rus şrifti ilə müqayisədə müəyyən üstünlükləri var və əgər yoldaş Şərəf məqalənin başqa yerindən sitat gətirsəydi, orada latın şriftinin üstünlüklərindən danışıldığını görərdi” (1, 284).

Qurultayda latın əlifbasının tərəfdarlarına – latınçılar dəstəsinə Çobanzadə, Ağazadə, Məmmədzadə, Soltan Məcid Əfəndiyev,

Qorxmazov, Xalid Səid, Türyaqulov, Ağamalıoğlu, Alparov, Jirkov, Yakovlev, İnoqamov, Baraxov, Berdiyev, Sabaşkin və s. kimi nümayəndələr daxildir. Ərəb əlifbasının yazıda saxlanılmasının, yaxud onun, sadəcə, islah olunmasını arzulayan iştirakçılara isə Qalimcan Şərəfin simasında qazax nümayəndələri (Baytursun və s.) aiddir. Hər iki dəstə müvafiq olaraq ərəb və latın əlifbalarını həm texniki, həm də sosial-mədəni şərait cəhətdən qarşılaşdırırlar. Ərəb əlifbasının tərəfdarları (islahatçılar) hər iki cəhətdən ərəb qrafikalı əlifbanın üstünlüklərindən danışıaraq, onun yazıda saxlanılmasını istəyirdilər. Bunların əksinə olaraq, latın əlifbasının tərəfdarları (latınçılar) isə onlardan fərqli olaraq, bu cəhətlərdən latın əlifbasının üstünlüklərini – asanlığını və rahatlığını qeyd edərək, ərəb qrafikasının latın qrafikası ilə əvəz olunmasının vacibliyini vurğulayırdılar.

Yuxarıda əlifbanın sosial-mədəni şərait və texniki cəhətlərini ayrılıqda təhlil edərkən biz, əsasən, Yakovlev və Jirkovun məruzələrinə, ümumiyyətlə, bu cəhətlər haqqında söylənilən nitqləri qeyd edərək münasibət bildirmişik. Oradan aydın olur ki, Yakovlev və Jirkov latınçıların nümayəndəsi olaraq əlifbanın məlum cəhətlərindən danışarkən əsas üstünlüyü latın əlifbasına vermişdilər. Yakovlev türk xalqlarının həyatında sosial-mədəni cəhətdən yeni bir əlifbanın – latın əlifbasının qəbul edilməsinin vaxtı çatdığını göstərir. Jirkov isə artıq texniki cəhətdən ərəb əlifbasının yaramadığını göstərərək latın əlifbasının bu cəhətdən üstün olduğunu və onu qəbul etmək zamanı olduğunu nəzərə çatdırır.

Adı çəkilən hər iki latınçı məruzəçilərdən sonra “Ərəb və latın şrift sistemləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələsi” adlı məruzə ilə çıxış edən “islahatçı-ərəbist” Qalimcan Şərəf məlum fikirlərə qarşı çıxaraq, ərəb əlifbasının hər iki cəhətdən də üstünlüklərini göstərir və onun yazıda saxlanılmasının zəruriliyini qeyd edir. Yeri gəlmişkən deyək ki, Şərəfin məruzəsi çox qarışıqdır, vahid məqsəd görünmür. Hətta, bəzən onun nə demək istədiyi heç anlaşılmır. İnsafən onu da deyək ki, onun ağılabatan fikirləri də var. Amma bu fikirlər özləri də ziddiyətlidir, çünki əvvəl danışdığı məsələni sonda başqa formada izah edir. Onun çıxışında olan belə ziddiyyətlərə baxmayaraq, o, islahatçıdır.

Şərəf əlifba islahatı zamanı əlifbanın həm sosial-mədəni, həm də texniki cəhətlərindən xeyli danışıandan sonra ümumi nəticəyə gələrək hər iki əlifbanın üstünlüklərini göstərmişdir. O, əvvəlcə, latın əlifbasının bir neçə üstünlüyünü qeyd edir:

1. Oxu prosesinə müvafiq gəlmədiyi üçün müəllimlərin artıq rədd etməyə başladıkları səs üsulu götürülsə, hərflərin ayrı yazılması sayəsində savad öyrətməyin rahatlığı;

2. Mətbəə texnikası üçün ümumi şəraitin yaxşı olması, islah edilməmiş ərəb əlifbası ilə müqayisədə işarələrin demək olar ki, iki dəfə az olması, lakin mətbəə hərflərini işarələrinin sayı latın sistemindəkindən iki dəfə az olan islah edilmiş ərəb şrifllərindən geri qalır.

3. Sətrin istiqamətinin musiqi notlarının yazıya alınması və beynəlxalq şərti işarələrin – rəqəm və digər riyazi işarələrin heroqliflərinin yerləşmə istiqamətinə uyğun olması;

4. Baş hərflərin onları nöqtələrdən sonra, xüsusi adların və şeirlərdə sətirlərin əvvəlində yazılmaq imkanı verən mövcudluğu. Bizim ərəb sistemi üzrə gündəlik təcrübəmizin göstərdiyi kimi, biz belə hərflərin olmamasını demək olar ki, hiss etmirik və deməli, onlarsız da ötürmək mümkündür və s. (1, 236).

Əgər ərəb əlifbasının tərəfini mühafizəkarcasına tutduğunu nəzərə almasaq, Şərəfi latın əlifbasının təqdim etdiyi belə üstünlüklərinə görə “latınçı” adlandırardıq. Lakin buradan görüldüyü kimi, o, latın əlifbasının üstünlüyündən danışanda da öz mövqeyini aydın bildirərək islah olunmuş ərəb əlifbasının latından üstün olduğunu diqqətə çatdırır. Bu onun sürüşkən mövqeyini bir daha göstərmiş olur. O da aydın olur ki, o, latın əlifbasının üstünlüyündən heç də xəbərsiz deyil. Sadəcə, niyə belə etdiyindən də baş açmaq olmur.

Daha sonra Qurultayın ziddiyyətli nümayəndəsi olan Şərəf ərəb əlifbasının üstünlüklərini sadalayır:

1. Oxu prosesləri baxımından ərəb sistemi oxu üçün daha rahatdır və daha sürətlə oxumaq üçün imkan yaradır;

2. O, stenoqrafikdir, bütövlükdə isə latın sistemindən daha yüksək yazı sisteminə malikdir. Bu iki məqalə şriftin kütləvi cəhətinə aiddir;

3. Mətbəə texnikası baxımından köhnə ərəb şrifləri latın şriflərindən geridə qalsa da, onların islah edilməsinin mümkünlüyü sübuta yetirilib. Bu zaman mövcud oxu prosesləri demək olar ki, dəyişmir və təkmilləşmə elə aparılır ki, ərəb şrifləri mətbəələr, sözlökmə səxləri üçün mövcud latın. sistemindən daha əlverişli olur;

4. Ən yeni üsul “oxu prosesinin özünə əsaslanan, təkcə Amerika və Qərb yox, SSRİ məktəblərində, xüsusən, Oktyabr inqilabından sonra geniş yayılan bütöv söz üsulu götürülsə, savad öyrənmək baxımından ərəb şrifləri daha böyük üstünlüklərə malikdir, xüsusən də onlar normal, səmərəli orfoqrafiya əsasında götürüldüyü halda, İngiltərədə olduğu kimi, qeyri-normal orfoqrafiya götürüldüyü halda isə, burada heç latın sistemi də köməyə çata bilməyəcək” (1, 236-237).

Onu da qeyd edək ki, Şərəf ərəb əlifbasının üstünlükəri ilə yanaşı, bir neçə çatışmazlığını da bundan əvvəl göstərmişdir. O, ərəb əlifbasında olan nöqtələri, sətirüstü işarələri və tərkibində olduğu sözün sonrakı hərfi ilə birləşməyən hərfləri bu əlifbanın çatışmazlığı hesab edir. Belə ziddiyyətlərlə dolu olan fikirlərini məruzəçi bu cür yekunlaşdırır və aşağıdakı nəticəyə gəlir:

“Beləliklə, bu və ya digər şrift sisteminin üstünlüklərini müqayisə etsək belə bir nəticəyə gələrik ki, bizim şəraitdə ərəb sistemi daha kütləvi və önəmli üstünlüklərə malikdir, üstəlik şrifti də dəyişirik. Latın əlifbasında isə şrifti də dəyişirik ki, bu da bizə istifadəmizdə olanların əvəzinə təklif edilən latın şriflərindən daha böyük üstünlüklərə malik olmasını tələb etmək hüququ verir” (1, 237).

Bizcə, yuxarıda göstərdiyimiz ziddiyyətlər bəzi siyasi amillərlə də bağlı ola bilər. Çox güman ki, Qalimcan Şərəf belə bir mövqe nümayiş etdirməklə sovet ideologiyasının bu alimləri sıxışdırdığı təqdirdə repressiyadan kənar qalacağını düşünmüşdür. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinin repressiyası başlayarkən hörmətli Qalimcan Şərəf birinci yerlərdə cəzalandırıldı.

Şərəfin həmyerlisi Baytursun da onun mövqeyində dayanır və latınçıların fikirlərini heç cürə qəbul etmək istəmir. O, on ikinci iclasda çıxışına “hissləri yox, əqli əsas götürən hər bir adam bu məruzələrdən hansı əlifbaya üstünlük vermək lazım gəldiyini aydın görür” - deyərək, başlayır və latınçıların söylədikləri fikirlərə qarşı

çox kəskin reaksiya verir: “Biz əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsini əlifba uğursuz olduğu halda, yaxud əlifba, ümumiyyətlə, olmadıqda, qaldıra bilərik. Lakin bizim əlifbamız var. Odur ki, başqa əlifba dalınca gəzməli olmayacağıq. Əgər əlifbamız pis olsaydı, bu başqa məsələ. Amma əlifbaların tutuşdurulması ilə hələ heç kim sübut edə bilməyib ki, məhz latın əlifbasının hansısa üstünlükləri var. Latınpərəstlər onun haqqında məruzələrində bu əlifba barəsində yalnız uydurmalar söyləyirlər. O uydurmanı ki, biz onunla hələ 13 il bundan əvvəl, çar hökuməti möcud olduğu, ruhanilər hələ qüvvədə olduğu, xalqa güclü təsir göstərdikləri, bütün müsəlman mətbuatı bizə qarşı çıxdığı dövrdə üzölmüşük. Biz qazaxlar bütün bunlara duruş gətirdik” (1, 259).

Latınçılının nümayəndələri konkret mövqeyi olmayan Şərəfin və onun tərəfdarlarının latın əlifbasına qarşı gətirdikləri dəlləlləri əsassız sayırdılar. Onlar öz faktlarını elmi şəkildə əsaslandıraraq Şərəfin fikirlərini təkzib edirdilər. Məsələn, Latınçı Cabbar Məmmədzadə öz məruzəsində islah olunmuş ərəb əlifbasını latın əlifbasından üstün tutan Şərəfə cavab verərək, islah olunmuş əlifbanın müsbət-mənfi cəhətlərini də göstərmişdir: “Qarşımızda islahatçılar və əsasında latın şriftinin dayandığı yeni türk əlifbası tərəftarları var. İslah olunmuş ərəb əlifbasını götürsək, o, köhnə ərəb əlifbasından bir o qədər də fərqlənmir. Köhnə ərəb əlifbasında bir çox hərflər əvvəldə, ortada, axırda və ayrı olanda fərqli şəkildə yazılırdısa, islahatçılar bundan imtina etdilər və yalnız başlanğıc formanı saxladılar... Daha sonra onlar türk-tatar xalqlarının hərfələrinə uyğun gəlməyən “sad” və “zad” hərfələrini atıblar və əgər indi bu iki üstünlüyə malikdirlərsə də, digər tərəfdən ərəb əlifbasına böyük mürəkkəbliik gətiriblər. Ərəb əlifbasında türk-tatar xalqlarının dillərindəki saitlərə uyğun gələn cəmi üç sait hərf var, qalanları isə yoxdur. Onları islahatçılar düzəltməli idilər. Bəs onlar nə etdilər? Həmin bu üç saيتدən 9-10-16 sait hərf düzəldilər. Onlar bizə həmin səslərin sətiralıtı, sətirüstü işarələrsiz, nöqtələrsiz müəyyən son formasını vermədilər, əksinə bu üçdən 9 və ya 10 sait hərf düzəldilər: kökdə bu üç hərfi saxlamaqla, sətirüstü, sətiralıtı, yan işarələr əlavə etdilər. İslah olunmuş əlifbada nöqtə sistemi qalmaqdadır və o, çox çətinliklə mənimsənir, çünki bu nöqtələrin müəyyən yeri var və öz yerində qoyulmadıqda onlar sözün mənasını

dəyişir. Digər tərəfdən, bu əlifba ilə təhsil alan balaca hərflərin formasından başqa nöqtələr harada və nə qədər nöqtə qoymaq lazım gəldiyini də öyrənməlidir. İslahatçılar ərəb əlifbasındakı sətirüstü və sətiraltı işarələrdən xilas ola bilməyiblər və həmin işarələr qalmaqdadır” (1, 218). Göründüyü kimi, islah olunmuş ərəb əlifbası haqqında Şərəfin dedikləri əsassızdır və bu əlifba da hələ türk dillərinin fonetik sistemini dolğunluğu ilə əhatə edə bilmirdi.

İslah olunmuş əlifbadan danışıarkən onu da deyək ki, Qurultayda çıxış edən Krım tatarı Ayvazov da islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində dayanaraq, bu islahatı yarımçıq tədbir kimi qiymətləndirir. Və göstərir ki, “bizə əsaslı dəyişikliklər lazımdır və əgər yeni latın əlifbası mədəni inqilabı təmin edirsə, hamımız ona tərəfdar çıxmalı və heç bir ləngiməyə yol vermədən onu həyata keçirməliyik” (1, 259).

Latınçıların digər nümayəndəsi olan Qaraçaylı Ömər Əliyev də on üçüncü iclasda söz alaraq islahatçıların haqlı olmadığını deyərək, yazının latınlaşması zamanı qəbul edilən elmi prinsipləri göstərdi: “Yoldaş Şərəf yekun sözündə deyirdi ki, təkcə elmi əsasları göstərüb, latın əlifbası üçün isə heç kim elmi prinsipləri açıqlamayıb. Mən latın əlifbasına şamil etdiyimiz elmi prinsiplərin hansılar olduğunu bir daha sadalamaq istədim. Biz elmi prinsipləri Şərəfin həyata keçirdiyi kimi həyata keçirmirik. Yazının latınlaşdırılması zamanı qəbul etdiyimiz əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Dildə hər bir fonem üçün xüsusi işarə müəyyənləşdirmək;
2. İşarələr latın işarələri, ya da sadə cizgilərlə onlardan törəyən işarələr olmalıdır;
3. Rus hərflərindən istifadədən uzaq olmaq;
4. Konkret dilin fonemləri kimi yalnız onda olan fonemləri qəbul etmək istifadəsində olan yabançı sözlərin (məsələn, ərəb, fars, rus və i.a. dillərdən keçən) istifadəsi üçün işarələrin müəyyənləşdirilməsinə heç vəchlə yol verməmək;
5. Ərəb əlifbasında olduğu kimi, öz aralarında eyniyyət təşkil edən işarələrin qəbuluna yol verməmək;
6. Həmçinin, hərfin üstündə, yaxud altındakı diaktrik işarələrdən, dairə, quş və i.a. şəklinə olan işarələrin çoxluğundan uzaq olmaq (həm sürətli yazını, həm də çap işini mürəkkəbləşdirmək üçün);

7. Diftonqlar sistemindən (bir fonem üçün ikiqat, üçqat hərflər) uzaq olmaq lazımdır;

8. Dünyanın digər mədəni xalqlarında olduğu kimi, latın işarələrinin əvvəlki mənalərini imkan daxilində olduğu kimi saxlamaq, dağlı xalqların əlifbalarının həm öz aralarında, həm də digər türk xalqlarının əlifbaları ilə (Azərbaycan, Qırğızıstan, Başqırdıstan və.s) eyniləşdirilməsinə hər vəchlə çalışmaq;

9. Samit hərflərin uzadılmasının ifadə olunması üçün ayrıca işarələrin qəbulunu müasir pedaqoqikanın tələblərinə zidd saymaq, dünyanın bütün mədəni xalqlarında olduğu kimi, belə səslərin həmin hərfin təkrarı ilə ifasına üstünlük vermək;

10. Sözüən əvvəlində rast olunan qalın saıtlərin fərqləndirilməsi üçün ayrıca işarələrin müəyyənləşdirilməsinə və onların hər samitdən əvvəl işlədilməsinə yol verməmək (belə saıtlər ərəb dilində var və bu cür saıtlər üçün “həmzə” işarəsindən istifadə olunur)” (1, 278-279).

Bizcə də, latın əlifbasının qəbulu zamanı bu prinsiplərin nəzərə alınması vacib bir məsələ olmalıdır. Yəni məsələyə bu cür elmi yanaşılarsa əldə olunan nəticə nöqsansız olar.

Qurultayda çıxış edən latınçılərin, demək olar ki, əksəriyyəti islahatçılərin fikirləri ilə razılaşmayaraq latın əlifbasının üstünlüklərindən danışırdılar. Ərəb əlifbasının artıq dövrünü başa vurduğunu dəfələrlə vurğulamışdılar. Latın əlifbasının qəbulunun isə vaxtı çatdığını diqqətə çatdırmışdılar. Qaraçaylı İslamın təbirincə desək, “yeni əlifbanın (latın əlifbasının – R.B) yaradılması və qəbulu vaxtı artıq çoxdan yetişib” (1, 267).

Qeyd edək ki, islahatçılərlə latınçıləri qarşılaşdırarkən aydın oldu ki, nümayəndələrin əksəriyyətini latınçılər təşkil edirdilər. Onda deməliyə ki, həm latınçılərin çoxluq təşkil etdiyinə görə, həm də bu proses birbaşa Sovet Rusiyasının əlifba siyasəti olduğuna görə qurultay latın əlifbasının qələbəsi ilə başa çatdı. Yəni buradakı əsas siyasət türk xalqlarını öz milli kökündən, müsəlman mədəniyyətindən ayırmaq və kommunist ideologiyası altında ruslaşdırmaq siyasəti idi.

Əlifba ilə bağlı yekun qətnamə. Qurultayın Cəbiyevin sədrliyi ilə keçirilən on üçüncü - əlifba məsələsinə həsr edilən sonuncu iclasında əlifba ilə bağlı gedən müzakirələrə son qoyulur. Həmin

müzakirələrin nəticəsi olaraq, latınçılar və islahatçıların nümayəndələri ayrı-ayrılıqda əlifbaya dair məruzələr üzrə fikir və təkliflərini qətnamə şəklində hazırlayıb səsverməyə çıxartdılar. Latınçıların qətnaməsini hazırlamaq Qorxmazova, islahatçılarınkini hazırlanması isə Şərəfə tapşırılmışdır. Həmin qətnamələri olduğu kimi burada verməyi lazım bildik. Əvvəlcə, qətnaməsini oxumaq üçün söz Qorxmazova verildi:

“Yoldaşlar, Azərbaycanın və bütün Zaqafqaziya respublikalarının, Özbəkistan, Qırğızıstan, Dağıstan, Türkmənistan, Yakut respublikalarının, Şimali Qafqazın Qaraçay, Balkar, Kabardin, İnquş, Çeçen, Çərkəz, Osetin muxtar vilayətlərinin, Türkmən muxtar rayonunun nümayəndə heyətləri adından aşağıdakı təklif irəli sürülür:

1. Yeni türk-latın əlifbasının ərəb və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərindəki üstünlüklərini və texniki üstünlüyünü (alqışlar), həmçinin ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın möhtəşəm mədəni-tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini təsdiq edərək, Qurultay həmin əlifbanın ayrı-ayrı türk-tatar respublikaları və vilayətlərində qəbulunu və həyata keçirilmə üsulunu hər bir respublika və xalqın öz işi sayır.

2. Bununla əlaqədar Qurultay Azərbaycanın, SSRİ respublikalarının (Yakutiya, İnquşetiya, Qaraçay, Çərkəz, Kabarda, Balkar və Osetin) yeni türk-latın əlifbası qəbul etmələrini çox böyük müsbət əhəmiyyətə malik fakt kimi dəyərləndirir. Yeni türk-tatar əlifbasının qəbulu sahəsində SSRİ-nin adları çəkilən vilayət və respublikalarında aparılmış nəhəng müsbət işi qeyd edən və qızğın salamlayan Qurultay bu işi özləri üçün həyata keçirmək məqsədilə bütün türk-tatar respublikalarına Azərbaycanın və digər vilayət və respublikaların təcrübəsini və iş üsulunu öyrənməyi tövsiyə edir (gurultulu alqışlar)” (1, 289).

Daha sonra təklifini səsləndirmək üçün söz islahatçıların öndəri Şərəfə verilir. O, qətnaməsini oxuyur: “Mənim aşağıdakı səciyyəli təklifim var:

1. Hər iki – həm ərəb, həm də latın şrift sisteminin türk dillərinə xidmət edə bilməsini təsdiqləmək;

2. Latın sisteminin türk dillərinə tətbiqi sahəsində Azərbaycan Respublikasının gördüyü möhtəşəm işi, həmçinin əvvəlki ərəb

şrifllərinin islahı istiqamətində Tatar Respublikasının apardığı işi nəzərə alaraq, məsələnin türk dilləri üçün bu və ya digər sistemin daha yaxşı olacağı anlamında qəti həllini açıq saxlamaq;

3. Hər halda razılışmaq ki, bütün türk dilləri, ən azı, onlardan indiyədək ərəb sistemindən istifadə edənlər üçün vahid heroqlif sistemi müəyyənləşdirilməli və həmin məsələ II Türkoloji Qurultay tərəfindən həll olunmalıdır;

4. Həm latın sistemi, həm də digər sistem üzrə bütün türk xalqlarından eyniyyət olması məqsədilə, təklif edilən işarələrin razılışdırılması üçün biri islahatçılardan, digəri isə latınpərəstlərdən ibarət olan iki komissiya yaratmaq. Ərəb xətti üzrə islahatın qəti prinsiplərini müəyyənləşdirmək və yazılışı razılışdırmaq.

Mənim göstərdiyim üç əsas məqamı elə buradaca Plenumun ümumi qətnaməsini yekunlaşdırmaq” (1, 289).

Bu qətnamələrin hər ikisi türk xalqlarına zərbə vuran, onu özündən uzaqlaşdıran maddələrlə zəngindir. Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Şərəf məruzəsində stabil mövqə ortaya qoya bilmədiyi kimi qətnaməsində də qeyri-sabit mövqə tutur. Gah ərəb əlifbasının islahından danışır, gah da latın qrafikasına keçmiş Azərbaycanın təcrübəsini möhtəşəm hesab edir. Birinci qətnaməyə gəlincə Qorxmazov hər nə qədər yeni əlifbaya keçidi türk xalqlarının öz işi hesab etsə də, qəti aydındır ki, bu belə deyil, sovet hökuməti türk xalqlarını öz başına buraxmadı və onlar böyük təzyiq altında əlifbalarını dəyişdilər.

Qətnamələr səsəndiriləndən sonra iclasın sədri son olaraq nəticəni belə elan etdi: “Yoldaşlar, yoldaş Qorxmazovun burada oxuduğu qətnaməyə Başqırd nümayəndə heyəti də qoşulur (gurultulu alqışlar). Yoldaşlar, qətnamə aydındır. Burada həm ərəb, həm də latın sistemi tərəfdarları artıq kifayət qədər fikir söyləyiblər. Mən hər iki qətnaməni səsverməyə buraxıram və bu məsələni səsvermə qaydasında həll edəcəyik.

Səsə qoyuram: kim yoldaş Qorxmazovun təklif etdiyi qətnaməyə tərəfdardırsa, xahiş edirəm, əlini qaldırsın. Əksəriyyət (gurultulu alqışlar).

Kim yoldaş Qalimcan Şərəfin oxuduğu qətnamənin lehinədir? Xahiş edirəm, əllərinizi qaldırın. 7 nəfər.

Türkoloji araşdırmalar

Səsvermə aşağıdakı nəicələrlə bitdi. Yoldaş Qorxmazovun qətnaməsinin lehinə - 101 səs (gurultulu, sürəkli alqışlar). Yoldaş Şərəfin qətnaməsinin lehinə - 7 nəfər və səsvermədə iştirak etmədi – 9 nəfər” (1, 290).

Daha sonra isə Qurultayın qəbul etdiyi qətnaməni redaktə etmək və onda müvafiq düzəlişlər aparmaq üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya seçilir:

1. Qorxmazov Cəlaləddin	14. İbrahimov Qalimcan
2. Cəbiyev Həbib	15. Umar Əliyev
3. prof. Yakovlev Nikolay	16. Malsatov Zaurbek
4. prof. Jirkov Lev	17. İnoqamov Rəhim
5. Berdiyev Bekki	18. İdelquzin Kərim
6. Məmmədzadə Cabbar	19. Ayvazov Səbri
7. Bikcan Rəhmanov	20. prof. Çobanzadə Bəkir
8. Tyuryakolov Nəzir	21. Qayaz Maksudov
9. Alparov İbad	22. Baraxov İsidor
10. Qalimcan Şərəf	23. Sabaşkin Aleksey
11. Pavloviç Mixail	24. Şahmuradov
12. Baytursun Əhməd	25. Noqaviçin İosif
13. Tinstanov Qasım	26. Sabirov Rauf

Azərbaycanda latın əlifbasının qəbulu. Qeyd etdiyimiz kimi, 1920-ci ildə Aprel çevrilişindən sonra Azərbaycanda əlifba məsələsinə daha ciddi bir yanaşma özünü göstərdi. Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1922-ci ildə “Yeni türk əlifba komitəsi” yaradıldı. Həmin vaxt S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə əlifba komissiyası fəaliyyətə başladı ki, bu komissiya işlədiyi müddət ərzində bir neçə əlifba layihələrini ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxartdı. Komissiyanın səyləri nəticəsində 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətlənmiş, bu isə yeni əlifbaya keçidlə bağlı tərəddüd edən türkdilli xalqların daha mütəşəkkil

fəaliyyətinə təkan vermişdir. Göründüyü kimi, hökumət latın əlifbasına keçməyin təbliğini hələ 20-ci illərin əvvəllindən başlamış və ərəb əlifbasını ləğv etməyi hədəf kimi seçərək, “kiril əlifbasının gələcək yolunu açmaq üçün” (37, 16) latın əlifbası məsələsini ön plana gətirmişdir. Bütün bu müzakirələr özünün kulminasiya nöqtəsinə 1926-cı ilin 26 fevral – 5 martda Bakıda keçirilən I Bakı Türkoloji Qurultayında çatdı. Yəni türk dünyasında uzun illər ərzində aparılan mübahisə və müzakirələrə bu Qurultay son qoymuşdur. Qurultayda müzakirə obyektinə olan problemlər arasında türk dillərinin əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və metodika məsələləri xüsusi yer tutsa da, bu sırada yeni əlifbaya keçidi təmin etmək başlıca məqsəd olmuşdur.

I Türkoloji Qurultaydan sonra latın qrafikalı yeni əlifbaya keçmək işini həyata keçirmək üçün Yeni Türk Əlifba Komitəsi bu sahədə əməli fəaliyyətə başlamışdır. Bu komitə 1927-1930-cu illərdə yeni əlifbanın rəsmi olaraq həyata keçməsi və ərəb əlifbasının aradan götürülməsi üçün dörd plenum keçirərək latın əlifbasına keçmək işində xeyli iş görmüşdür. “Birinci plenum 1927-ci ilin iyun ayında (3-7 iyun) Bakı şəhərində, ikinci plenum 1928-ci ilin yanvar ayında (7-12 yanvar) Daşkənddə, üçüncü plenum 1928-ci ilin dekabr ayında (18-23 dekabr) Kazan şəhərində, dördüncü plenum isə 1930-cu ilin may ayında (6-13 may) Alma-Ata şəhərində keçirilmişdir” (25, 36-37).

Bu prosesin məntiqi davamı olaraq 1929-cu ilin yanvarın 1-də Azərbaycanda əlifba islahatı baş verdi. Bu islahatın əsas qayəsi ondan ibarət oldu ki, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasından imtina edilərək, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçildi. Şübhəsiz ki, bu islahatın müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də var idi. Müsbət tərəfdən danışarkən onu qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan latın qrafikasına keçməklə Avropaya yaxınlaşdı. Lakin bu yaxınlaşma xalqımızı min ildən artıq bir tarixə malik olan yazı mədəniyyətindən uzaqlaşmasına səbəb oldu. Onu da nəzərə alsaq ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çap materialları, çap texnikası çox az idi. Bu azlıq kitab çapının qarşısını aldı. Bu proses kütləvi savadsızlığa səbəb oldu. Ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoyuldu. Hətta, iri kitab yandırma kompaniyası da bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədini güdüdü.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultayın möhtəşəm qərarlarının həyata keçirilməsinə Leninin “milli siyasət” dediyi şovinizm süni maneələr yaradırdı. Türkdilli xalqların mədəni inteqrasiyasına yönəldilmiş bu necib iş siyasi məqsədlərə qurban verilir. Sovet hakimiyyətinin deyilən məsələlərə siyasi münasibətini prof. T.Hacıyev belə dəyərləndirir: “Qurultayın siyasi aksenti bu idi ki, türk xalqları bir-birinin içində ərisin, bu ərinti məhsulu udmaq Rusiya üçün asanlaşsın. Əslində bir az sonra Sovet dövləti saldıqı dil birləşməsi söhbətindən peşman oldu. Dilləri əritməyin mümkün olmadığını görüb, başqa bir sol tədbirə əl atdı: türklər bir-birini oxuya bilməsinlər. Latın əlifbasının ilk illərindən türk xalqlarının bir-birini oxuması asan idi. Orfoqrafiya qaydalarını təkmilləşdirmə adına bir mənzərə yaratdılar ki, bu oxu asanlıqı müşkülə döndü. Kiril əlifbasına keçəndən sona həmin ayırma menaxizmi daha “operativ” işlədi: hər türk xalqı rus əlifbasında olmayan hərfləri bir-birindən xəbərsiz düzəltdi və bu fərq zaman-zaman orfoqrafik “müstəqilliklərlə” dərinləşdi” (19, 23). Bunun nəticəsi idi ki, xalqımızın milli düşüncəli dilçi, tarixçi, ədəbiyyatçı və s. türkoloqlarının böyük əksəriyyəti “qırmızı terror”un qurbanı olaraq məhv edildilər. Yəni 1930-cu ildə öz əcali ilə vəfat edən Səməd Ağamalıoğlundan başqa Qurultayın bütün nümayəndələri 1937-ci ildə istisnasız olaraq repressiya qurbanı oldular. Hətta bu illərdən 1956-cı ilə qədər I Türkoloji Qurultayın adını çəkmək belə qadağan edilmişdir.

Maraqlı bir cəhəti də qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın qərarına uyğun olaraq digər türkdilli xalqlar və respublikalarla yanaşı, Azərbaycan latın qrafikalı əlifbaya keçəndən beş il (bu vaxt ayrı-ayrı mənbələrdə müxtəlif göstərilir) sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də latın əlifbasını qəbul etdi. Bunu Atatürkün uzaqgörənliyi və siyasi çevikliyi kimi qiymətləndirmək olar. Türkiyənin bu addımı xalqın kütləvi savadsızlığının aradan qaldırılmasında müstəsna rol oynamaqla bərabər, türkdilli xalqlar arasında mədəni əlaqələri xeyli gücləndirmiş oldu. Lakin sovet rəhbərliyi təbii ki, belə bir işi yaxşı qəbul edə bilməzdi. Buna görə də mənfur siyasət türk dünyasını parçalamaq niyyəti ilə türk xalqları arasında mədəni birliyin mühüm vasitəsi olan latın əlifbası sahəsində dəyişiklik etmək qərarına gəldi və əlifbamızı yenidən dəyişdi.

On il bu əlifba ilə fəaliyyət göstərən xalqımız 1939-cu ildə Azərbaycan xalqının milli iradəsi əleyhinə olaraq, mərkəzdən çıxarılmış xüsusi qərarla xalqımız üçün yad olan yeni bir əlifbaya – kirilə keçilməyə məcbur edilmişdir. 1940-cı il yanvarın 1-dən isə xüsusi qanun qüvvəyə minərək kiril əlifbası rəsmi olaraq qəbul edilmişdir. Bütün yazı işləri 1940-cı ildən kiril əlifbası ilə aparılmışdır. Yeri gəlmişkən deyək ki, bu əlifbanın xalqımıza tətbiqi zamanı əvvəllər sırf rus əlifbasında olduğu kimi xalqımıza verilmişdir. Ona görə də bu əlifbada Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə xas olmayan bir neçə qrafik işarə möcud idi. Buna görə də bu əlifbanın özündə də sonralar müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Məsələn, “1947-ci ildə ı hərfi, 1958-ci ildə я, ю, э hərfləri çıxarılmış və й hərfi latın əlifbasındakı j hərfi ilə əvəzlənmişdir” (25, 40).

Əslində bu islahatın arxasında siyasi məqsədlər gizləndirdi. Əvvəla, xalqımızın milli özünüdərk prosesindən uzaqlaşması məsələsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, bir xalqı cılızlaşdırmaq, onun tarix səhnəsindəki rolunu azaltmaq üçün əlifbasına müdaxilə etmək kifayət edər. Stalin bunu yaxşı bildiyi üçün bu islahatı aparmaqla postsovet məkanında yaşayan türk xalqlarını həm Türkiyədən uzaqlaşdırdı, həm də onları qədim mədəniyyətləri ilə öyünməkdən məhrum etdi.

XX əsrin sonlarına qədər bir çox milli əhəmiyyətli problemlər kimi latın qrafikalı əlifba məsələsi də öz aktuallığını itirməyərək, həllini gözləyirdi. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan ikinci dəfə milli müstəqillik əldə etdikdən sonra yenidən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçdi. Yəni kiril əlifbası 25 dekabr 1991-ci ildən Azərbaycan Respublikasının qanunu və Azərbaycan Respublikası Ali Saveti Milli Şurasının qərarı ilə qüvvədən düşmüşdür. Bu keçid də asan başa gəlmədi. Çünki, ziyalılar arasında ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasına qayıdış fikrini müdafiə edənlər də çox idi.

Bu dövrdə yaranmış olan bu cür xaosa, nəhayət ki, (bir çox məsələlərdə olduğu kimi) ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtması ilə son qoyuldu. Latın qrafikalı əlifbaya tam keçid prosesi də məhz ümummillə liderin 2001-ci il 18 iyun tarixində imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanla gerçəkləşdi. Azərbaycanın kütləvi şəkildə latın qrafikasına keçidi təşkil edildi və bu proses başa

çatdı. Ulu öndərimizin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi ki, 9 avqust 2001-ci ildə verdiyi “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərmanına əsasən 1 avqust Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd olunmağa başladı. Və hər il avqustun biri əlifba günü kimi qeyd edilir.

Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü ildə verdiyi “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncama uyğun olaraq bütün vacib ədəbiyyatlar latın qrafikasında çap olunmağa başladı.

Elə həmin il dekabrın 27-də respublika Prezidenti İlham Əliyev 2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında 562 №-li yeni sərəncam imzaladı. Bununlada ölkəmizdə latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi problemi bütövlükdə həll edilmiş oldu.

Bununla da qurultayda latın əlifbası qələbə qazanmış hesab olunur. Qurultaydan sonrakı illərdə artıq latın əlifbası ilə bağlı hələ qurultaydan da əvvəllər görülən işlər davam edir. Özü də daha mükəmməl şəkildə!.. Bu işlərin nəticəsi isə rəsmi olaraq, 1929-cu ilin yanvarın 1-dən latın əlifbasının qəbulu ilə başa çatmışdır.

Son olaraq deyək ki, əlifba dəyişikliyi xalqımız üçün heç də asan başa gəlməyib, on il keçəndən sonra yenidən bir də əlifba dəyişəsi olmuşuq: kirili (rus) qəbul etdiriblər. Elə latına keçməkdə də əsas məqsəd bu imiş. Çünki birdən-birə kirilə keçmək məsələsi problemlə üzləşə bilərdi. Ona görə də “uzaq görən siyasətçilər” xalqımızı bu cür əlifba faciəsinə düçar etdilər. Təbii ki, hər bir görülən işin müsbət tərəfləri ilə bərabər, mənfi tərəfləri də olur. Mənfi tərəfi kimi ərəb əlifbasında yazılan milli abidələrimizdən, bir növ, milli kökümüzdən ayrılmış olduqsa da, müstəqilliyimizin ilk illərində yenidən latını qəbul etməklə böyük uğur qazanmış olduq. Yəni bizim 20-ci illərdə latına keçməyimiz bizə nə qədər pis təsir göstərdisə də, 90-cı illərdə yenidən latına keçmək bizə o qədər və ondan da çox yaxşı təsir göstərmişdi. Biz artıq bu əlifbanın sayəsində beynəlxalq arenaya çıxaraq, bütün dünyaya inteqrasiya etmişik. 2001-ci ildə isə ümumilli lider Heydər Əliyevin müvafiq fərmanı ilə bu proses öz kulminasiya nöqtəsinə çatmış oldu. Ulu öndərimiz tərəfindən görülən belə məqsədyönlü işlər bu gün də onun layiqli

davamçısı olan ölkə prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən, həm də yeni müstəvidə uğurla həyata keçirilir.

Nəticə. I Türkoloji Qurultay təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün türk xalqları üçün, hətta türk olmayan xalqlar üçün də böyük tarixi rol oynamışdır. Belə ki, bir sıra türk xalqları: türklər, özbəklər, qazaxlar çoxdan yeni əlifba haqqında düşünsələr də, bu ideyanı reallaşdırma bilmirdilər. Bu ideyalar yalnız Qurultayda reallaşma imkanı qazana bilmişdir və yeni türk əlifbası qəti şəkildə qəbul edilmişdi.

Qurultay türk xalqlarının mədəniyyəti üçün önəmli olmaqla yanaşı, türk xalqları ədəbiyyatının və dilinin keçmiş dövrü haqda informasiyaların üzə çıxarılmasında və müasir vəziyyətinin dünyada tanınmasında misilsiz rol oynadı. Bu, o deməkdir ki, Qurultay türk xalqlarına öz köklərinə qayıdış yolu ilə özünü tanıma və türklüyü ilə fəxr etmə prosesini gücləndirmiş oldu.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. I Türkoloji Qurultay türk xalqlarına öz köklərinə qayıdış yolu ilə özünü tanıma və öz türklüyü ilə fəxr etmə prosesini daha da gücləndirərək onların gələcək inkişafına güclü təkan vermiş oldu. Yəni Qurultay türkologiya elminin yüksəlişinə bir təkan oldu.

2. Bu qurultayda əlifba məsələsi, xüsusilə də latın əlifbasının qəbulu siyasi məqsəd daşıyırdı.

3. Ərəb əlifbasından imtina edib, latın əlifbasını qəbul etmək, bizi klassiklərimizi orijinaldan oxumaqdan məhrum etmiş oldu. Bundan başqa, xalqlar öz milli özünüdərklərindən uzaqlaşdırıldı.

4. Qeyd edək ki, əlifba yalnız işarələr sistemi kimi qəbul edilməməlidir. Əlifba bir xalqın təxəyyül, təfəkkür tərzinin fəlsəfi mahiyyətidir. Buna görə də tez-tez əlifbada dəyişikliklərin aparılması xalqı təkcə elm nöqtəyi-nəzərdən savadsızlaşdırmır, həm də bu dəyişiklik xalqları təfəkkür baxımından cılızlaşdırır.

5. Xalqımızın latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidi Avropaya inteqrasiya prosesini sürətləndirdi. Qloballaşma dövründə xalqımızın məruz qaldığı bu əlifba islahatı bizi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına daha sürətlə yaxınlaşdıracaq.

6. Əlifba dəyişikliyi zamanı xalqın mövcud sosial-mədəni və ictimai-siyasi şəraiti nəzərə alınmalıdır. Yalnız o zaman istənilən nəticə alınə bilər. Əks halda xalq savadsızlığa düşər olar.

7. Hər hansı bir əlifbanın qəbulu zamanı o əlifba hər cəhətdən, xüsusilə də texniki cəhətdən onu qəbul edən xalqın dilinin fonetik sistemini dolğunluğu ilə əks etdirməlidir. Əlifba islahatı keçirilən zaman tələskənliyə yol verilməz. Bu zaman hər şeyi hərtərəfli ölçüb-biçib dürüst qərar qəbul etmək vacibdir.

Gəldiyimiz bu nəticələrlə yanaşı, arzu şəklində təkliflərimiz də var:

1. Stenoqrama salınmayan türkcə edilmiş məruzələr aşkar edilib nəşr edilə.

2. Gələcəkdə ortaq türk əlifbası ilə bağlı qurultay keçirmək işi reallaşsın.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər) Bakı: Çinar-çap, 2006, 571 s.

2. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 331 s.

3. Ağayev Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı: Maarif, 1987, 124 s.

4. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, III cild. Bakı: Elm, 1988, 388 s.

5. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. 2 cilddə, I cild. Bakı, Gənclik, 2003, 660 s.

6. Axundov A. Birinci Türkoloji Qurultay və müasir türk dünyası // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış), Bakı, 2006, s. 3-6

7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cilddə, I cild. Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004, 439 s.

8. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: 4 cilddə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 421 s.

9. Azərbaycan tarixi (aprel 1920-iyun 1941): 7 cilddə, VI cild. Bakı: Elm, 2008, 568 s.

10. Babayev A. Türksöyün birlik səsi. Bakı: Təhsil, 2006, 345 s.

11. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 312 s.

12. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 255 s.

13. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, V cild. Bakı: Elm, 2007, 368 s
14. Çobanov M. Türk ədəbi dillərinin birliyinə doğru. Bakı: Təhsil, 2008, 280 s.
15. Dəmirçizadə Ə. Klassiklərimiz dil və yazı haqqında. Bakı: 1981, 57s.
16. Əlizadə A. Birinci Türkoloji Qurultay və Mahmud Kaşğarlının “Divani lüğətit-türk” əsəri // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış), Bakı, 2006, s. 97-102
17. Əzizəli H. Türklüyümüz. Bakı: AzAtaM, 2007, 222 s.
18. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə). Bakı: Maarif, 1987, 292 s.
19. Hacıyev T. Birinci Türkoloji Qurultayda dil məsələləri // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, № 2 s. 18-26
20. Hacıyeva İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. Bakı: İqtisad Universiteti, 2005, 399 s.
21. Hacıyeva İ. I Türkoloji Qurultaydan sonra keçirilən plenumlar və əlifba məsələsi // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, № 2 s. 154-160
22. Həsənlı C. Birinci Türkoloji Qurultaya qısa tarixi baxış / 1926 Bakı Türkoloji konqresinin 70. Yıl dönümü toplantısı (29-30 kasım 1996). Ankara: 1999, s. 7-12
23. Hüsüyınova İ. Birinci Türkoloji Qurultayı və onun Azərbaycan xalqının mədəni inkişafında rolu (Tarix və müasirlik konteksində) // Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, № 2 s. 10-17
24. XX əsr Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik, II cild. Bakı: Çəşoğlu, 2004, 558 s.
25. Xəlilov B. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı: Elm, 1999, 185 s.
26. Xəlilov B. Turkologiyanın intibah dövrü. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2001, 173 s.
27. Xocayev Xəlid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım. Bakı, 1929, 147 s.
28. İsaخانlı İ. Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 172 s.
29. Qaracalı C. I Türkoloji Qurultayda dil məsələləri: Fil.el.nam.al.dər.al.üç.təq.ol. dis. Bakı, 2007, 130 s.

Türkoloji araşdırmalar

30. Qəhrəmanlı N. Köhnə-yeni əlifba (Azərbaycan əlifbasında dəyişmələr). Bakı: Yurd, 2002, 121 s.

31. Məhərrəmov A. Yubiley konfransının açılışında söylənmiş nitqi / Bakı Universiteti xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, № 2, s. 7-9

32. Məhərrəмова R. I Türkoloji Qurultayda azərbaycanlıların iştirakı // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış). Bakı, 2006, s. 91-96

33. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, II cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 584 s.

34. Məmmədova P. Mustafa Kamal Atatürkün dil siyasəti: Fil.el.nam.al.dər.al.üç.təq. ed.dis. Bakı, 2004, 180 s.

35. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan xalq təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı: Çəşoğlu, 2003, 239 s.

36. Mirəhmədov Ə. Yazımız dünən bu gün / Kommunist qəzeti, 25 iyun 1988-ci il.

37. Nəbiyeva Z. Birinci Türkoloji Qurultay (Dil, əlifba, orfoqrafiya məsələləri). Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 147 s.

38. Seyidov Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı: Maarif, 1987, 300 s.

Türk dilində

39. Aliyeva K. Türkolojinin çağdaş problemləri // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış). Bakı, 2006, s. 128-144

40. Korkmaz Z. Türk Dünyasının ortak kültür dəyərləri açısından alfabe ve iletişim dilinde ortaklık üzerine // Türkologiya, Beynəlxalq elmi jurnal (özəl buraxılış). Bakı, 2006, s. 19-22

41. Nəсібzadə N. Sovet Siyasətində Bakü Türkoloji Kurultayının yeri (Tebliğin başlıca tezləri) / 1926 Bakı Türkoloji konqresinin 70. Yıl dönümü toplantısı (29-30 kasım 1996). Ankara, 1999. s. 97-100

İngilis dilində

42. Alakbarov F. Mirza Fatali Akhundov, Alphabet Reformer before his time // Azerbaijan International (journal), 8. 1, spring 2000, pp. 50-52

43. Arabic or Latin? Reform for the Price of a Battleship Debates at the first Turkology congress hosted by Baku in 1926: Azerbaijan International (journal), 8. 1, spring 2000, pp. 58-61

İnternet saytlarından istifadə

44. WWW.azerbaycanli.org

45. WWW.axiska.narod.ru

46. WWW.science.gov.az

47. WWW.latin.az

ANAR FƏRƏCOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TÜRK
MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN LİNGVİSTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(“A” saiti ilə başlayan sözlər əsasında)**

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN
LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
("A" saiti ilə başlayan sözlər əsasında)**

Hər xalqın dilində öz milli sözləri xalqın qədim keçmişinin təsdiqinə çevrilmişdir. Ana dili millətin canlı ruhudur. Dil fərdin öz fikrini, hissini, ölkəninin tələbini, xalqın tarixini ifadə edir. Bunları insan sözlə bildirir. Bilindiyi kimi, tarixi dövrlər ərzində yeni nəsillər yaranır. Lakin dəyişməyən və miras qalan həmin nəsillərin yadigarı, yaratdıqları sözlərdir və bu sözlər xalqın ruhunu özündə əks etdirir.

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ünsiyyət vasitəsidir. Bu dil ümumtürk dil bazası əsasında formalaşmış və inkişaf etmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin əsasını onun bu dilə məxsus olan qədim sözləri tutur. Əsl Azərbaycan sözləri məişət, təbiət hadisələrinin, bitki, meyvə, heyvan, quş, hərəkət, əlamət, vəziyyət və mücərrəd məfhumların adları ilə bağlıdır. Əsl Azərbaycan sözləri adı altında biz Azərbaycan dilinin öz sözyaratma imkanları ilə yaranmış, etimoloji cəhətdən necə əmələ gəlməsindən, hansı hissələrdən ibarət olmasından asılı olmayaraq əsas dil mənbəyi irsən keçmiş onun bir dil kimi formalaşmasına xidmət edən, onun mövcudluğu bütün dövrlərdə fəaliyyət göstərən sözləri başa düşməliyik. Həmin bu sözlər uzun əsrlər boyu nəsildən – nəsilə keçmiş və indiki şəklini almışdır. Məlum məsələdir ki, hər bir dilin leksikası cəmiyyətin tarixi inkişafı prosesinin bütün cəhətlərini əks etdirir. Məhz buna görə də meydana gələn yeni əşyalar, hadisələr öz əksini birinci növbədə sözlər vasitəsi ilə dildə tapır. "Azərbaycan dili də türk mənşəli bir dil olduğu üçün onun qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu digər türk dilləri ilə eynilik təşkil edir. Türkdilli xalqlar hələ eradan əvvəl uzun əsrlər boyu birlik təşkil etdikləri üçün ortaqlıq təşkil edən sözlər də çoxdur".(16, səh 113)

Azərbaycan dili türk sistemli dillər ailəsi mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri Qafqaz (alban, gürcü) və başqa dillər (fars, ərəb, rus) ilə əlaqə və münasibətdə olmuş, istər mədəni və istərsə də məişət məsələlərində onlarla qaynayıb-qarışmışdır. Bunun nəticəsində də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlmişdir. Burada əsas yeri türk mənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən gələn bir çox sözlər də vardır. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibini şərti olaraq , ilk növbədə , iki qrupa ayırmaq olar: 1) türk mənşəli sözlər; 2) dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlər.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin əsasını onun bu dilə məxsus olan qədim sözləri tutur. Azərbaycan dili türk mənşəli bir dil olduğu onun qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu digər türk dilləri ilə ümumilik təşkil edir.

Türkdilli xalqlar hələ yeni eradan əvvəl uzun əsrlər boyu monqol və tunqus-mancurlarla bir ictimai –siyasi birlik təşkil etdikləri üçün (Altay dövrü) onun (türk dillərinin) leksik tərkibinə həmin dillərdən külli miqdada sözlər daxil olmuşdur. Türk dillərinə monqol sözlərinin daxil olması prosesi bir də monqolların işğalı dövründə (XIII-XIV əsrlər) getmişdir(16, səh 114). Bu tarixi inkişaf prosesinin əlaməti kimi Azərbaycan dilində də monqol mənşəli sözlər hələ də mühafizə edilməkdədir.

Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qrupuna aid olduğuna görə, burada həmin qrupa məxsus dillərin leksikası üstünlük təşkil edir. Bununla belə, ədəbi dilimizdə bir sıra sözlər başqa oğuz dillərinə məxsus sözlərin əsas xüsusiyyətlərini saxlamışdır, məsələn: *dalğın, qaraca, qocaman, qaya, yastıq, satdıq, Tapdıq, sandıq* və s.

Azərbaycan dilində işlənən türk mənşəli sözlərlə başqa dillərdən gələn sözlər arasında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər vardır ki, əvvəlcə bunları aydınlaşdıraq:

1.Sözlərin kökləri əsas etibarı ilə təkhecalı olur. İkihecalı sözlərə az, üçhecalı sözlərə nadir hallarda təsadüf edilir. İki və üçhecalı sözlər əslində təkhecalılardan törəmədir. Məsələn, *toxmaq* sözü *tox* feilinin isimləşmiş məsdəridir, dilimizdə həmin feildən düzələn *toxumaq, toxmaq, toxa* kimi ikihecalı sözlər vardır. Eyni fikir *qar* feilinin isimləşmiş *qarmaq* sözü haqqında da demək olar. Dilimizdə yenə də *qar* feilindən törəmiş *qarğı, qartmaq, qarşı,*

qarşılamaq kimi iki və üçhecalı sözlərə rast gəlirik. İstər *tox* və istərsə də *qar* sözləri müasir dilimizdə öz feilliyini itirmiş və bu mənada arxaikləşmişdir.

2. Təkhecalı sözlərin əksəriyyəti samit, sait və samitli (*yat, süd, get, düz, bil, qal, qar*), həm də sait və samitli (*ot, al, il, at, ət, əz, iz, öz, və s.*) olur.

Az miqdarda sözlər isə samit və saيتدən, sait və iki samitdən, samit sait və iki samitdən ibarət olan sözlərin miqdarı çox azdır: *bu, ye, alt, üst, and, kənd, dörd* və s.

3. İki və üçhecalı sözlərdə ya arxa cərgə(qalın) ya ön cərgə (incə) saiteləri iştirak edir; məsələn: *ata, ana, qaya, durna, uzun, güzgü, donuz, nənə, bibi, sürü, ördək, elə, belə* və s.

4. İki və üçhecalı sözlərdə qoşa saitli kimi sözlərə təsadüf olunmur.

5. Sözlərin sonunda ön cərgə saitelərindən sonra həmişə orta dil *k* samiti və arxa cərgə saitelərindən sonra arxa dil *q* samiti işlənir; məsələn: *inək, sökülük, üzük, dirrik, sök, məxmərək, çanaq, yarpaq, balıq, qoruq, ayaq, daraq, donuq, çatıq, yatıq* və s.

6. Əvvəlində *r* samiti olan (*Ramazan, razı* kimi) sözlərə təsadüf edilmir.

7. Əvvəlində *ı* saiti və *ğ* samiti olan sözlərə dilimizdə rast gəlinmir.

8. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində *j* samiti olan (*jaket, jurnal* və s.) sözlər türk mənşəli sözlər deyildir.

9. Sözü əvvəlində qoşa samit olan (*klub, flot*) və s. *q* samitindən sonra *ş, ü*, saiteləri gələn (*qüdrət, qıraət* və s), *m* samitindən sonra *ü, ö* saiti gələn (*mürəkkəb, möhkəm* və s) Sözlər türk mənşəli sözlər deyildir.

10. Sözlərin əvvəlində *a* saitindən sonra *b, k, g, f, j, k, q, m* samiti gələn, *ə* saitindən sonra *b, v, q, f, h* samiti gələn, *i* saitindən sonra gələn *b, q, d, m, c* samitləri gələn sözlər Azərbaycan sözləri deyildir.

11. Azərbaycan dilinə məxsus sözlər, əsasən, ahəng qanununa tabe olur. Qalın və incə saitelər bir-birini izləyir. məs: *yarpız, yağış, kürək* və s.

12. Söz əvvəlində heç vaxt iki sait və ya samit yanaşı gəlmir.

Türköloji araşdırmalar

13.Sözlərimizin kökündə sait uzanması baş vermir; məs: *gecə,ağac* və s.

14. *L, M, N, R, Z, F, H, Ğ, P* samitləri ilə sözlərimiz başlanmır.

15.Sonu eyni (*həzz, xətt*), müxtəlif (*dərs, tərs*) samitlə bitən təkhecəli sözlərin çoxu alınmadır.

16.Türk mənşəli sözlərimizin kökündə vurğunun yeri sabitdir: *qapı, otaq* və s.

17.Sonu *nc* ilə qurtaran birhecəli sözlər əsl Azərbaycan sözləridir; məs: *sanc, dinc, tunc* və s.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus və qohum dillərlə ortaqlıq təşkil edən qədim sözlərin xüsusiyyətləri çoxdur. Bunlar başqa dillərdən dilimizə gəlmiş sözlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdikdən sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin “A” saiti ilə başlayan sözlərin nə qədər hissəsinin öz dilimizə mənsub olmasını müəyyənləşdirməyə çalışaq. Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər ümumi olaraq dilimizə aid olduğundan bu xüsusiyyətlərin bəzilərini həm də “A” saiti ilə başlayan sözlərə aid etmək olar. Lakin “A” saitinin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri mövcuddur.

Türk mənşəli sözlərimizin əsas xüsusiyyətlərindən biri saيتدən sonra samit və ya samitdən sonra saitin gəlməsidir, lakin *a* saiti ilə başlayan sözlərdə fərdi cəhətlərdən biri budur ki, bu saيتدən sonra gələn bir neçə samit ya sözlərimizdə işlənmir, ya qədim türk abidələrimizdə işlənilib, ya da dilimizdə az sözlərdə işlənir. Bunun üçün əvvəlcə aşağıdakı cədvələ diqqət yetirək:

Samitlə r	b	c	ç	d	F	g	ğ	h	x	j	k	q
A	-	ac,a cı,ac itma və s.	a ç ar ,a çı q, a çı ş v ə s.	ad,a daad lı, addı m və s.	-	-	ağac , ağ,a ğır,a ğız və s.	ah,a h- vay, aha ah- etmə k və s.	ax,a xın axar , axır, axsa q və s.	-	-	-

Samitlər	l	m	n	P	r	s	ş	t	v	y	z
A	alça , alça q, alça cıq və s.	-	A n a, a n a c, a n qı r- m a q v ə s.	Apa ğ, apaç ıq, apar ,ap- arıcı və s.	Ara, aran,ar- vad arı, arıq və s.	Asqı , asılı, asta, asla n və s	Aş, aşağ ı, aşı, aşıq və s	At, ata, atıcı , atqı və s.	-	A y, a y a q, a y ar , a y rı v ə s.	Az, azay , azıq, azca və s.

Bu cəhəti nəzərə alaraq həmin samitləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Nə qədim abidələrimizdə , nə müasir dövrdə dilimizə aid sözlərdə işlənməyən samitlər (qeyd olunan hal üçün): *f, g, j, h*

b) Yalnız qədim türkdilli abidələrimizdə işlənən samitlər: *k, b, m, q, v*

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında A saitindən sonra yalnız *k* və *f* samitlərinin gəldiyi sözləri əsl Azərbaycan sözlərinə aid etməirlər.

1. A saitindən sonra gələn *f* samiti nə qədim abidələrimizdə nə də müasir dövrdə türk mənşəli sözlərimizdə işlənmir. Bu formada olan sözlər əsasən ərəb və fars dillərindən gəlmə sözlərdir. Məsələn : *afaq, afat, afitab* və s . A saitindən sonra *g* samitinin işlənməsinə də rast gəlinmir, ümumiyyətlə bu formada dilimizə gələn bir neçə söz vardır, həmin sözlər ərəb, fars , latın dilindən gələn sözlərdir və aşağıdakılardır: *agah (lıq), agent (lik), agentura* və s . Klassik ədəbiyyatımızda *agah* sözünün yerinə *agəh* də işlənilir. A saitindən sonra *j* samiti öz dilimizdən olan sözlərdə işlənmir , ümumiyyətlə dilimizə mənsub olan sözlərdə bu samit rast gəlinmir. A saiti ilə *h* samitinin yanaşı işlənməsi qədim abidələrimizdə rast gəlinmir.

Müasir dilimizdə isə yalnız nidaları bildirmək üçün işlədilir. məs: *ah, ah-vay,aha, ah etmək ah-aman* və s.

2. A saiti ilə yanaşı *k* samitinin işləndiyi sözləri aydınlaşdırmaq . Bu samit tarixi dövr ərzində türkdilli abidələrimizdə çox geniş işlənib . *K* samit səmindən istifadə qədim Orxon –Yenisey abidələrində , qədim türk dastanlarında , o cümlədən “ Kitabi- Dədə Qorqud” dastanında geniş işlənib. Qədim türkcədə bu sözləri belə göstərmək olar: *ak-ağ, ak-axmaq, akın-axın\basqın,akunla-basqın etmək* və s. Dilimizə ərəb və fars sözlərinin təsiri nəticəsində artıq bu samit (qeyd olunan hal üçün) sıradan çıxmışdır. Sözlərimizdə həmin samiti *x, ğ* samitləri əvəz etmişdir. Amma maraqlı bir cəhət budur ki, *A* saitindən sonra *k* samitinin gəlişi digər türk dillərində, o cümlədən Oğuz qrupu dillərinin digərlərində qorunub saxlanılmışdır; məsələn: *akarsu-çay, ak-ağ* və s. Müasir dilimizdə isə *A* saitindən sonra *k* samitinin gəldiyi sözlər, əsasən, Avropa dillərindən gələn sözlərdir. Digər samitlərdən biri *b* samitidir ki, qədim abidələrimizdə geniş işlənib. Lakin müasir dilimizə aid olan sözlərdə bu samit müxtəlif samitlərlə əvəz olunmuşdur; məs: *ab-ov,abla-ovla, abçı-ovçu* və s. Yuxarıdakı nümunələrdən aydın olur ki, *A* saitini *o, b* samitini *v* samiti əvəz etmişdir. Qədim türkdilli abidələrimizdə bu qaydalı sözlərin bəzilərini yeni sözlər əvəz edib: *abınçı-rahatlıq, abınık-fikirli, abıçka-qoca* və s. Müasir dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan bu formalı sözlərin çoxu ərəb-fars mənşəli sözlərdir. *A* saiti ilə yanaşı *m* samitinin işləndiyi sözlərə yalnız qədim abidələrimizdə rast gəlinir. məs: *amti-indi, amrak-sevimli, amğa-müəllim, amıl-sakit* və s. *A* saiti ilə yanaşı *q* samitinin işləndiyi sözlər ərəb və fars mənşəli sözlərdir, lakin dilimizin müəyyən tarixi inkişaf dövründə abidələrimizdə bu tipli sözlərə rast gəlinir; məsələn: *aq-1) təmiz, 2) şanlı,3) namuslu, aqın-talan* və s. *A* saitindən sonra *v* samitinin işlənməsi qədim abidələrimizdə geniş yayılıb: *av-ov, avın-evin, avınlamaq-özünü yaxşı hiss etmək* və s.

A saiti ilə bağlı əsas xüsusiyyətlərdən biri budur ki, bu saitle başlayan sözlərimiz, əsasən, iki hecalı olur, məsələn: *aydın ,ağac , alov, aran* və s. Bu saitle başlayan sözlərdə vurğu daha çox son hecaya düşür.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğətində *A* saiti ilə başlayan sözlərin geniş izahı verilmişdir. Bu saitle başlayan sözlərin

hansılarının öz dilimizə aid olduğu göstərilmişdir, lakin müəyyən araşdırmadan sonra aydın oldu ki, həmin sözlər hamsı öz dilimizə aid deyil. O sözlərin bəziləri aşağıdakılardır: *abalı, abbasi, abdal, abduq, abı, avadanlıq, avand, avanı, avar, avırtmac, ağa, aşna, aşkar, adıgey, ad(ı)na, axund, ajur, aksiz, almaz, analitik, amma, ancaq, anarxist, arayış, armağan, arş, arvana, aşqar, azuqə, axça və s.*

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində türk mənşəli sözlərin semantikasi

I. Belə sözlərin nitq hissələri üzrə mənə qrupları. Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan söz sinifləri nitq hissələridir. Müstəqil mənə dedikdə, sözün yalnız ayrılıqda götürülmüş leksik və ya lüğəvi mənəsi deyil, onun leksik-qrammatik mənəsi də nəzərdə tutulur. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan hər hansı bir söz özlüyündə götürüldükdə nitq hissəsi hesab oluna bilməz; çünki öz-özlüyündə söz yalnız leksik-lüğəvi mənaya malik olur, qrammatik mənaya malik olmur. Hər hansı bir sözün hər hansı bir nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik mənəsi ilə yanaşı, qrammatik mənə da kəsb etməlidir. Qrammatik mənə isə sözün öz daxilində olmur, qrammatik formalarla meydana çıxır. Deməli, sözlər nitq hissələrinə bölünmək üçün dilin qrammatik quruluşuna xas olan qrammatik kateqoriyalara malik olmalıdır. “Qrammatik kateqoriyaların da maddi əsasını qrammatik formalar (morfoloji əlamətlər, sintaktik vasitələr) təşkil edir. Beləliklə, leksik mənaya malik olan sözlər qrammatik mənə kəsb etdikdə qrammatik formaya yiyələnir və müvafiq sintaktik vəzifə daşıyırlar. Bütövlükdə qrammatik mənə, ilk növbədə, cümlədə başqa sözlərlə əlaqə və münasibətlərdə müəyyənleşən mənədir”.(18, səh 16)

Qrammatik mənənin həm morfoloji, həm də sintaktik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik mənənin morfoloji ifadə vasitəsinə sözlərin dəyişməsi (şəkilçilər və vurğular), qrammatik mənənin sintaktik ifadə vasitələrinə sözlərin bir-birinə yanaşması, intonasiya və sözlərin sırası daxildir.

Dilimizdəki nitq hissələrini müstəqil mənalarına, qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri olmaqla üç qrupa ayırmaq olar:

1.Əsas nitq hissələri leksik (lüğəvi) mənaya malik olur, müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır, müvafiq suala cavab verir, eyni zamanda söz yaradıcılığı prosesində yaxından iştirak edir. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, miqdarını, hal-hərəkətini, hal-hərəkətin əlamətini, əlamət-keyfiyyətin də əlamətini bildirir. Əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərf daxildir. Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlik xüsusi səciyyəyə malikdir. Belə ki, hər hansı əvəzlik müəyyən əsas nitq hissəsi ilə bağlı olur; həmin nitq hissəsini müvafiq tərzdə əvəz edib, onu yerində işlənir və bu vaxt əvəz etdiyi nitq hissəsinin səciyyəvi əlamətlərini daşıyır.

2.Köməkçi nitq hissələrinin leksik mənaları olmur, heç bir suala cavab vermir və buna görə də cümlə üzvü ola bilmir. Mənşə etibarını ilə əsas nitq hissələrindən törəyən köməkçi nitq hissələri cümlənin təşkilində yardımçı rola malikdir. Onlar ya sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə və münasibətləri təmin edir, ya da fikrin formalaşmasında rəngarəng çalarlıqlar və emosional-ekspressiv boyalar yaradaraq, danışan şəxsin, bəzən də başqasının müxtəlif hissi münasibətlərinin ifadəsinə xidmət göstərmiş olur. Bu baxımdan nitq hissələrinin özlərini də iki qismə ayırmaq olur:

a) sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqə və münasibətləri təmin edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara qoşma və bağlayıcılar aiddir.

b) müxtəlif emosional-ekspressiv və hissi münasibətlərin ifadəsinə xidmət edən köməkçi nitq hissələri. Bunlara ədat və modal sözləri daxil etmək olar.

3.Xüsusi nitq hissələrinə yamsılama və nidalar daxildir. “Yamsılama və nida ona görə xüsusi nitq hissəsi adlandırılır ki, bunlarda həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Nidalar hiss və həyəcan ifadə etsələr də, əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, onları adlandırma bilmir. Yamsılamalar söz yaradıcılığında iştirak etməklə əsas nitq hissələrinə yaxın olsalar da, müəyyən təbiət səslərinin, bəzən də görünüşün təqlid olunması bunlara xüsusi nitq hissəsi səciyyəsinə qazandırır”.(18, səh 17)

Beləliklə, dilimizdə on iki nitq hissəsi vardır: 1) isim; 2) sifət; 3) say; 4) əvəzlik; 5) feil; 6) zərflər; 7) qoşma; 8) bağlayıcı; 9) ədat; 10) modal sözlər; 11) nida; 12) yamsılamalar.

Hər bir nitq hissəsi üzrə bölgü aparıldıqda bir neçə cəhəti nəzərə almaq lazımdır. “A” ilə başlayan sözlərimizin qədim abidələrimizdə işlənmə tezliyi, o cümlədən müasir dilimizdə istifadə olunma dərəcəsini müəyyənləşdirmək və bunların nitq hissələri üzrə ayırmaq lazımdır. Qədim abidələrimiz dedikdə, əsasən, “Orxon-Yenisey” və “Kitabi-Dədə Qorqud” abidələrini nəzərdə tuturuq.

“A” ilə başlayan türk mənşəli sözlər qədim abidələrimizdə və müasir dilimizdə kifayət qədər geniş yayılmışdı. Bu sözləri nitq hissələr üzrə aşağıdakı şəkildə göstərə bilirik:

İsim əsas nitq hissələrindən biridir. İsimlər dildə olan sözlərin ən mühüm qismini təşkil edir. İsimlər bütün varlıqların adlarını bildirən sözlərdən ibarətdir. İsimlər bizi əhatə edən bütün maddi varlıqların şüurumuzdakı müxtəlif təzahürlərinin adlarını bildirən sözlərdir. “İsimlər yalnız maddi varlıqların deyil, bütün mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir” (18, səh 19). Dilimizdə ismin kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik kateqoriyaları var.

Orxon-Yenisey abidələrində “A” ilə başlayan isimlər (tam əhatə olunmamışdı): *ab-ov, abçı-ovçu, ağı- hədiyyə, dövlət, ağız-ağız, dərə, adak-ayak, adas- adaş, yoldaş, adğır- ayğır, adığ- ayı, alçı-bəxt, alığ- xarac, altın-qızıl, ana-ana, arkış- karvan, elçi, arslan-aslan, as-yemək, xörək, aş-aş(yemək), aşa-yemək, at-ad, at-at, ata-ata, atı-nəvə, ay-ay, ayağ-hörmət, ayğuçı-məsləhətçi, vəzir, az-az(xalq adı), azığ- köpək dişi, azuk-ərzaq, abırış-ağac növüdür, abra-arpa, açığram- ilan adı, açarı- öyrədən, adağırlıq- ilxı, adır- ulduz adı, adkağ-ayaq, adut-ovuc, aığ-söz, aral-ada, anrak-dırnaq, arku-çay, asur-cin, şeytan, atkağ-bağ, bənd, azun-dünya.* (26)

Həmçinin bu abidələrdə şəxs adları, coğrafi adlar və etnonimlərlə bağlı çoxlu isimlər var.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “A” ilə başlayan isimlər (XII boy): *ayaq, alın, alay, ana, arı, at.* (24)

Müasir dilimizdə “A” ilə başlayan isimlər: *avar, avarçı, ağarantı, ağarma, ağartı, ağartma, ağac, ağacayaq, ağacatma, ağacqurbağası, ağacqurdu, ağacdeşən, ağackəpənəyi, ağaclaşma, ağaclıq, ağacovan, ağbalıq, ağqızıl, ağdaş, ağdiş, ağız, ağziəciqliq,*

ağzıbir, ağzıbirlik, ağzıboş, ağzıqara, ağzıdağınıq, ağzıdağınıqlıq, ağziyavalıq, ağziyastı, acıbaldırğan, acıbiyan, acıçiçək, acıxəmrə, acıq, acıqarpız, acıqıcı, acıq-qıcıq, acılıq, ac-yalvac, açar, açarçı, açarçılıq, açılıq, açığıgözlülük, açılacaq, açılan, açılış, açım, açış, ad, ada, adadovşanı, adax, adaxlamaq, adaxlı, adaxlıbazlıq, adaş, adaşlıq, adda-buddalıq, addım, addımlıq, adna, adqoyma, adlama, adlanma, ağ, ağac, ağbacı, ağacatma, ağacdeşən, ağarantı, ağcaqanad, ağı və s.(2)

Orxon-Yenisey abidələrində “A” ilə başlayan sifətlər: *aç-ac, ağuluğ-sehrli, ak-ağ, alp-igid, cəsur, qəhrəman, alpağ-u-igid, qəhrəman, altunluğ-qızılı, arıq-arıq, atlıq-adlı, şöhrətli, ayıq-pis, ağlağ-u-zərif, incə, ağlak-zərif, akaş-göy, akı -comərd, al-qırmızı, anıq-pis və s.(26)*

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “A” ilə başlayan sifətlər (XII boy): *ağ, alp, al və s.(24)*

Müasir dilimizdə “A” ilə başlayan sifətlər: *abı, ac, acgöz, acı, acıqlı, açıq, açıqfikirli, açıqgözlü, adlı, ağ, avarlı, ağappaq, ağacvarı, ağaclı, ağbaş, ağqanadlı, ağdərili, ağziçiq, ağziyəri, ağziyarıq, ağziyelli, ağzikəsərli, ağziüstə, ağzıcıriq, ağiz-burunlu, ağımsov, ağır, ağırayaq, ağırbaşlı, ağırüklü, ağyağız, ağgünlü, ağlağan, ağladıcı, ağlar, ağmaya, ağmatan, ağrılı, ağsaç, ağsifət, ağüzlü, ağcalı, ağciyə, addımlı, azğın, ayazlı, aydın, aylı, aylıq, ayüzlü, ala-bula, alaqılı, alatala, alqırmızı, al-əlvan, ahıcı, allı-güllü, almazı, almacıq, alçaq, alçaqtəpəli, anacığaz, andlı, aparıcı, apaşkar, aramlı, arvadlı, arğın, ardıcıl, arıq, armudu, arpalı, arpalıq və s.(2)*

Orxon-Yenisey abidələrində “A” ilə başlayan saylar: *altı, altmış, altı otuz-iyirmi altı, az, altı kırık- otuz altı, altınç-altıncı və s.(25)*

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “A” ilə başlayan saylar (XII boy): *altı, altmış və s.(24)*

Müasir dilimizdə “A” ilə başlayan saylar: *az, altı, altmış və s.(1)*

Orxon-Yenisey abidələrində “A” ilə başlayan əvəzliliklər: *anda-onda, andağ- o cur, elə, andak-o cür, elə, ança- o cür, o qədər, ançıp-belə, anı-onu, anta-onda, orda, antağ- o cür, elə, annar- ona,*

ona doğru, an- o, andın-ondan, anlar- onlar, antırdın-oradan, ançata- ondan sonra və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da və müasir dilimizdə “A” ilə başlayan əvəzlilərə demək olar ki, rast gəlinmir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “A” ilə başlayan əvəzlilərin işlənməsi istisna edilmir.

Orxon-Yenisey abidələrində “A” ilə başlayan feillər: *abla-ovlamaq, aç-açmaq, aç-acmaq, ağ-qalxmaq, yüksəlmək, ağıl-yaxınlaşmaq, ağıra-xəstəlik, ağla-ağlamaq, adır-ayırmaq, adırın-ayırmaq, akıt-axıtmaq, ak-axmaq, al-almaq, alın-alınmaq, alk-bitirmək, alka-mədh etmək, alkun-məhv olmaq, altız-aldırmaq, ançula-təqdim etmək, ar-yorulmaq, ara-aramaq, arıl-zəifləmək, artat-xarab etmək, artur-aldatmaq, as-açmaq, as-asmaq, at-atmaq, ata-adlandırmaq, atlat-atlandırmaq, ay-demək, söyləmək, ayıt-əmr etmək, ayın-qorxmaq, çəkinmək, az-azmaq, abıdılmaq-örtülmək, abıtmaq-ovutmaq, açıtmaq-acıtmaq, adamak-təhlükəli olmaq, adarmak-ayırmaq, adğanmak-bağlanmaq, adırlamak-seçmək, adırmak-ayırmaq, adkaşmak-söykənmək, adrılmak-ayırmaq, ağırmak-xəstələnmək, alışmaq-almaq, əldə etmək, alkama-tərifləmək, amrılmak-sakitləşdirmək, anukmak-hazırlamaq, antıkmak-and içmək, ançulamak-tapmaq, saymaq* və s.(26)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “A” ilə başlayan feillər (XII boy): *ağırlıq et(mək), ağırt(maq), ağla(maq), ayıt(maq), al(maq), alda(maq), aid iç(mək), an(maq), aş(maq), aşur(maq)* və s.(24)

Müasir dilimizdə “A” ilə başlayan feillər: *avarlamaq, ağalanmaq, ağardılmaq, ağarmaq, ağaclamaq, ağırlama, ağırlaşma, ağlamaq, ağırmmaq, adaxlamaq, addımlamaq, adlamaq, azaylanmaq, azdırmaq, azıxmaq, ayaqlamaq, ayazımaq, ayazlamaq, aydınlatmaq, ayılmaq, aydınlaşdırmaq, ayırd etmək, ayrılışmaq, alazlamaq, alqışlamaq, aldatmaq, aldanmaq, almaq, alıqlamaq, alışdırmaq, alışmaq, alçaqlamaq, alçalmaq, anaclanmaq, anqırışmaq, andırmaq, andlaşmaq, aparmaq, apartmaq, aralanmaq, aralaşmaq, aramaq, aratlamaq, araşdırmaq, araşmaq, arıqlamaq, arıdılmaq, arıtmaq, arsızlaşmaq, artırılmaq, arxayınlaşmaq, arxalanmaq, arşınlamaq, asanlaşmaq, asmaq, atdırılmaq, atışmaq, atmaq, axmaq, axıtmaq, axnaşmaq, açmaq, acıtmaq, aşınmaq, aşkarlamaq* və s.(2)

Orxon-Yenisey abidələrində “A” ilə başlayan zərflər: *adartu-təhlükəli, aşnu-əvvəl, aşnuki-əvvəlki, azca- bir az, adara-təfərrüatlı,*

ağır-ağır- təmkinli, amti-indi, amtikan-indi, amtkı-indiki, amtik-dərhal, amul-yavaş, antran-oradan, arku-arku- yavaş-yavaş, aşnuki-əvvəlki, aşup-pis və s.(26)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da (XII boy) “A” ilə başlayan zərflər qarşıma çıxmadı. Amma bu boyda digər hərflərlə başlayan çoxlu zərflərə rast gəlinir.

Müasir dilimizdə “A” ilə başlayan zərflər: *ağrı-acısız, adbaad, addımbaaddım, addımbaşı, azacıq, azı, az-maz, az-çox, ayaq-ayağa, ayaqüstü, aybaay, aydıncı, ayıq-sayıq, ayrılıqda, ayrı, ayrıca, alaqrın, albancı, aldı-qaçdı, alıq-alıq, altdan, alçaqdan, alçaqcasına, anbaan, aradabir, arayadı, aralı, aramca, ardınca, arsızca, artıq, açıq-aydın, açıqdan, açıqca, ac-acına* və s(2)

Orxon-Yenisey abidələrində “A” ilə başlayan qoşmalar: *annar- ona doğru, adan-adan- bundan başqa, addın- başqa, digər, antada kistrə- ondan sonra, ançata-ondan sonra, aşnuank-öncə* və s.(25)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da (XII boy) və müasir dilimizdə “A” ilə başlayan qoşmalar qarşıma çıxmadı. Digər köməkçi nitq hissələrinə aid sözlərdə çox məhdud sayda dilimizdə vardır.

Beləliklə, belə məlum oldu ki, “A” ilə başlayan sözlər ən çox dilimizdə isimə və feilə aid olan sözlərdir.

II. Belə sözlərin söz yaradıcılığında rolu. Dilimizin söz yaradıcılığını təmsil edən bütün qayda və qanunları, hər şeydən əvvəl, dilin öz tərkibinə, öz quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanır, daha doğrusu onun təbiətini, quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Aydındır ki, hər hansı bir dilin təbiəti, onun quruluş xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, həmin dilin qrammatikasında öz əksini tapır. Nəticə etibarlı ilə demək olar ki, dilin qrammatik quruluşu xaricində söz yaradıcılığı prosesinin heç bir ünsuru əmələ gəlməmişdir. Daha doğrusu, bir dilin söz yaradıcılığı prosesi o dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesini və prosesin əsasında yaranan yeni leksik vahidləri, onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi.
2. Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi.
3. Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi.(18, səh 7)

Dilimizin ən qədim dövrlərindən davam edərək gəlməkdə olan, müasir dilimizdə yeni xüsusiyyətlər kəsb edərək davam edən bu üç yolu bir-birindən təcrid edilmiş bir əlaqəsi olmayan xüsusi yollar kimi düşünmək olmaz.

Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesindən öz sadəliyi etibarını ilə seçilir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol, həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyacı olan yollardan biridir. “Leksik yolla əmələ gəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni əmələ gələn leksik vahidlər (sözlər) hazır bir şəkildə dilə daxil olur və ya əmələ gələn hər hansı leksik vahid onun törədiyi ilk mənşəyindən öz məzmununu hətta forması etibarını ilə uzaqlaşır, yeni məzmunlu, yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır”. (8, səh 8)

Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi bir neçə mənbədən ibarətdir. Bunlardan ən başlıcası dialektləri hesab etmək olar. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bu vəziyyəti açıq göstərir ki, onun həm təşəkkülündə, həm də xüsusi ilə sonrakı inkişafında bütün dialektlər iştirak etmiş və öz xüsusiyyətlərini ədəbi dildə müəyyən dərəcədə saxlamışdır. Biz bunu həm də “A” ilə başlayan sözlərdə də görə bilərik. məsələn: *adlanma, adınalıq, ağırsımaq, ağızyastı, alabançı, alakeş, alanqu, alaman, alınmaq* və s. Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesində sözlərin çoxmənalılıqdan (polisemantiklikdən) omonimləşməyə doğru inkişaf yolu da az rol oynamır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili aləmində baş verir və belə prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus olan sözləri iştirak edir. Dilimizdə çoxmənalılığa meyl göstərən birinci nitq hissəsi feildir. Bu cəhətdən, demək olar ki, ikinci yeri isim və üçüncü yeri sifət tutur. Feillərdə çoxmənalılıqdan keçərək omonimləşmə prosesi ilə yeni leksik vahidlərin yaranması o zaman fəal bir şəkildə özünü göstərir ki, hərəkətlə onu icra edən əşya arasında olan münasibət, yəni hərəkət ilə materiyanın vəhdəti formal cəhətdən öz varlığını bu məfhumların şüurumuzda fərqləndirilərək abstraklaşdırıldığı bir dövrdə də saxlanmış olur. Daha doğrusu, istər əşyanı, istərsə də ona xas olan hərəkəti ifadə edən forma- söz öz vəhdətini mühafizə edir, yəni eyni fonetik tərkibə malik olan söz müxtəlif şəraitdə həm əşyanı, həm də hərəkəti bildirmək

xüsusiyyətini mühafizə edir; məsələn: *ac(maq)*- feil, *ac* - isim, sifət və ya zərf, *az(maq)* – feil, *az-* say, *at(maq)* – feil, *at-* isim , *alovlamaq*- feil, *alov-* isim və s.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, sözün çoxmənalılığından omonimləşmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi isimlərdə və sifətlərdə daha fəal rol oynayır. Belə bir proses eyni nitq hissəsi dairəsində qaldığı kimi, dairədən kənara da çıxa bilər. Başqa sözlə desək, sözün çoxmənalılığından omonimləşmə prosesində isimdən yenə də isim və ya sifətdən yenə də sifət törəyə bildiyi kimi, isimdən sifət, sifətdən isim və s törəyə bilər. Bu proseslər öz xüsusiyyətlərinə görə, əlbəttə, bir-birindən fərqlənir.

a) Əşya və hadisələrin bir-birinə bənzəməsi nəticəsində; məsələn: *ağac*-bərk gövdəli şux budaqlı bitki, *ağac*- ağacdan hazırlanmış bitki materialı, *ağ*- qar, süd , təbaşir rəngli, *ağ* –ağ rəngli bez və s. parça. *Ağzıbir*- sözübir, dilibir, müttəfiq, *ağzıbir*- tək bir çıxacağı olan yer.

b) Əşyanın fəaliyyəti, hərəkəti ilə meydana gələn hadisə və ya nəticə; məsələn : *ay*- yerin ətrafında fırlanan peyk, *ay*- peykin hərəkəti ilə əlaqədar olan 30 gün

“Leksik yolla lüğət tərkibinin zənginləşməsində və yeni sözlərin əmələ gəlməsində mühüm yerlərdən birini də söz kökünün öz müstəqilliyini itirərək sözdüzəldici (leksik və ya leksik-qrammatik, bəzən də qrammatik) şəkilçi ilə qarışdırıb, tərkib hissələrinə ayrılmayan yeni bir sözmələgətirmə prosesi tutur”.(8, səh 17) Bu proses öz mahiyyəti etibarlı ilə bir tərəfdən sözdə səsin dəyişməsi prosesi ilə, digər tərəfdən morfoloji üsulla sözlərin yaranması prosesi ilə əlaqədardır. Belə ki, bir tərəfdən hər hansı bir sözün burada göstərilən prosesi keçirməsi üçün düzəltmə sözdən ibarət olması, digər tərəfdən söz kökünün öz müstəqilliyini itirməsi və şəkilçi ilə qarışaraq, tərkib hissələrinə ayrılmayan yeni sözlərə çevrilməsi lazımdır ki, bu da sözdəki səslərin düşməsi və ya dəyişməsi ilə meydana çıxır.

Məlumdur ki, türk dillərində söz kökü müəyyən bir məfhum ifadə edən leksik bir vahid kimi özünü göstərir. Hər hansı bir söz kökünə şəkilçi artırılaraq yeni söz düzəldəndə də söz kökü öz əsas məfhum ifadə etmək xüsusiyyətini itirmir və şəkil bütövlüyünü mühafizə edir. Yeni əmələ gələn sözün ifadə etdiyi məfhum söz

kökünün məfhumu ilə bu və ya digər müxtəlif əlaqə bağları ilə münasibətdə olur. Məsələn: *ağır*- böyük çəkisi olan, güclü şiddətli, dözülməz və s. mənaları var. Bu sözə bir neçə leksik şəkilçi artırıldıqda yenə də əsas mənə ilə bağlılıq olur: *ağırlaşdırılma, ağırlaşdırılmaq, ağırlıq* və s .

Müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə eyni kökdən düzəlmiş sözlərin hamısında kök öz müstəqilliyini itirərək sadə söz kimi formalaşır, məsələn: *ayıq, ayıl(maq)* və *ayır(maq)* sözlərində söz kökünün *ay(maq)* olduğu sözlərin mənasından aydın məlum olur. Halbuki müasir dilimizdə başqa mənada *ay* sözü varsa da, feil mənasında işlənən *ay* (maq) sözü yoxdur. *Ard, arxa, art(maq), artıq, arıq* sözlərinin kökü *ar* olmuşdur ki, *geri* (*arxa*) mənasını ifadə etmişdir, bu söz indi də monqol dilində *arxa* mənasında işlənilməkdədir .

Allan(maq)- aldan(maq) , *aldat(maq)* sözlərinin kökü *yalan* mənasında işlənmiş olan *al* sözüdür. *Yalan* sözünün özü belə əslində *al* kökündən əmələ gəlmiş feili sifətdən törəmə isimdir. Deməli, *al* sözü öz yerini *yalan* sözünə tərk edərək dilimizdən çıxmış və arxaikləşmişdir. Bunu kimi, *anlaq, anlat(maq), anlaş(maq), andır, anqır(maq)* sözlərinin kökü də *an* olmuşdur ki, *yaddaş* mənasında işlənmişdir. Bu söz müasir Türkiyə türkcəsində *anmaq* , *yada salmaq* (Dün seni andım da derinden) mənasında işlənir.

“Morfoloji yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesi müasir türk dillərinin, həmçinin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Bu proses öz mahiyyəti etibarilə sintaktik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesinin müəyyən bir inkişaf dərəcəsini təşkil etsə də, dilimizin bugünkü səviyyəsində o qədər mürəkkəbləşmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etmişdir ki, tam mənası ilə ilk mənşəyindən uzaqlaşaraq, söz yaradıcılığı sistemində xüsusi bir proses kimi formalaşmışdır”. (8, səh 24)

Leksik yolla sözlərin əmələ gəlmə prosesində gördüyümüz kimi, morfoloji yolla əmələ gələn sözlərin özləri zaman keçdikcə sadə sözlərə çevrilir. Beləliklə, müasir dildə sadə sözlərdən düzəltmə sözlər, sadə və düzəltmə sözlərdən mürəkkəb sözlər əmələ gəldiyi halda, öz tarixi inkişafı etibarilə bunun tam əksi olaraq əvvəl mürəkkəb sözlərin əmələ gəlmə prosesi yaranmış, bu prosesdən düzəltmə sözlərin yaranması prosesi meydana gəlmiş və nəhayət, düzəltmə sözlərin sadə sözlərə çevrilməsi prosesi onu təqib etmişdir.

Məlum məsələdir ki, morfoloji yolla sözdüzəltmə prosesində əsas rol oynayan abstrakt ünsürlərin- şəkilçilərin ümumi cəhətlərini bilmədən, onların xüsusi cəhətlərini, hər nitq hissəsinə xas olan əlamətlərini və nəhayət, hər şəkilçinin spesifik xüsusiyyətlərini bilmək qeyri-mümkündür. Bunların ümumi cəhətlərini isə belə bir bölgədə tədqiq etmək olar:

1. Leksik və ya qrammatik əlamətlərinə görə;
2. Məhsuldarlığına və qeyri məhsuldarlığına görə;
3. Törəmə yollarına görə;
4. Fonetik xüsusiyyətlərinə görə;
5. Məna ardıcılığına görə;

Nitq hissələri və hər şəkilçinin spesifik xüsusiyyətləri cəhətdən də bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Ad düzəldənlər.
a) adlardan ad düzəldənlər; b) feillərdən ad düzəldənlər;
2. Feil düzəldənlər.
a) adlardan feil düzəldənlər; b) feillərdən feil düzəldənlər;
3. Zərf düzəldənlər.
a) adlardan zərf düzəldənlər; b) feillərdən zərf düzəldənlər;

“A” ilə başlayan türk mənşəli sözlərdə də morfoloji yolla söz yaradıcılığı geniş yayılmışdır. Biz bunu yuxarıdakı bölgü əsasında göstərə bilərik. Leksika ilə qrammatikanın qarşılıqlı münasibətinə görə şəkilçilər leksik, leksik-qrammatik, qrammatik-leksik, qrammatik qruplara bölünür.

Birinci qrupa aid olanlar: *ağırlaşmaq, axtarımaq, alışmaq, alqışlamaq* və s.

İkinci qrupa aid olanlar: *almaçı, alaçı, ayaçı* və s.

Üçüncü qrupa aid olan: *ağlayan, axacaq, azalmalı* və s.

“Məhsuldarlığına görə şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olur. Şəkilçilərin bu cəhəti onların mənşəyi və qədimliyi ilə bağlıdır. Məhsuldar şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə qeyri-məhsuldar şəkilçilərə nisbətən daha qədim tarixə malik olduğu üçün, dildə getdikcə geniş bir yaradıcılıq mühiti kəsb edə bilmişdir. Digər tərəfdən bunların daha qədim olması müxtəlif türk dillərində indiyə qədər məhsuldar şəkilçilər kimi yaşamasına səbəb olmuşdur”.(6, səh 140) Bu şəkilçilər özünü “A” ilə başlayan sözlərdə də özünü geniş göstərir. Dilimizdə istər məna xüsusiyyətlərinə görə və istərsə çox

söz yaratmasına görə ən məhsuldar sayılan -lıq, -lik, -luq, -lük, -çı, -çi, -çu, -çü, -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləridir; məsələn: *açarçı, açarçılıq, acliq, acıqlı, ayaqlıq, ayaqçı, atlı, atıcılıq, atalı, asmalıq, arxalı, arxalıq* və s.

Şəkilçilərin digər formalarından da “A” ilə başlayan sözlərimizdə geniş formada istifadə olunur; məsələn: *ağardılma, ağardıcı, ağarantı, ağaclamaq, ağızlaşmaq, ağırbaşlı, ağcalı, adlı, ayazlıq, aylıqlı, alazlamaq, aldadıcı, alıcılıq, arınmış, aralanmaq, asanlıqla, atılma, astarlıq, axın, axıntılı* və s. (1)

Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin yaranması öz tarixi etibarilə morfoloji prosedən qədim olmasına baxmayaraq, bu proses, həmin proses əsasında yaranan sözlərin sürətlə dəyişilməsi və sadə sözlərə çevrilməsi və ya bir sözün şəkilçiləşməsi etibarilə çox mütəhərrik olması kimi bir xarakterə malikdir. Odur ki, müasir dilimizdə mövcud olan mürəkkəb sözlərin etimoloji tarixi düzəltmə sözlərə nisbətən dövrümüzə daha yaxındır. Deməli, mürəkkəb sözlər dilin lüğət tərkibində daha mütəhərrik olub, sürətlə dəyişmə xüsusiyyətinə malikdir. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının əsas tədqiqat obyektini düzəltmə sözlər olduğu kimi, sintaktik söz yaradıcılığı prosesinin də tədqiqat obyektini mürəkkəb sözlərdir. Müasir Azərbaycan dilində olan mürəkkəb sözləri düzgün tədqiq etmək üçün bu sözlərin yaranmasını təmin edən bir sıra cəhətləri aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir: 1. maddi əsas, 2. komponentlərin məna xüsusiyyətləri, 3. komponentlərin tipləri, 4. forma və məzmun münasibətləri, 5. komponentlər arasında əlaqə.

“Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi, əsasən, bizim xarici aləmlə olan əlaqəmiz və ona münasibətimiz nəticəsində baş verir. Bu cəhətdən məsələyə yanaşdıqda, demək olar ki, hər bir mürəkkəb sözün yaranmasının özünəməxsus bir maddi əsası vardır”.(6, səh 172) Bunlar müxtəlif xüsusiyyətlərə görə ayrılır:

1. Funksiyaya görə. Burada əşyanın daşdığı funksiya mühüm yer tutur. Bu formaya uyğun “A” ilə başlayan sözlərə dilimizdə rast gəlinmir.

2. Əlamətə görə. Bir sıra mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı əlamət böyük rol oynayır, məsələn: *Ağacdələn* elə bir quşdur ki, onun əlaməti dimdiyi ilə ağacı dələməkdən ibarətdir.

Ağacdoğrayan, ağacqurbağası, ağacqurdu, asqırıqotu və s. bu tipli sözlərə aiddir.

3. Bənzətməyə görə. Mürəkkəb sözlərin demək olar ki, çox qismi, əşya və hadisənin müəyyən bir əlamətə və ya əşyaya bənzədilməsi nəticəsində əmələ gəlir, məsələn: *ağciyər, açıqqəzən, açıqqöz, açıqürək, alabəzək, acgöz, ağırayaq, ağırətəbiətli, ağırətərpənən, ağziacıq* və s.

4. Qüvvətləndirməyə görə. Bu cür mürəkkəb sözlər, əsasən, eyni sözün təkrarilə yaranır; məsələn: *açıq-saçıq, addimbaaddım, ad-san, ağızbaağız* və s.

5. Mənsubiyyətə görə, məsələn: *ayaqqabı, ağziboşluq* və s.

Komponentlər arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərinə görə nitq hissələri üzrə mürəkkəb sözlər iki qrupa bölünür:

1) əlaqələrin bütün xüsusiyyətlərini maksimal surətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlər: bunlara isim, sifət, zərflər aiddir. Bu tipli sözlər kifayət qədər “A” ilə başlayan sözlərimizdə rast gəlinir, məsələn: *alt-üst, Ağdam, ağcaqanad, ayaqqabı, adlı-sanlı, al-əlvan, al-qırmızı, ağız-ağıza* və s.

2) əlaqələrin bütün xüsusiyyətlərini minimal surətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər: bunlara isə mürəkkəb feillər daxildir. Mürəkkəb feillə bağlı dilçilərimizin müxtəlif fikirləri vardır. Dilçi S. Cəfərovun qaydalarını əsas götürsək “A” ilə başlayan mürəkkəb feillərimiz var; məsələn: *ad almaq, ad batırmaq, ara vurmaq, araya qoymaq, ayağına yazmaq, ayağına dolaşmaq, ağızına baxmaq, arada qalmaq* və s.

Hibrid sözlər. Bildiyimiz kimi, dilin zənginləşməsinin yollarından biri başqa dillərdən alınan sözlər hesabınadır. Bu sözlər ya birbaşa dilə daxil olub müstəqil işlənir, ya da dildə işlənən mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsində özünü göstərir. Bu tipli sözlərin müəyyən qismi dilimizdə olan sözlərin ekvivalenti kimi, digərləri isə öz sözlərimizə qoşularaq tam yeni mənalar kəsb edən sözlərdir. Bu tipli sözlər hibrid sözlər adlanır. Dilimiz digər yaxın xalqların dilləri ilə sıx əlaqədə olduğu üçün onların dillərindən dilimizə kifayət qədər bu cür sözlər daxil olub. Bu həm mürəkkəb sözün birinci tərəfində, həm də ikinci tərəfində özünü göstərir. “A” ilə başlayan sözlərimizə

aid olan hibridlərə aşağıdakıları aid etmək olar; məsələn: *ab- hava, acıbiyan, açıq-aşkar, açıqfikir, adamaldadan, adamboyu, adamaoxşamaz, adambaşı, ağabacı, ağanənə, ağbəxt, ağbəniz, ağırtəbiətli, ağqvardiyaçı, ağlabatan, ağlagəlməz, ağlasıgmaz, ağsaqqal, ağvalideyn, ağzıdualı, ağzıpərtöv, ahugözlü, alacəhrə, alafırəngi, alaflama, alafranqa, alakülüng, alapars, alaməhzəb, allahaxtaran, allahqurucu, allahpayı, anaşaçəkən, araqçəkən, arfaçalan, aşxana, aşıqboylu* və s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində türk mənşəli sözlərin quruluşu

Azərbaycan dilinin sözləri tərkibcə kök və şəkilçidən ibarətdir, başqa sözlə desək, müasir Azərbaycan dilində işlənən sözlərin quruluşu əsas və qeyri-əsas olaraq olaraq iki hissəyə bölünür. Sözlün əsas hissəsi dilçilik elmində kök, qeyri- əsas hissəsi isə şəkilçi adlanır. Sözlün kökü şəkilçidən yalnız şəkli əlamətlərinə görə deyil, eyni zamanda məzmununa görə də fərqlənir; çünki dilimizdə elə söz kökləri vardır ki, onlar şəkil əlamət, hətta fonetik tərkib etibarilə belə, şəkilçilərdən fərqlənmir. *Sən, san, siz, süz, inci, un, qan, dən, dan, daş, iş, aş* kimi vahidlər eyni şəkildə, eyni fonetik tərkibdə söz kökləri olduqları kimi, müxtəlif köklərlə birləşib işləndikləri zaman şəkilçi də ola bilər. “Şəkilçilər mənşə etibarilə müstəqil söz köklərindən əmələ gəldikləri üçün onların bir qismi hələ də müstəqil işləndiyi zaman əsas söz kökü kimi müəyyən mənə ifadə edə bilir”(18, səh 6).

Sözləri kök və şəkilçiyə ayıraraq, onları yalnız şəkli əlamətinə görə bir-birindən fərqləndirmək mümkün deyildir. Onları söz tərkibində oynadığı rola və məzmununa malik olub-olmamlarına görə müəyyənləşdirmək olar. Buna görə də sözlün kökü ilə şəkilçisi arasında mövcud olan aşağıdakı fərqləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Kök sözlün əsasını təşkil edir.
2. Sözlün kökü şəkilçidən ayrıca işlənə bilmir.
3. Kök müstəqil leksik mənaya malik olur.
4. Kök sabit qalır, dəyişmir.
5. Bir söz kökü müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər.
6. Azərbaycan dilinin söz köklərinin yalnız sonuna şəkilçi əlavə oluna bilər. Sözlün ayrıca işlənib müstəqil leksik mənaya malik olan və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir.

2. Şəkilçilər isə köklərin tamamilə əksinə olaraq, sözün əsasını təşkil edə bilmir. Onlar kökdən ayrı işlənmiş, müstəqil mənaya malik olmur və söz kökünün tələbinə görə dəyişir. Sözün ayrılıqda işləmə bilməyən, müstəqil mənaya malik olmayan və söz köklərinə bitişdikdə onların ya şəklini, ya da şəkli ilə birlikdə məzmununu dəyişən hissəsinə şəkilçi deyilir.

3. Sözlərin hamısı eyni quruluşa malik olmur, yəni dilimizdə işlənən sözlərin hamısı sadə söz köklərindən ibarət deyildir. Əgər bütün sözlər sadə kökdən ibarət olsa idi, dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçiləri yaranmasına ehtiyac qalmazdı. Digər tərəfdən, dil yalnız sadə söz kökləri ilə kifayətlənə bilməz. Dilin inkişafı bir sözdən yeni bir sözün yaranmasını tələb edir. Sadə bir söz kökünün ibtədai mənasının əsasında yeni bir mənanın yaranması lazım gəlir ki, bu da sadə söz kökünün fonetik tərkibini, öz şəklini dəyişməsi ilə mümkün ola bilər. Lakin bu dəyişmə elə bir şəkildə olmalıdır ki, sözün yalnız formasına deyil, onun məzmununa da təsir etmiş olsun. Buna görə də dilimizdə işlənən sözlərin bəzisi bir köklə bir sözdüzəldici şəkilçidən, bəzisi də iki və daha artıq sözün birləşməsindən ibarət olur.

Odur ki, sözləri quruluşuna görə üç qismə ayırmaq olar: 1) sadə sözlər; 2) düzəltmə sözlər; 3) mürəkkəb sözlər.

a) Sadə sözlər. Heç bir kiçik hissəyə bölünməsi mümkün olmayan, yalnız bəsit bir sözdən – bir morfoloji vahiddən ibarət olan sözlər sadə sözlərdir. Bu tipli sözlər “A” başlayan sözlərimizin əsasını təşkil edir. Bildiyimiz kimi sadə sözlər bütün nitq hissələrimizi əhatə edir. Bu sözlər mənalarına görə müxtəlif nitq hissələrinə ayrılır.

Sadə isimlər. Heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən əşyaların adlarını bildirən isimlərdir; məsələn: *ata, ay, arpa, ana, ağac, ağız, avar, ağı, ad, ada, adax, addım, ayaq, ayaz, alaq, alay, alaf, albalı, alın, alma, almaz, alov, alt, alça, anbar, aran, arva, arvad, arğac, ard, arı, armud, arpa, arx, arşın, aslan, axta, axça, aş, açar* və s.(2)

Sadə sifətlər. Sadə bir söz öz vəzifəsi, mənası vasitəsilə əşyanın həcmi, keyfiyyətini, xasiyyətini, müxtəlif cəhətdən ölçüsünü və s. bildirir. Madam ki, bir söz heç bir xarici əlamətə (dərəcə şəkilçilərindən başqa) ehtiyac olmadan müəyyən bir varlığın

və ya hadisənin əlaməti ola bilir, deməli, o sözün vəzifəsi və ilkin məzmunundakı sifətlik mənasına əsasən, onu sifət adlandırmaq mümkündür. Buna görə də belə sifətlərə sadə sifət adı verilmişdir. Azərbaycan dilində rəng bildirən, keyfiyyət bildirən, müxtəlif cəhətdən ölçü və həcm bildirən, dad bildirən, zahiri əlamət bildirən sadə (əsl) sifət hesab olunur; məsələn: *ağ, ağır, alçaq, azgın, arıq, asan, açıq, ac, acı* və s

Sadə saylar: *az, altı, artıq*.

“A” ilə başlayan sadə əvəzlilər dilimizdə işlənmişdir. Bu cür əvəzlilər yalnız qədim abidələrimizdə rast gəlinir.

Sadə feillər. Heç bir sözdüzəldici şəkilçinin köməyi olmadan feilə xas olan kateqoriyaları özündə birləşdirən feillərə sadə feil deyilir; məsələn: *ağlamaq, ağramaq, ağrımaq, azmaq, ayılmaq, ayıtmaq, aldanmaq, almaq, aparmaq, aramaq, araşdırmaq, araşmaq, artmaq, asmaq, atmaq, axmaq, açmaq, acmaq, aşmaq* və s.(1)

Sadə zərflər: *az, aşağı, artıq, ayrı*.

b) Düzəltmə sözlər (həm də sadələşmiş). Düzəltmə sözlər həm şəkil, həm də məzmunca sadə sözlərdən fərqlənir. *Ata* sözü bir kökdən ibarət olduğu halda, *atalıq* sözü düzəltmə sözdür, çünki *atalıq* sözünü *at* və *-lıq* şəklində iki ayrı-ayrı hissəyə bölmək mümkündür. Bu hissələrdən birincisi müstəqil, ikincisi qeyri-müstəqildir; birinci hissənin məzmunu olduğu halda, ikinci hissənin təklidə heç bir məzmunu yoxdur. Yalnız *ata* sözünə bitişdiyi zaman müəyyən məzmunla malik olur; yəni müəyyən mənalı sadə bir sözdən başqa bir mənalı söz düzəldir. Deməli *atalıq* sözü ona görə düzəltmə olur ki, onun tərkibində sözdüzəldici şəkilçi vardır. Buradan da ümumi nəticə çıxır ki, tərkibində sözdüzəldici şəkilçi olan sözlərə düzəltmə sözlər deyilir.

Sadə sözlər sözdəyişdirici şəkilçi qəbul edərək, öz sadəliyini itirmədiyi kimi, düzəltmə sözlər də həmin şəkilçiləri qəbul etdikdə öz düzəltmə sözlüyünü itirmir; *ataya* sözü sadə, *atalığa* sözü isə düzəltmə sözdür. Sadə sözlər sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərkən yeni məzmunlu bir sözə çevrildiyi kimi, düzəltmə sözlər də başqa bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etdikdə tamamilə eyni məzmunlu bir söz olur, lakin düzəltmə sözlükdən çıxır. Söz kökünə sözdüzəltmə

məqsədindən asılı olaraq bir neçə dəfə şəkilçi artırılı bilər: *aydınlama- aydınlamaq- aydınlatmaq- aydınlaşdırılmaq*.

“A” ilə başlayan düzəltmə sözlərimiz dilimizdə geniş formada işlənmişdir. Bu həm də dilimizdə sözlərin yeni leksik mənə ifadə etməsində mühüm rol oynayır. Dilimizdə demək olar ki, bütün əsas nitq hissələri üzrə bu tipli sözlərə rast gəlmək olar. Bu sözləri nitq hissələri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Düzəltmə isimlər. Düzəltmə isimlər xarici əlamətlərlə, yəni sadə sözlərin şəklini dəyişməklə əmələ gələn isimlərdir. Belə isimlərə morfoloji yolla əmələ gələn isimlər deyilir. Düzəltmə isimlər isim, sifət, say, əvəzlik və feillərdən düzəlir. Düzəltmə isimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlir:

1. –lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi vasitəsilə sadə isim və sifətlərdən, həmçinin feildən düzələn sifətlərdən, eləcə də say və əvəzlilərdən keyfiyyət, xasiyyət, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət, yer və əşya adı bildirən isimlər düzəldir: *arxalıq, azlıq, atalıq, analıq, ağızlıq, ağızsızlıq, ağımtıllıq, ağırsızlıq, adaxlıbazlıq, adaxlılıq, ağciyərlilik, addımlıq, ayaqlıq, ayazlıq, aydınlıq, ayıqlıq, aylıq, ayrılıq, alaqqılıq, alacalıq, albalılıq, alınmazlıq, alışqanlıq, almalıq, altılıq, alçalıq, arvadlıq, aralıq, araçılıq, arançılıq, arğacılıq, ardıcılıq, arıçılıq, armudluq, arsızlıq, arxayınçılıq, arşınlıq, asanlıq, asılılıq, asrallıq, astalıq, astarlıq, atıcılıq, axıcılıq, axsaqlıq* və s. (2)

2. –lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə yer münasibəti bildirən isimlər işlənir. “A” ilə başlayan az sözdə işlənir; məsələn: *adaxlı, arğalı, aranlı* və s.

3.–çı (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət və s mənaları ifadə edən isimlər düzəlir; məsələn: *ayaqçı, alaqqçı, alaçı, anaşçı, andçı, arançı, araçı, arşınçı, axtarışçı, açarçı* və s.

4.–ış (-iş, -uş, -üş) şkilçisi vasitəsilə hal-vəziyyət, hərəkət bildirən isimlər düzəlir; məsələn: *alış, ağlayış, anlayış, atış, axış, axtarış, açış* və s.

5. Digər şəkilçilər vasitəsilə də isimlər düzəlir; məsələn: *ağarantı, ağarma, ağartı, ağdaş, ayılma, alaş, alım, alıq, alıc, almacıq, aralaşma, axıntı* və s .

Düzəltmə sifətlər. Müasir Azərbaycan dilində işlənən düzəltmə sifətlər yaranmalarına görə müxtəlifdir. Onlar həm xalis türk mənşəli

söz və şəkilçilərdən düzəlmiş sifətlər, həm də başqa dillərdən keçmiş düzəltmə sifətlərdir. Bəzi müstəsna nəzərə alınmazsa, düzəltmə sifətlər başlıca olaraq, adlardan və feillərdən əmələ gəlir. Şübhəsiz, düzəltmə sifət olmaq üçün hər nitq hissəsi özünəməxsus ayrıca şəkilçi tələb edir. Buna görə də adlardan düzələn sifətlərlə feillərdən düzələn sifətlərin həm məzmun, həm şəkil, həm də başqa dillərdən keçmiş sözlərin iştirak edib-etməməsi cəhətindən böyük fərqi vardır. Bu fərqi izah etmək üçün burada düzəltmə sifətlərin növlərindən ayrılıqda bəhs etmək məqsədə müvafiq hesab edilir. Düzəltmə sifətləri başlıca olaraq, iki hissəyə bölmək olar: 1) adlardan düzələn sifətlər; 2) feildən düzələn sifətlər.

İsmdən düzələn sifətlər. 1.-lı(-li,-lu,-lü) şəkilçisi ilə keyfiyyət, dad, yer mənsubiyyəti, ailə mənsubiyyəti, kəmiyyət çoxluğu, xasiyyət, əlamət və s bildirən sifətlər düzəlir: *ağlı, ağuzlu, ağcalı, adlı, ayaqlı, ayazlı, aylı, aylıqlı, alaqlı, alalı, alacaqlı, alacalı, allı, analı, atalı, andlı, arlı, arpalı, artımlı* və s.

2.-sız, (-siz, -suz, -süz) şəkilçisi vasitəsilə -lı (-li, lu, lü) şəkilçisinin yaratdığı mənaların əksi, yəni mənfi mənə ifadə edən sifətlər düzəlir: *ağrsız, adsız, ayaqsız, andsız, arsız, artımsız* və s.

3. Digər şəkilçilər vasitəsilə də sifətlər düzəlir; məsələn: *ağardıcı, ağımsov, ağımtıl, ağlağan, ağlayıcı, ağrsızlaşdırıcı, almacıq, azğın* və s.

Düzəltmə sayılar “A” ilə başlayan sözlərimizdə yoxdur.

Düzəltmə feillər. Məlum olduğu üzrə, müstəqil sözlərin şəkilçi halına düşüb, bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi əmələ gətirməsi dilin əsas nitq hissələrinin əmələ gəldiyi dövrdən daha sonralara aiddir. Dil öz inkişafında o mərhələyə gəlib çatır ki, əvvəllər danışığ üçün lazım olan sadə sözlərlə artıq kifayətlənmək mümkün olmur. Dilin öz inkişaf qanununa əsasən müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə ayrı-ayrı nitq hissələrindən yeni sözlər yaratmağa ehtiyac artır və bu yolla da düzəltmə sözlər yaranmağa başlayır.

Dilimizdə olan düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan əmələ gəldiyi kimi, feil köklərindən də əmələ gələ bilər. İsim, sifət, say, əvəzlik, zərf və yamsılamalardan feil əmələ gətirən şəkli əlamətlər (şəkilçilər) aşağıdakılardır: *-la, (-lə); -lan(-lən), -laş, (-ləş); -an, (-ən), -a,(-ə); -ar,(-ər); -ı,(-i,-u, -ü); -sa,(-sə); -*

imsə, (-ümsə); -al,(-əl), -ilda,(-ildə,-ulda, -üldə); -ıq,(-ıx, -ik, uk, -ux); -aş, (-əş) və s.

1.-la (-lə) şəkilçisi isim, sifət, say, zərflərdən feil əmələ gətirir; məsələn: *alqışla(maq), arıqla(maq), avarla(maq), ağızla(maq), ağırla(maq), adaxla (maq), addımla(maq), ayaqla(maq), ayazla(maq), alafla(maq), alıqla(maq), arala(maq), aratla(maq), arğacla(maq), aratla(maq), arxala(maq), astarla(maq), atla(maq) və s. (2)*

2. -laş (-ləş) sifət, say və zərfdən düzəltmə feil əmələ gəlir; məsələn: *ayaqlaş(maq), ağaclaş(maq), ağızlaş(maq), ağırlaş(maq), addımlaş(maq), azğınlaş(maq), aydınlaş(maq), alçaqlaş(maq), aralaş(maq), arvadlaş(maq), arsızlaş(maq), arxayınlaş(maq), asanlaş(maq), astalaş, aclaş(maq), andlaş(maq) və s.(2)*

3. -lan (-lən) şəkilçisi ilə isim və sifətdən düzəltmə feil əmələ gəlir; məsələn: *acıqlan(maq), ağulan(maq), adaqlan (maq), adaxlan(maq), adlan(maq), ayaqlan(maq), alaqlan(maq), alqışlan(maq), alovlan(maq), alçaqlan(maq), aralan(maq), arğaclan(maq), arıtan(maq), arsızlan(maq), arxalan(maq), arşınlan(maq), astarlan(maq), atlan(maq), axtalan(maq) və s.(2)*

4. -al(-əl, -l) şəkilçisi ilə sifət və saylardan düzəltmə feil əmələ gəlir; məsələn: *azal(maq), alçal(maq), aralamaq və s(2).*

5. Digər şəkilçilər vasitəsilə düzələn feillər: *ağart(maq), ağırsı(maq), ağna(maq), ağna(maq), ağnaş(maq),ağrit(maq), addımlat(maq), azıt(maq), alovlat(maq) və s.(2)*

Feildən düzələn feillər. Başqa nitq hissələrindən feil düzəldiyi kimi, sadə, düzəltmə feillərdən də feil əmələ gəlir. Belə feillər ona görə düzəltmə hesab olunur ki, bunların da müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə həm şekli, həm də mənası dəyişdirilir. Sadə feil köklərindən düzəltmə feil əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1.-dır (-dir, -dur, -dür): *ağartdır(maq), ağırsızlaşdır(maq), adaxlandır(maq), adlandır(maq), azdır(maq), azışdır(maq), ayaqlandır(maq), aydınlaşdır(maq), aylandır(maq), aldır(maq), alışdır(maq), alovlandır(maq), alçaqlaşdır(maq), alçaldır(maq), aratdır(maq), arıtdır(maq), asanlaşdır(maq), astalaşdır(maq), atlandır(maq), axızdır(maq), açdır(maq), aclaşdır(maq), acışdır(maq), acındır(maq), aşındır(maq) və s.(2)*

2.-iş (-iş, -uş, -üş, -aş, -ş): *ağarış(maq), azışıdır(maq), azışı(maq), alışı(maq), araş(maq), atışı(maq), axışı(maq), acışıdır(maq)* və s.(3)

3.-ıl(-il,-ul, -ül): *ağardıl(maq), azdırıl(maq), ayıl(maq), alçaldıl(maq), arıdıl(maq), artıdıl(maq), asdırıl(maq), asıl(maq), atdırıl(maq), axtarıl(maq), açıl(maq), aşırıl(maq)* və s.(2)

Düzəltmə zərflər müxtəlif şəkildə vasitəsilə düzəlir; məsələn: *açıqcasına, aralı, aramca, ardınca, arxayınca, astaca* və s.

Dilimizin tarixi inkişafı dövründə bəzi sözlər var ki, onlar əvvəl düzəltmə sözlər kimi işlənib. Bu cür sözlər "A" ilə başlayan sözlərimizdə də müşahidə olunur; məsələn: *ayran- ayırmaq* sözündən yaranıb. Digər misallar: *ağlar, adaxlı, azğın, ayırım, alım, alma, arxayın, asqı, axar, axır, axın, açar, açıq* və s.

c) Mürəkkəb sözlər (həm də sadələşmiş). Mürəkkəb sözlər həm sadə, həm də düzəltmə sözlərdən fərqlənir. Mürəkkəb sözlər vasitəsilə ayrı-ayrı kəmiyyət və keyfiyyətlərdən yeni keyfiyyət yaradılır. Burada ayrı-ayrı məzmunlardan yeni məzmun əmələ gətirilir.

"İstiot sözünün tərkibində iki müstəqil söz vardır: isti, ot. Bu sözlərin hər ikisi təklikdə ayrı-ayrı mənalara malik sözlərdir. Bunlardan birincisi hərarət, ikincisi əşya(göyerti) məzmununu ifadə edir. Lakin bu müxtəlif mənalara malik ayrı-ayrı sözlər birləşdiyi zaman tamamilə başqa bir mənaya malik yeni bir söz şəklini alır. Bu birləşmə nəticəsində sözlərin şəkli əlaməti dəyişmədiyi halda, mənə tamamilə dəyişir. Hər iki söz öz əvvəlki mənasını itirir, ikisi birlikdə bir mənə ifadə etməli olur. Həqiqətən, *istiot* sözü ilə bugünkü anlayışa görə nə istilik, nə bitki mənası dərk edilir. Bugünkü anlayış onu tamamilə başqa bir varlıq kimi dərk edir. Lakin bu o demək deyildir ki, istiotun göyerti növündən olması və istilik keyfiyyəti yaratmaq xassəsinə malik olması inkar edilir; əksinə, bu söz tamamilə doğru olaraq öz növünə və xassəsinə əsasən yaranmışdır. Başqa sözlə desək, həmin otda istilik yaratma əlaməti olduğu üçün də istiot adını daşıyır. Lakin əlamət və xassəsinə görə ona verilən ad ayrı-ayrı mənalar əsasında iki sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gələn yeni bir sözdür. Deməli, iki və daha artıq müstəqil söz birləşib əvvəlki ayrı-ayrı mənalar əsasında yeni mənə ifadə edən bir mürəkkəb söz əmələ gətirir. Başqa cür desək, ayrı-ayrı

kəmiyyətlərin birləşməsi nəticəsində yeni bir kəmiyyət əmələ gəlir, yeni bir söz yaranır". (18, səh 9)

Mürəkkəb isimlər. İsimlərin quruluşca üçüncü qisminə mürəkkəb isimlər daxildir. Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla əmələ gələn isimlərdir. Müasir ədəbi dilimizdə mürəkkəb isimlər müxtəlif şəkildə düzəlir:

1. Bir sadə sifətlə bir ümumi isim birləşərək mürəkkəb isim əmələ gətirir; məsələn: *ağsaqqal, ağbirçək, ağqızıl, ağdiş, ağzıqara, ağziyastı, ağyol, ağyarpaq, ağköynək, ağsu, ağürək, ağciyər, ayağıyüngüllük, alabaş, alaqanad, alaqanqal, alaqarğa, alabuğa, alabaxta, alaqarı, alayarımçılıq, alacaqanad, acqovun, acıyoşşan, acıyonca, ac-yalvac* və s. (2)

2. Bir və ya hər iki ümumi isimlə bir feli sifət birləşərək mürəkkəb isimlər əmələ gətirir: *ağacdələn, aşıüzən, ağacdeşən, ayıoynadan, arşınölçən, atqaytaran* və s.

3. İkincisi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən iki ismin birləşməsindən mürəkkəb isim əmələ gəlir və bitişik yazılır, məsələn: *ayaqqabı, ağacqurbağası, ağacqurdu, ağackəpənəyi, ağızsurutməsi, ayaqyeri, ayaqyolu, ayaqkərəsi, ayaqdaşı, ayaqduzağı, aybaşı, arayadı, arahəkimi, armudgülü, aşbaşı* və s. (2)

4. İkincisi yer adı olan iki sözdən mürəkkəb isim əmələ gəlir və bitişik yazılır; məsələn: *Ağdam, Ağsu, Ağdaş* və s.

5. Mürəkkəb isimlərə -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi əlavə etdikdə mürəkkəb isim əmələ gəlir, məsələn: *ağziyaçlıq, ağzıdağımlıq, ağziyavallıq, ağzımavaylıq, ağsaqqallıq, ağciyərlilik, alayarımçılıq, açıqgözlülük, açıqürəklilik, açıq-saçıqlıq* və s

6. Sinonim və antonimlər vasitəsilə də mürəkkəb isimlər əmələ gəlir, məsələn: *ata-ana, ana-bala, ata-bala, ana-bala* və s.

Mürəkkəb sifətlər. Azərbaycan dilində sifətlərin quruluşca üçüncü növünə mürəkkəb sifətlər daxildir. Mürəkkəb sifətlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Lakin bu birləşmə tərkib şəklinə olmur. Buradakı iki ayrı-ayrı söz əvvəlki məzmunların əsasında yeni məzmun ifadə edən bir söz kimi işlənir, hətta bunlar iki müxtəlif nitq hissəsindən əmələ gəldikdə belə, bir vurğu altında işlənir.

1. İsmədən və ya sifətdən düzəlmiş iki sifətin yanaşı işlənməsi ilə mürəkkəb sifətlər əmələ gəlir. Belə mürəkkəb sifətlər bəzən həm

şəkil, həm də mənaca eyni sözlərdən, bəzən də mənaca yaxın, şəkilcə müxtəlif sözlərdən ibarət olur: *ala-tala, alax-bulax, alaşiq-dolaşiq, allı-əlvanlı, allıgüllü, allı-şallı* və s.

2. Bir sadə sifət və bir isimdən mürəkkəb sifətlər düzəlir: *ağqanadlı, ağdərili, ağırbaşlı, ağırüklü, ağıyarpaqlı, alyanaqlı, açıqürəkli, alçaqtəpəli, ağüzlü* və s.

3. Bir əsli sifət və bir isimdən mürəkkəb sifətlər düzəlir: *ağbaş, ağgöz, ağsifət, aladağ, alagöz, ağmaya, ağırayaq, ağcamaya* və s.

4. Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənən isimdən, ikinci tərəfi sadə və düzəltmə sifətdən ibarət mürəkkəb sifətlər: *ağziacıq, ağziqara, ağzıdağımıq, ağziyəri, ağziyava, ağziyarı, ağziyarıq, ağzikəsərli, ağziköpüklü, ağzıgen, ağziodlu, ağziopoladlı, ağziüstə, ağziöyüşlü, ağzıcıriq, ayağıyüngül, ayağıpərdəli, ayağısürüşkən, ağziköpüklü, ağrikəsən, adibədnam, ayağıağır* və s.

5. Müxtəlif hallarda işlənmiş bir isim və ya zərflə feili sifətin birləşməsindən mürəkkəb sifətlər əmələ gəlir, məsələn: *ağacdoğrayan, ağacmişarlayan, ağzabaxan, ağırtərpənən, alovsaçan, aravuruşduran, ara qarışdıran* və s.

6. Bir say və bir sadə və ya düzəltmə isimdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər, məsələn: *altıaylıq, altıbarmaq, altıbaşlı, altıbucaqlı, altıqatlı, altıdüymə, altıyanlı, altıgünlük, altımərtəbəli, altıtarlalı, altıcərgəli, azuşaqlı* və s.

7. Biri isim və düzəltmə sifətdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər, məsələn: *ağızburunlu, ayparalı, ayüzlü, alovgözlü* və s.

8. *Ala* komponenti ilə əmələ gələn mürəkkəb sifətlər, məsələn: *alabəzək, alabişmiş, alabuğa, alaqaranlıq, alaqarın, ala-qara, aladəymiş, alayetişmiş, alapörtü, alatoran* və s.

9. Hər iki tərəfi sadə, bir tərəfi düzəltmə və ya hər iki tərəfi düzəltmə sifətlərdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər; məsələn: *ağırtərpənişli, ayılı-ulduzlu, alqırmızı, analı-atalı, analı-balalı, arvadüzlü* və s.

Mürəkkəb feillər. Öz zənginliyinə və oynadığı roluna görə müasir ədəbi dilimizdə işlənən mürəkkəb feillər də böyük əhəmiyyətə malikdir. Son zamanlar dilimizdə külli miqdarda mürəkkəb feillər yaranmışdır. Bir isimlə bir feildən əmələ gəlmiş mürəkkəb feil həm ismin, həm də feilin əvvəlki məzmunu dəyişdirir, yeni bir məzmun ifadə edir. Bu da feillərin mənasından irəli gəlir.

Çünki dilimizdə bir şəkildə müxtəlif mənaları ola bilər. Lakin dilimizdə bunlara baxmayaraq mürəkkəb feil haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Görkəmli dilçi prof. Y. Seyidov dilimizdə mürəkkəb feilin olmadığını qəbul edir.(27, səh103) 1978-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dili” dərsliyində də yazılmışdır: “Azərbaycan dilində feillər quruluşca sadə və düzəltmə olmaqla iki yerə ayrılır”. Deməli, bu fikirdə olmuşuq ki, bu dildə mürəkkəb feil yoxdur. Həmin təqdimat dərsliyinin 1987, 1998-ci illərdəki ikinci və üçüncü nəşrlərində də təkrar edilmişdir. Prof. Ə. Rəcəbov da 1977-ci ildə Orxon-Yenisey abidələrinə əsaslanaraq belə hesab edirdi ki, türk dillərində mürəkkəb feil yoxdur. Akademik T. İ. Hacıyev və prof. E. Ə. Əzizov 1988-ci ildə “Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair” adı ilə bu problemə xüsusi məqalə həsr etmiş, bu sahədəki fikirlərin qısa xülasəsini vermiş və bu mövqedə dayanmışdılar ki, Azərbaycan dilində, ümumən türk dillərində mürəkkəb feil yoxdur. Bütün bunlara baxmayaraq, bu fikir hələ geniş dilçilik fikri deyil, yayılmamışdır və möhkəm ənənə qarşısında zəif səslənir”. (27, səh 103)

Dilçi M.Hüseynzadənin fikrini əsas götürsək, mürəkkəb feillər əmələ gəlmə üsuluna görə 4 yerə bölünür:

1. *Ol, et, elə* kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi feillər isim və bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir, məsələn: *ağ etmək, ağlar olmaq, adaq eləmək, az olmaq, aydın eləmək, ayrı olmaq, alqış etmək, alçaq olmaq, alçaqlıq etmək, arıq olmaq, arxa olmaq* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, köməkçi feil olan *olmaq* feili dilimizdə ən çox işlənən feillərdəndir. Bu feil bir tərəfdən, həm öz sözlərimizlə, həm də alınma sözlərlə işlənərək, zəngin mürəkkəb feil silsiləsi yaradır. Digər tərəfdən, *olmaq* feili müstəqil feil kimi də işlənir.

2. Müstəqil mənalı feillər isimlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir. Belə mürəkkəb feillərin hər iki komponenti (ad və feil hissəsi eyni kökə malik olur: *ov ovlamaq, sap saplamaq* və s Bu tipli mürəkkəb feillərə “A” ilə başlayan sözlərimizdə rast gəlmədim. Eyni kökdən olan adla feilin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillərə daxili obyektli feillər də deyilir. Belə daxili obyektli feilləri bütün vəziyyətlərdə mürəkkəb

feil kimi götürmək olmaz. Bu feillərin hər iki komponenti yanaşı işlənərək birlikdə leksik-qrammatik vahid kimi çıxış edərsə, onları mürəkkəb feil kimi götürmək olar. Əgər həmin komponentlər leksik-qrammatik vəhdət təşkil etmirsə, onları mürəkkəb feil kimi götürmək olmaz.

3. *-ib* şəkilçili feili bağlama ilə təsriflənən feil birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirir, məsələn: *axıb getmək, azıb itmək, asıb kəsmək, aşıb daşmaq, atıb tutmaq* və s.

4. Mürəkkəb feillərin böyük bir qismi leksik səciyyəsinə görə frazeologizmlərdən ibarət olur; məsələn: *ağız açmaq, acığı tutmaq, ağ günə çıxmaq, and içmək, arxa durmaq, ayaq sürmək* və s.

Mürəkkəb zərflər. Mürəkkəb zərflər “A” ilə başlayan sözlərimizdə çox olmasa da, müəyyən qədər təşkil edir, məsələn: *ağzıbir, ağziyuxarı, ağızdolusu, ağızucu, ağrı-acısız, adbaad, addımbaaddım, addımbaşı, az-çox, az-maz, ayaq-ayağa, ayaiüstü, aybaay, alaqarın, ayıq-sayıq, ayın-şayın, ala-qalay, altdan-üstdən, arabir, aradabir, arayatı, açıq-aydın, açıq-aşkar, acqarına, az-az, axşamçağı, axşamüstü, ağır-ağır, acı-acı* və s.

Elə mürəkkəb sözlər var ki, dilimizin tarixində mürəkkəb söz kimi işlənibsə də, müasir dövrdə həmin sözləri sadə söz kimi qəbul etmək olar, məsələn: *aybəniz, alqış, ağcaqayın, azay, arslan, asqır(maq)* və s.

Nəticə

Azərbaycan dili qədim türk dilləri ailəsinə mənsub olduğu üçün, aparılan tədqiqat işin nəticəsi olaraq müəyyən olundu ki, dilimizdə “A” hərfi çox geniş formada işlənə bilər. Bu özünü həm sözlün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda göstərir. Bildiyimiz kimi, əlifbamızın ilk hərfi “A” dır. Bu özünü nitqimizin ilk inkişaf dövrünə də təsir edir və A-nın işlənmə mövqeyini də genişləndirir. A-nın tələffüzü çox rahatdır. Məhz bu cəhətinə görə dilimizdə geniş işlənir. Dilimizin mükəmməl qayda-qanunları vardır. Tədqiqat işim “A” ilə başlayan sözlərin xüsusiyyətləri olduğu üçün, yalnız bu mövqedən geniş formada mövzünü araşdırmaya cəlb olunub.

“A” ilə başlayan sözlər barəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Bu tipli sözlərimizin sözyaratma imkanı çox genişdir. Qədim abidələrimizdə olan sözlərimizdə də özünü göstərə bilər. Söz yaradıcılığı prosesi məlumdur ki, həm leksik, həm morfoloji, həm də sintaksis yolla formalaşır. Dilimizin qədim dövrlərindən davam edərək gəlməkdə olan, müasir dilimizdə yeni xüsusiyyətlər kəsb edərək davam edən bu üç yol “A” ilə başlayan sözlərdə mövqeyini tam olaraq qoruyur.

2. “A” ilə başlayan sözlərin nitq hissələri üzrə bölgüsündə də aydın oldu ki, bu tipli sözləri əsas nitq hissələri üzrə rahatlıqla ayırmaq olur. Nitq hissələri bölgüsü həm qədim abidələrimizin dilini , həm də müasir dilimizi əhatə edir. Bu bölgü müasir dövrümüzdə də ciddi bir fərq yaratmır. Fərq yalnız həmin sözlərin digər sözlərlə əvəz edilməsidir. Dilimizdə ən çox “A” ilə başlayan sözlər isimlərə və feillərə aiddir. Ümumiyyətlə, dildəki sözlərin mühüm hissəsi bu nitq hissələrinə aiddir. Çünki bu sözlər dilin əsasını təşkil edir. Bu cəhətdən “A” hərfini dilimizə ən yaxın hərflərdən biri hesab edə bilərik.

3. “A” ilə başlayan sözlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri digər dildən alınmış sözlərlə bu tipli sözlərin yanaşı işlənməsidir.

4. “A” ilə başlayan sözlər həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb olur. Bu cəhətdən sözləri nitq hissələri üzrə quruluşa böldükdə, o nitq hissələrinə məxsus olan xüsusiyyətləri rahatlıqla qəbul edir. Qədim dövrdə düzəltmə formasında olan söz hal-hazırda sadə sözə çevrilmişdir. Bu cəhət həm də dilin inkişafını göstərir.

Beləliklə, “A” ilə başlayan sözlərimizin quruluşu, onların leksik- semantik tərkibi dilimizin inkişafına, onun zənginliyinə mühüm təsir göstərir. Apardığım tədqiqatın nəticə olaraq belə bir qərara gəlmək olar.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. 1-ci cild, Bakı, 1964.
2. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. 1-ci cild, Bakı, 2006.
3. Azərbaycan dilinin tarixi leksikanına dair tədqiqlər. Bakı universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1988.
4. Abdullayeva Q. Kül Tiqin abidəsi. Azərnəşr, Bakı, 2007

5. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, 1978
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Azərtədrisnəşr, 1959.
7. Cəfərov S. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı №3, Bakı, 1947.
8. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Azərbaycan universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1960.
9. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər), Bakı, 1949.
10. Dədə Qorqud kitabı (ensiklopedik lüğət). “Öndər” nəşriyyatı, Bakı, 2004.
11. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962.
12. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya, Orfoepiya lüğəti. Azərnəşr, Bakı, 1989.
13. Əliyeva Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər.. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri.VII cild, Bakı, 1957.
14. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, 1976.
15. Hacıyev İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. ADU-nun “Elmi əsərləri” №5 , Bakı, 1955.
16. Həsəratov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001.
17. Həsəratov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978.
18. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə . Şərq-Qərb, Bakı, 2007.
19. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1967.
20. Mahmudov Ə. Sözlün quruluşu. Azərbaycan dilinin qrammatikas, I hissə. Bakı, 1951.
21. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair. Bakı, 1958.
22. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbəyi və üsullarına dair. Bakı, 1958.
23. Mahmudov Ə.R. Sözlün quruluşu, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı, 1958.
24. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997.
25. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri .Yazıcı nəşriyyatı. Bakı, 1993.
26. Rəcəbli Ə. Qədim Türkcə-Azərbaycanca lüğət. Azərbaycan milli ensiklopediyası nəşriyyatı. Bakı, 2001.

27. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı universiteti nəşriyyatı . Bakı, 2006.

28. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Azərtədrisnəşr. Bakı, 1962.

29. Vurğu lüğəti. Elm, Bakı, 1993.

30. Dil və ədəbiyyat jurnalı (Beynəlxalq elmi jurnal)

31. www.uludil.az

İSTIFADƏ EDİLMİŞ SÖZLƏRİN LÜĞƏTİ

Qədim abidələrimizə aid olan sözlər

Abçı	Açarı
Ağ	Adağlılıq
Adas	Adır
Adğır	Adkağ
Adığ	Adut
Alçı	Aral
Alığ	Anrak
Altın	Arku
Ana	Asur
Arkış	Atkağ
Arslan	Adut
As	Aral
Aş	Anrak
Aşa	Arku
At	Asur
Ata	Azun
Atı	Alın
Ayağ	Alay
Ayğucu	Arı
Az	Aç
Aziğ	Ağuluğ
Azuk	Ak
Abiruş	Alp
Abra	Alpağu
Açarğam	Altunlığ
Arıq	Adrılmak
Ayiğ	Ağrmak
Ağlağu	Alışmak
Ağlak	Alkama
Akaş	Amrılmak
Ak	Anukmak
Al	Antıkmak
Anığ	Ançulmak
Ağ	Ağırtmaq
Altı	Ağlamaq
Altmış	Ayıtmaq

Türkoloji araşdırmalar

Anda	Almaq
Andağ	Anmaq
Andak	Aşmaq
Ança	Aşurmaq
Ançıp	Adartu
Anı	Aşnu
Anta	Aşnuki
Antağ	Azça
Annar	Adara
An	Ağır
Andın	Amtı
Anlar	Amtıkan
Anturdın	Amtıkı
Ançata	Amtık
Abla	Antran
Ağıl	Aşnuki
Ağıra	Aşup
Ağla	Adan-adan
Adır	Addın
Akıt	Antada kisrə
Ak	Ançata
Alın	
Alk	
Alka	
Alkun	
Altız	
Ançula	
Ara	
Arıl	
Artat	
Artur	
Atlas	
Ay	
Ayıt	
Ayın	
Adğanmak	
Adırlamak	
Adırmak	
Adkaşmak	

Müasir dilimizə aid olan sözlər

ac	açıqgəzən
ac-acıma	açıqgözlü
acdıran	açıqlıq
acdırma	açıqraq
acdırmaq	açıqrəngli
acgödən	açıq-saçıq
acgözlü	açıqürəkli
acgözlük	açıqürəklik
acı	açılacaq

acı-acı	açılan
acıbaldırğan	açılış
acıbiyan	açılışma
acıca	açılışmaq
acıçiçək	açılma
acıdil	açılmaq
acıdillilik	açılmaz
acıstiot	açım
acıq	açış
acıqarpız	açma
acıqdırmaq	açmaq
acıqıcı	açun
acıq-qıcıq	ad
acıqlandırma	ada
acıqlandırmaq	adacıq
acıqlanma	adadovşanı
acıqlanmaq	adax
acıqlı	adaxlama
acqarına	adaxlamaq
aclıq	adaxlandırmaq
acma	adaxlandırmaq
acmaq	adaxlanma
ac-susuz	adaxlanmaq
ac-yalavac	adaxlı
açar	adaxlıbazlıq
açarçı	adaxlılıq
açarçılıq	adaq
açarlı	adaqlanmaq
açdırma	adaş
açdırmaq	adbaad
açıq	adda-budda
açıq-açığma	adda-buddalıq
açıq-aşkar	addama
açıq-aydın	addamaq
açıqca	addım
açıqcasına	addımbaaddım
açıqdan	addımbaşı
açıqdan-açığa	addımlama
açıqfikirli	addımlamaq
açıqfikirlilik	addımlamaq
addımlatmaq	ağardılmış
addımlı	ağarışmaq
addımlıq	ağarma
addımölçən	ağarmaq
adibədnam	ağarmış
adibədnamlıq	ağartdırma
adibilinməz	ağartdırmaq
adıgey	ağartı
ad(i)na	ağartma
adınalıq	ağartmaq
adqoydu	ağayana

adlama	ağbağır
adlandırılma	ağbalıq
adlandırılmaq	ağbaş
adlandırma	ağbaşlı
adlandırmaq	ağbəxt
adlanma	ağbəniz
adlanmaq	ağbirşək
adlı	ağbirçəkli
adlı	ağbirçəklik
adlı-sanlı	ağca
ad-san	ağcaqanad
adsız	ağcaqayın
adsızlıq	ağcaqayınlıq
adsız-sansız	ağcaqovaq
ağ	ağcalı
ağac	ağcalıq
ağacatma	ağcamatan
ağacayaq	ağcamaya
ağacdeşən	ağcasız
ağacdələn	ağcavaz
ağacdoğrayan	ağciyər
ağackəpənəyi	ağciyərlük
ağacqurbağası	ağdaş
ağacqurdu	ağdərili
ağaclamaq	ağdiş
ağaclaşma	ağgöz
ağaclaşmaq	ağgözlük
ağaclı	ağgün
ağaclıq	ağır
ağacmişarlayan	ağır-ağır
ağacovan	ağırayaq
ağac-uğac	ağırbaşlı
ağacvarı	ağırxasiyyətli
ağappaq	ağırlama
ağaran	ağırlamaq
ağarantı	ağırlaşdırılma
ağardıcı	ağırlaşdırma
ağardılma	ağırlaşdırmaq
ağardılmaq	ağırlaşma
ağırlaşmaq	ağılatma
ağırlıq	ağılatmaq
ağırsanballı	ağılayan
ağırsəngin	ağılayıcı
ağırsımaq	ağılayış
ağırtaxtalı	ağılı
ağırtəbiətli	ağılıq
ağırtərpənən	ağımaya
ağırtərpənişi	ağnağaz
ağıryana	ağnaq
ağıryüklü	ağnama
ağır-yüngül	ağnaq

ağırzəhmli
ağız
ağıza alınmaz
ağızabaxan
ağızbaağız
ağız-burunlu
ağızcıq
ağızdan
ağızdanolma
ağızdolusu
ağızlamaq
ağızlaşma
ağızlaşmaq
ağızlı
ağızlıq
ağızotluq
ağızotu
ağızsız
ağızsızlıq
ağızotluq
ağızotu
ağızsız
ağızsızlıq
ağızucu
ağkırpik
ağköynəkli
ağqanadlı
ağqızı
ağladıcı
ağlağan
ağlağanlıq
ağlama
ağlamaq
ağlamalı
ağlamsıma
ağlarcasına
ağlaşma
ağlaşmaq
ağyol
ağyonca
ağzıaçıq
ağzıaçıqlıq
ağzıbir
ağzıbirlik
ağzıboş
ağzıboşluq
ağzıbütöv
ağzıcırlıq
ağzıdağımıq(lıq)
ağzıdualı
ağzıəyri

ağnama
ağnamaq
ağnaşma
ağnaşmaq
ağnatmaq
ağnavaz
ağrı
ağrı-acı
ağrı-acısız
ağrıkəsən
ağrılı
ağrıma
ağrımaq
ağrısız
ağrısızlaşdırıcı
ağrısızlaşdırma
ağrısızlaşdırmaq
ağrısızlaşdırılmaq
ağrısızlaşdırılmış
ağrısızlıq
ağrıtmə
ağrıtməq
ağrıyan
ağsaçlı
ağsaqqal
ağsifət
ağsol
ağsu
ağtikan
ağtüklü
ağuz
ağürək
ağüzlü
ağvalideyn
ağyağız
ağyanız
ağyarpaq
ağyarpaqlı
axıtdırma
axıtdırmaq
axıtma
axıtmaq
axızdırılma
axızdırmaq
axızmaq
axma
axmaq
axmaqcasına
axmaqlama
axmaqlamaq
axmaqlaşmaq

ağzıgen	axmaq
ağzıgöyçək(li)	axmaz
ağzıkəsərli	axnaşmaq
ağzıköpüklü	axmaz
ağzıqara	axnaşmaq
ağzıqəşəng	axsaq
ağzıodlu	axsaqlıq
ağzıpərtöv	axsama
ağzıpüstə	axsamaq
ağzıyarıq	axsar
ağzıyastı	axsatma
ağzıyelli	axsatmaq
ağzıyirtıq(lıq)	axşam
ağzıyuxarı	axşamkı
axan	axşamqabağı
axar	axşamlama
axar-baxar(lı)	axşamlamaq
axarlı	axşamlıq
axarlıq	axşamoldu
axça	axşamtərəfi
axçasız	axşamüstü
axdırmaq	axta
axı	axtaçı
axıcı	axtalama
axıcılıq	axtalamaq
axıdılma	axtalanma
axıdılmaq	axtalanmaq
axım	axtalanmaq
axın	axtarılan
axınölçən	axtarılmaq
axıntı	axtarış
axıntılı	axtarışçı
axır	axtarışmaq
axırda	axtarmaq
axış	al
axışma	ala-babat
axışmaq	ala-babatlıq
alabaxta	alçalıq
alabalıq	alçazlmaq
alabaş	aldadıcı
ala-bəzək	aldadılma
ala-bişmiş	aldadılmaq
alabuğa	aldanmaq
ala-bula	aldatma
ala-bulanıq	aldırma
ala-bulalıq	ahıcı
alaca	alınmaq
alacaq	ahış
alacaqanad	ahışdırılmaq
alacaqlı	ahışq
alacalı	ahışqan

alacəhrə	alışma
alaçı	alqış
alaçıq	alqışlamaq
ala-çiy	alma
aladağ	almacıq
ala-dəymiş	almaq
aladodaq	almaçı
alaf	almalıq
alafa	almaz
alagöl	almıaçıq
alagöz	alov
alağac	alovgözliü
alakölgə	alovlandırılmaq
alakülüng	alovlanma
laq	alovlu
alaqanad	alovluluq
alaqapı	alovsaçan
alaqaranlıq	alt
alaqarğa	altdan-üstdən
alaqarın	altdan-yuxarı
alaqçı	altı
alaqlanmaq	altıaçıq
alaqlı	altıaçılan
alaqlıq	altıavarlı
alalanmaq	altıaylıq
alapörtü	altıbarmaq
ala-toranlıq	altıbaşlı
alay	altıbucaq
alay-yarımçıq	altıbucaqlı
alça	altıçəhət
alçaq	altımərtəbəli
alçaqca	altıncı
alçaqcasına	altılıq
alçaqlıq	altmış
alçaqtəpəli	alt-üst
alçaldılma	alver
alverçi	arançı
alyanaq(lı)	aranlı
ana-bacı	aranlıq
ana-bala	aranma
anac	ara-sıra
anacan	araşdırıcı
anadangəlmə	araşdırılmaq
analı	araşdırmaq
analı-atalı	aratlama
analı-balalı	arayıcı
analıq	ardıcılıq
anbaan	ardınca
anbar(çı)	arx
andırmaq	arxa
anıma	arxac

anımaq	arxalı
anırtma	arxalıq
anırtmaq	arxalıqlı
anıdılma	arxasınca
anıdılmaq	arxasız
anıq	arxayın
anıqlı	arxayınlıq
anılamaz	arı
anılaşlıq	arıçı
anılaşma	arıçılıq
anılatmaq	arıq
anılayış	arıqlamaq
apaçıq	arıtmaq
apağ	armud
aparılmaq	armudluq
aparmaq	arpa
apaydın	arpalamaq
arabaçı	arpalıq
arabaçılıq	arsız
arabir	arsızcasına
araçı	arsızlamaq
aradabir	arsızlaşmaq
arakəsilməzlik	arşın
arakəsmə	arşınçı
araqarışdıran	arşınlamaq
aralama	artan
aralanmaq	artıq
aralaşdırmaq	artıqlamaq
aralaşmaq	artıqlıq
aralı	artıqraq
aralıq	artım
arama	artımlı
aramaq	artırılmaq
aramlı	artırma
aran	artırmaq
artmaq	ata-ana
arvad	ata-baba
arvadağızlı	ata-bala
arvadbaz	atabir
arvadlaşmaq	atalı
arvadlı	atalıq
asan	ataman
asancasına	atamanlıq
asanlaşdırılmaq	atasız
asanlaşma	at-at
asanlıq(la)	atayana
asdırılmaq	atbaz
asdırmaq	atcıl
asılı	atçapan
asılılıq	atçı
asılqan	atçılıq

asılmaq	atdırılmaq
asqı	atdırma
asqırdıcı	aticılıq
asqırmaq	aticı
asqırmaq	atılmaq
asqırtmaq	atış
asmaq	atışmaq
asmalıq	atqı
asta	atqulağı
astabaasta	atlanmaq
astaca	atlı
astadan	atma
astagəl	atüstü
astalaşma	ay
astalaşmaq	ayağıtağır
astalıqca	ayağıyüngül
astar	ayaq
aş	ayaqaçdı
aşağı	ayaqaltı
aşağı-yuxarı	ayaq-ayağa
aşağılatmaq	ayaqcıq
aşbaşı	ayaqcı
aşçı	ayaqqabı
aşdibi	ayaqlamaq
aşxanaçı	ayaqlanmaq
aşib-daşmaq	ayaqlı
aşılmaq	ayaqüstü
aşılmalı	ayaz
aşılmalı	ayaqyalın
aşındırıcı	ayazlamaq
aşındırılmaq	aybaşı
aşlamaq	aybaay
aşlı	ay-balıq
aşmaq	aybəniz
at	azıdışi
aydıncasına	azışdırmaq
aydınladırlmaq	azıtmaq
aydınladırlmaq	azlıq
ayı	azma
ayıq	azmaq
ayıqlıq	az-maz
ayıqlağı	azmış
ayıq-sayıq	azotlu
ayılmaq	aztapılan
ayıltmaq	aztutulmuş
ayırmaq	
ayqabaqlı	
aylıq	
aylıqçı	
aylı-ulduzlu	
ayran	
ayrı	

ayrı-ayrı
ayrılıqda
ayrılışma
ayrılmaq
ayrılmaz
ayrı-seçki
aysız
ay-ulduz
ayüzlü
az
azalma
azaldılmaq
azalma
azalmaq
azaltma
azaltmaq
azar
azarlanmaq
azarlı
azarlılıq
azca
az-çox
azdan-çoxdan
azdanışan
azdırılmaq
azdırma
azdırmaq
azdırtmaq
azgüclü
azğın
azğınlaşma
azğınlaşmaq
azğınlıq

HÜSEYNOVA ÜLVİYYƏ HÜSEYN qızı

1971-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1988-ci ildə Bakı şəhəri 6 sayılı tam orta məktəbi bitirmiş və həmin il Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 1993-cü ildə həmin fakültəni “Rus dili və ədəbiyyatı” ixtisası üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2007-ci ildə “Türk dilləri” ixtisası

üzrə “Müasir qeyri-slavyan mənşəli müəlliflərin yaradıcılığında türkişlərin linqvoetnoöslubi təhlili (Ç.Aytmatovun əsərləri əsasında)” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 2014-cü ildən “Dünya dil mənzərəsinin konseptual modelləri (türk və slavyan dillərinin materialları əsasında)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası üzərində araşdırmalar aparır. Bir monoqrafiyanın, 28 elmi məqalə və tezinin müəllifidir. Bir çox respublika və beynəlxalq səviyyəli (Kazan, Sankt-Peterburq, Pyatiqorsk, Astana) elmi konfransların iştirakçısı olmuşdur. 1994-cü ildə BDU-nun Türkologiya kafedrasında çalışmağa başlamış, 2012-ci ildən isə “Türkoloji araşdırmalar” ETL-nin elmi işçisidir.

EYVAZOV PƏRVİN EYVAZ oğlu

1987-ci ildə Biləsuvar rayonunda anadan olmuşdur. 2005-ci ildə Neftçala rayon humanitar təmayüllü “Muğan” liseyini fərqlənmə attestatı ilə bitirmiş və Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya

Türkoloji araşdırmalar

fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 2009-cu ildə BDU-nun bakalavriatura pilləsini, 2012-ci ildə isə Bakı Slavyan Universitetinin magistratura pilləsini fərqlənmə diplomları ilə bitirmişdir. 2013-cü ildən BDU-nun doktorantıdır və “Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında dil tarixi məsələləri” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası üzərində araşdırma aparır. Bir çox respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların iştirakçısı, müsabiqələrin, olimpiadaların və qrantın qalibidir. 30 elmi məqalə və tezis müəllifidir. 2012-ci ildən “Türkoloji araşdırmalar” ETL-də işləyir.

BAYRAMOV RAMİL ƏKBƏR oğlu

1985-ci ildə Gədəbəy rayonunda anadan olmuşdur. 2002-ci ildə Gədəbəy rayon Miskinli kənd 2 sayılı orta məktəbini bitirmiş, 2006-cı ildə Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 2010-cu ildə BDU-nun bakalavriatura pilləsini, 2012-ci ildə isə BDU-nun magistratura pilləsini fərqlənmə diplomları ilə bitirmişdir. 2012-ci ildən Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantıdır və “Azərbaycan dilində psixologiya terminləri” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası üzərində araşdırma aparır. Bir sıra respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların iştirakçısı olmuşdur. 17 elmi məqalə və tezis müəllifidir. 2012-ci ildən “Türkoloji araşdırmalar” ETL-də işləyir.

FƏRƏCOV ANAR TOFIQ oğlu

1989-cu ildə Lənkəran rayonunda anadan olmuşdur. 2006-cı ildə Lənkəran rayon Günəhir kənd orta məktəbini bitirərək, Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinə qəbul olunmuşdur. 2010-cu ildə BDU-nun bakalavriatura pilləsini, 2013-cü ildə isə BDU-nun magistratura

Türkoloji araşdırmalar

pilləsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2014-cü ildən BDU-nun doktorantıdır və “Dilin sosial diferensiaslaşması” mövzusunda fəlsəfə doktoru dissertasiyası üzərində araşdırma aparır. Bir sıra respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların iştirakçısı, müsabiqələrin və qrantın qalibidir. 12 elmi məqalə və tezis müəllifidir. 2012-ci ildən “Türkoloji araşdırmalar” ETL-də işləyir.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz

Гусейнова Ульвия. Этнографическая лексика тюркских языков (на материале языков кыпчакской группы).....

Pərvin Eyvazov. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində köməkçi nitq hissələri

Ramil Bayramov. Bəkir Çobanzadə və Birinci Türkoloji Qurultay (*əlifba məsələsinə tarixi baxış*).....

Anar Fərəcov. Azərbaycan dilində türk mənşəli sözlərin linqvistik xüsusiyyətləri (“A” saiti ilə başlayan sözlər əsasında).....

Türkoloji araşdırmalar ETL haqqında.....